

Η Δημοκρατία δεν είναι προς πώληση

*Ο αγώνας για Διατροφική Κυριαρχία
στην Ελλάδα την εποχή της λιτότητας*

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ (με αλφαβητική σειρά): Λεωνίδα Βατικιώτης, Τζέννου Γκιουγκή, Χαράλαμπος Κωνσταντινίδης, Χριστίνα Σακαλή, Ειρήνη-Εριφύλη Τζέκου, Stephan Backes, Sylvia Kay, Emily Mattheisen, Pietje Vervest.

ΕΠΙΜΕΛΗΤΡΙΑ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: Ντέμπορα Έιντ

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ: Μπριζίτ Βος www.vosviscom.nl

ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΡΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: Φούλα Φαρμακίδη

ΔΙΟΡΘΩΣΗ: Θάνος Μοσχούδης

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Τάσος Οικονομόπουλος

Άμστερνταμ, Χαϊδελβέργη, Αθήνα/ Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος, 2018.

Έκδοση των Transnational Institute, FIAN International και ΑΓΡΟΟΙΚΟΠΟΛΙΣ-Ελληνικό Δίκτυο Αγροοικολογίας Διατροφικής Κυριαρχίας & Πρόσβασης στη Γη.

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ: Αυτή η Έκθεση είναι το αποτέλεσμα μιας συλλογικής ερευνητικής διαδικασίας που διεξήχθη από τους προαναφερθέντες συγγραφείς μεταξύ Οκτωβρίου 2017 και Σεπτεμβρίου 2018. Η έρευνα στηρίζεται σε πρωτογενή έρευνα πεδίου και συνεντεύξεις με άτομα σε όλη την Ελλάδα, μακροοικονομική στατιστική ανάλυση και βιβλιογραφική επισκόπηση βασικών κειμένων. Για μια πιο λεπτομερή περιγραφή των τοποθεσιών έρευνας και των συνεντευξιαζόμενων, απευθυνθείτε στο μεθοδολογικό σημείωμα στο Παράρτημα.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Οι συγγραφείς θα ήθελαν να ευχαριστήσουν τα ακόλουθα άτομα (με αλφαβητική σειρά) για τις συνεισφορές τους στην παραγωγή αυτής της Έκθεσης: Γιώργος Βασσάλος, Χρήστος Γιοβανόπουλος, Ηλίας Μπαντέκας, Raphael Goncalves Alves, Nick Baxton, Felipe Bley-Folly, Ana Maria Suarez Franco, Rolf Kunnemann, Andrea Nuila, Emma Luce Scali, Yifang Slot-Tang, Renaud Vivien.

Πίνακας περιεχομένων

Γλωσσάρι	4
Συνοπτική περίληψη	5
Πρόλογος	11
Εισαγωγή	19
Κεφάλαιο 1. Λιτότητα και το αγροδιατροφικό σύστημα	24
1.1 Το ελληνικό αγροδιατροφικό σύστημα από το 1981 έως το 2010	24
1.1 (α) Υπονομεύοντας τη διατροφική κυριαρχία: ο ρόλος των επιδοτήσεων της ΕΕ και τα μεταβαλλόμενα μοτίβα του αγροτικού εμπορίου και παραγωγής	24
i) Μοτίβα αγροτικού εμπορίου	24
ii) Αγροτικές επιδοτήσεις και προστιθέμενη αξία	26
1.1 (β) Μεσάζοντες	28
1.1 (γ) Σούπερ μάρκετ	29
1.2 Η εισαγωγή των μέτρων λιτότητας, 2010-2015	30
1.2 (α) Ένας νέος αγροτικός φόρος και καθεστώς κοινωνικής ασφάλισης: υψηλότερα κόστη παραγωγής, μειωμένα εισοδήματα και μεγαλύτερη αβεβαιότητα	31
1.2 (β) Φιλελευθεροποίηση του λιανικού και χονδρικού εμπορίου τροφίμων: διαταράσσοντας την ισορροπία προς όφελος των ιδιωτών εμπόρων και των αλυσίδων σούπερ μάρκετ	34
i) Φιλελευθεροποίηση του λιανικού εμπορίου	34
ii) Φιλελευθεροποίηση του χονδρικού εμπορίου	36
1.2 (γ) Ένα κύμα ιδιωτικοποιήσεων και φιλελευθεροποίησης	37
1.3 Επιπτώσεις της λιτότητας στην επισιτιστική ανασφάλεια, τη γεωργία και την αγροτική ζωή	39
1.3 (α) Η εικόνα της επισιτιστικής ανασφάλειας: Τι λένε οι αριθμοί;	39
1.3 (β) Τιμές τροφίμων	42
1.3 (γ) Γη	44
1.3 (δ) Αγροτική ζωή	46
i) Αγροτική απασχόληση και συνθήκες εργασίας	47
ii) Φθίνοντα εισοδήματα και συρρίκνωση κρατικών υπηρεσιών και κονδυλίων	48
Κεφάλαιο 2. Απαντήσεις στη λιτότητα	54
2.1 Κυβερνητικές και θεσμικές απαντήσεις	54
2.1 (α) Κριτήρια Επιλεξιμότητας για Συμμετοχή σε Προνόμια	55
2.1 (β) Πρόγραμμα Κοινωνικού Εισοδήματος Αλληλεγγύης	56
2.1 (γ) Προγράμματα Επισιτιστικής Βοήθειας	57
i) Σχολικά Γεύματα	57
ii) Τράπεζες Τροφίμων	58
iii) Κοινωνικά Παντοπωλεία	59
(iv) Φιλανθρωπία έναντι Αλληλεγγύης	61

2.2 Απαντήσεις των πολιτών	61
2.2 (α) Μια τυπολογία των απαντήσεων των πολιτών	61
2.2 (β) Οδεύοντας προς μια νέα πολιτική για τα τρόφιμα;	63
2.2 (γ) Αλληλεπιδράσεις κράτους-κοινωνίας και τα νέα μοντέλα αλληλεγγύης σε καιρούς κρίσης	66
i) Χαρτογραφώντας τις πολιτικές τάσεις	66
ii) Αντιμαχόμενες νοσηματοδοτήσεις της αλληλεγγύης σε καιρούς κρίσης	68
iii) Οδεύοντας προς την κοινωνική δικαιοσύνη και λογοδοσία: οικοδομώντας ένα αντίπαλο δέος από τα κάτω	72
Κεφάλαιο 3. Παραβιάσεις του δικαιώματος στην τροφή	76
3.1. Οι διεθνείς υποχρεώσεις της Ελλάδας στο δικαίωμα για επαρκή τροφή: η απαγόρευση οπισθοδρομικών μέτρων	77
3.2 Οι Εξωεδαφικές Υποχρεώσεις Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Κρατών Μελών της Ευρωζώνης και η Ευθύνη της «Τρόικα»	83
3.2 (α) Κράτη Μέλη της Ευρωζώνης	87
3.2 (β) Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο	87
3.2 (γ) Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα	88
3.3 Μέτρα λιτότητας που παραβιάζουν το ανθρώπινο δικαίωμα στην τροφή στην Ελλάδα	89
Υποχρεώσεις και προτάσεις	96
Παράρτημα	103

Λίστα Πλαισίων

Πλαίσιο 1.1	Η εποχή της λιτότητας	20
Πλαίσιο 1.2	Τα κύρια στοιχεία και η προστιθέμενη αξία μιας ανάλυσης για το Δικαίωμα στην Τροφή	21
Πλαίσιο 1.1	Η ελληνική γεωργία με μια ματιά	25
Πλαίσιο 1.2	Οι εκθέσεις αξιολόγησης ανταγωνιστικότητας του ΟΟΣΑ	34
Πλαίσιο 1.3	Ο Οργανισμός Κεντρικών Αγορών και Αλιείας	36
Πλαίσιο 1.4	Η σκανδαλώδης πώληση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας στην Τράπεζα Πειραιώς	38
Πλαίσιο 1.5	Οι πρόσφυγες και το Δικαίωμα στην Τροφή	42
Πλαίσιο 1.6	Η τιμολόγηση γάλακτος στην Ελλάδα	44
Πλαίσιο 1.7	Αμφιλεγόμενοι χώροι και κοινοτική αντίσταση: Η εμβληματική περίπτωση του κοινοτικού λαχανόκηπου του Ελληνικού	46
Πλαίσιο 2.1	Μια τυπολογία των λαϊκών αγροδιατροφικών πρωτοβουλιών	62
Πλαίσιο 2.2	Η άνοδος του κινήματος «Χωρίς Μεσάζοντες»	64
Πλαίσιο 2.3	«Οικοσύστημα Συνεργατισμού Καρδίτσας»	68
Πλαίσιο 2.4	Μια επισκόπηση της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας που σχετίζεται με τη διατροφή και τη γεωργία στην Ελλάδα	70
Πλαίσιο 2.5	Αλληλεγγύη για κάποιους, αλλά όχι για όλους: Οι διανομές τροφίμων και η άνοδος της «Χρυσής Αυγής»	71
Πλαίσιο 2.6	Αλληλεγγύη στους πρόσφυγες: Η περίπτωση των «Χωραφιών Αλληλεγγύης»	71
Πλαίσιο 3.1	Αναχρονιστικά μέτρα που ελήφθησαν από την Ελλάδα	80
Πλαίσιο 3.2	Κανονιστικό πλαίσιο του Δικαιώματος στην Τροφή	81

Λίστα Διαγραμμάτων

Διάγραμμα 1.1	Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία στη γεωργία	27
Διάγραμμα 1.2	Τιμή πετρελαίου σε επιλεγμένες χώρες	32
Διάγραμμα 1.3	Φόροι επί της γεωργικής παραγωγής	33
Διάγραμμα 1.4	Τιμές ηλεκτρικής ενέργειας στην Ελλάδα	39
Διάγραμμα 1.5	Αδυναμία απόκτησης γεύματος με κρέας, κοτόπουλο, ψάρι (ή χορτοφαγικό ισοδύναμο) κάθε δεύτερη μέρα	40
Διάγραμμα 1.6	Αδυναμία επαρκούς θέρμανσης σπιτιού	40
Διάγραμμα 1.7	Αδυναμία αντιμετώπισης απροσδόκτων οικονομικών εξόδων	40
Διάγραμμα 1.8	Καθυστερήσεις στις αποπληρωμές στεγαστικών δανείων	40
Διάγραμμα 1.9	«Βγάζοντάς τα πέρα»	41
Διάγραμμα 1.10	Οι τιμές των τροφίμων στην Ελλάδα κατά Ευρωζώνης, 2001–2017	43
Διάγραμμα 1.11	Εισροή εργασίας στη γεωργία (1000 ΕΜΕ)	47

Λίστα Πινάκων

Πίνακας 1.1	Αύξηση των καλλιεργειών βιοκαυσίμων, 2008–2015	28
Πίνακας 1.2	Επισκόπηση των βασικών μέτρων στον επισιτισμό και τη γεωργία	30
Πίνακας 2.1	Αντιδράσεις και μέτρα από την κυβέρνηση και άλλους θεσμούς για τη στήριξη των ατόμων με χαμηλά εισοδήματα	55
Πίνακας 2.2	Διαφορετικές πολιτικές τάσεις	67

Γλωσσάρι

ΑΤΕ	Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας
ΕΜΕ	Ετήσιες Μονάδες Εργασίας
ΚΑΠ	Κοινή Αγροτική Πολιτική
CEDAW	Σύμβαση για την Κατάργηση Κάθε Μορφής Διακρίσεων Κατά των Γυναικών
CESCR	Επιτροπή για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα
CFR (ΧΘΔΕΕ)	Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΟΚΑΑ	Οργανισμός Κεντρικών Αγορών και Αλιείας
ΣΕ	Συμβούλιο της Ευρώπης
CRC	Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού
CRPD	Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Επιτροπή
ΕΚΤ	Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα
ΕCHR	Ευρωπαϊκό Σύμφωνο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (επίσημως: Σύμφωνο για την Προάσπιση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και των Θεμελιωδών Ελευθεριών)
ΕCtHR	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΤΧΣ	Ευρωπαϊκό Ταμείο Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας
ΕΜΧΣ	Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Χρηματοπιστωτικής Σταθεροποίησης
ΕΛΣΤΑΤ	Ελληνική Στατιστική Αρχή
ΕΝΦΙΑ	Ενιαίος Φόρος Ιδιοκτησίας Ακινήτων
ΕΚΧ	Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης
ΟΚΠΔ	Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα
ΕΜΣ	Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας
ΕΤΟ	Εξεδαφικές Υποχρεώσεις
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
EUROSTAT	Στατιστική Υπηρεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
FAO	Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας των Ηνωμένων Εθνών
TEBA	Ταμείο Ευρωπαϊκής Βοήθειας προς τους Απόρους
ICESCR	Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα
ΓΠ	Γενική Παρατήρηση
ΑΕΠ	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
ΑΠΑ	Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία
Ha	Εκτάριο
ICCPR	Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα
ICESCR	Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα
ΔΔ	Διεθνές Δικαστήριο
ΔΧΙ	Διεθνές Χρηματοπιστωτικό Ίδρυμα
ΔΚΟ	Διακυβερνητικός Οργανισμός
ΔΟΕ	Διεθνής Οργάνωση Εργασίας
ΔΝΤ	Διεθνές Νομισματικό Ταμείο
KfW	Kreditanstalt für Wiederaufbau (Γερμανικό Ίδρυμα Ανασυγκρότησης και Πίστωσης)
Kwh	Κιλοβατώρα
ΜοU	Μνημόνιο Κατανόησης
ΜΚΟ	Μη Κυβερνητικός Οργανισμός
ΚΠΑ	Καθαρή Προστιθέμενη Αξία
ΟΟΣΑ	Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης
ΠΔΠ	Πρόγραμμα Διαθρωπτικής Προσαρμογής
SILC	Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης
Κ.Α.Λ.Ο.	Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία
ΣΕΕ	Συνθήκη Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΣΛΕΕ	Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΧΓΕ	Χρησιμοποιούμενη Γεωργική Έκταση
UDHR	Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
UNICEF	Διεθνές Ταμείο Επείγουσας Βοήθειας των Ηνωμένων Εθνών για τα Παιδιά
ΦΠΑ	Φόρος Προστιθέμενης Αξίας

Συνοπτική περίληψη

Αυτή η έκθεση εξετάζει τις επιπτώσεις της λιτότητας στην Ελλάδα στο δικαίωμα στην τροφή. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το ελληνικό κράτος και τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης παραβίασαν το δικαίωμα του ελληνικού λαού στην τροφή ως αποτέλεσμα των μέτρων λιτότητας που απαιτήθηκαν από τα τρία Μνημόνια Κατανόησης (2010, 2012 και 2015). Με άλλα λόγια, τα πακέτα λιτότητας που επιβλήθηκαν στην Ελλάδα αντέβαιναν στο διεθνές δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Τον Αύγουστο του 2018, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο γιόρτασε το τέλος του τρίτου Μνημονίου Κατανόησης, επαινώντας τις προσπάθειες των Ελλήνων και την Ευρωπαϊκή αλληλεγγύη. Ωστόσο, όπως δείχνει αυτή η Έκθεση, ελάχιστα είναι αυτά που μπορεί κανείς να γιορτάσει. Τα μέτρα λιτότητας, όχι μόνο αύξησαν τη φτώχεια και την επισιτιστική ανασφάλεια, αλλά, ακόμη, ενίσχυσαν ένα αγροδιατροφικό επιχειρηματικό καθεστώς που παρατείνει τις ανισότητες στην πρόσβαση και στον έλεγχο της τροφής.

Η Έκθεση εξετάζει τις επιπτώσεις της λιτότητας στους παραγωγούς τροφίμων και τις καταναλωτικές/συνεταιριστικές πρωτοβουλίες όσο και τις κοινωνικές συνέπειες στον ελληνικό πληθυσμό γενικά. Εστιάζοντας στο ανθρώπινο δικαίωμα στην τροφή, η Έκθεση τονίζει τον αντίκτυπο της ελληνικής οικονομικής κρίσης που άγγιξε κάθε πτυχή στη ζωή των ανθρώπων. Η έμφαση στους παραγωγούς τροφίμων και τις αγροτικές περιοχές εφιστά επίσης την προσοχή σε μια πτυχή της ελληνικής κρίσης που συχνά παραβλέπεται, καθώς αυτοί οι τομείς και αυτές οι περιοχές συχνά δεν έχουν φωνή και αναγνώριση στην εθνική πολιτική και τη λήψη αποφάσεων.

Τα ευρήματα είναι βασισμένα σε ποιοτικές συνεντεύξεις και πρωτογενή έρευνα πεδίου που συμπληρώνονται από πρόσθετες συνεντεύξεις (συμπεριλαμβανομένων υψηλόβαθμων κρατικών αξιωματούχων), καθώς και μακροοικονομική ανάλυση δεδομένων και βιβλιογραφική επισκόπηση κρίσιμων κειμένων.

Τα ευρήματα της έρευνας είναι εντυπωσιακά.

1. Τα μέτρα λιτότητας αύξησαν τη φτώχεια στην ύπαιθρο και την επισιτιστική ανασφάλεια.

- Εκτιμάται ότι το 38,9% των κατοίκων της υπαίθρου στην Ελλάδα το 2017 βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας*.
- Η ανεργία στην ύπαιθρο εκτοξεύθηκε από το 7% το 2008 στο 25% το 2013, ενώ το κατά κεφαλήν εισόδημα στην ύπαιθρο μειώθηκε κατά 23,5% κατά τη διάρκεια της κρίσης (2008–2013).
- Η επισιτιστική ανασφάλεια σε όλη την ελληνική επικράτεια επίσης αυξήθηκε – με τις τιμές των τροφίμων να αυξάνονται με ταχύτερους ρυθμούς από τις τιμές στην Ευρωζώνη την περίοδο της κρίσης, παρά την απότομη πτώση στα εγχώρια εισοδήματα και τα εργατικά κόστη. Αυτό οδήγησε σε μία μείωση της συνολικής δαπάνης για τρόφιμα σε απόλυτους όρους, αλλά σε μία αύξηση αυτής ως ποσοστού στη συνολική μηνιαία δαπάνη, από 16,4% το 2008 σε 20,7% το 2016.
 - Το ποσοστό των νοικοκυριών που δεν μπορεί να αποκτήσει ένα γεύμα με κρέας, κοτόπουλο ή ψάρι (ή χορτοφαγικό ισοδύναμο) κάθε δεύτερη μέρα, για παράδειγμα, διπλασιάστηκε την περίοδο της κρίσης από 7% περίπου το 2008 σε περισσότερο από 14% το 2016.

* Η ΕΕ το ορίζει αυτό ως το άτομο που βρίσκεται σε σοβαρή υλική στέρηση, κάτω από το όριο της φτώχειας μετά από κοινωνικές μεταβιβάσεις ή τη διαβίωση σε νοικοκυριά όπου οι ενήλικες εργάζονται λιγότερο από 20% του πλήρους ωραρίου.

- Το μερίδιο των νοικοκυριών με παιδιά που αδυνατεί να αποκτήσει ένα πρωτεϊνούχο γεύμα σε καθημερινή βάση διπλασιάστηκε από 4,7% το 2009 σε 8,9% το 2014. Τα στατιστικά της ΕΕ εκτιμούν ότι 40,5% των παιδιών το 2016 αντιμετώπισαν υλική και κοινωνική στέρηση.
- Σε γενικές γραμμές, η κρίση επέφερε μια αξιοσημείωτη αλλαγή στα μοτίβα κατανάλωσης, με την υποκατάσταση τροφίμων υψηλότερου κόστους από περισσότερο φθηνά τρόφιμα.

2. Τα μέτρα λιτότητας επηρέασαν ιδιαίτερα σοβαρά τους μικρούς παραγωγούς και εμπόρους τροφίμων.

Τα δυσμενή μέτρα για τους αγρότες περιλάμβαναν:

- Υψηλότερους φόρους και αυξημένα κόστη παραγωγής, λόγω της αντικατάστασης ενός ξεχωριστού καθεστώτος φορολογίας εισοδήματος των αγροτών με ένα τυποποιημένο σύστημα φορολογίας εισοδήματος, υψηλότερους συντελεστές ΦΠΑ στις αγροτικές εισροές, συμπεριλαμβανομένων των λιπασμάτων, των εντομοκτόνων, των ζωοτροφών και του πετρελαίου ντίζελ· και την εισαγωγή ενός νέου φόρου στις καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Οι φόροι ως ποσοστό της καθαρής γεωργικής προστιθέμενης αξίας εκτοξεύθηκαν από το 4% μεταξύ 1993 και 2010 στο 15,4% το 2016.
- Η κατάργηση του εξειδικευμένου Οργανισμού Γεωργικών Ασφαλίσεων (ΟΓΑ) και η συγχώνευση του με ένα γενικευμένο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης έχει οδηγήσει σε υψηλότερες εισφορές για πολλούς αγρότες.

Εκτός από τις άμεσες επιπτώσεις, μια πληθώρα διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων διατάραξαν καθοριστικά την ισορροπία προς όφελος των μεγάλων λιανεμπόρων και των ιδιωτών εμπόρων τροφίμων και εις βάρος των παραγωγών μικρής κλίμακας. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις περιλάμβαναν:

- Φιλελευθεροποίηση του λιανικού εμπορίου, όπως η άρση των περιορισμών σε συγκεκριμένα αγαθά που πωλούνται στα σούπερ μάρκετ, ελαστικοποίηση της εργατικής νομοθεσίας, και μέτρα προς την κατάργηση της κυριακάτικης αργίας.
- Φιλελευθεροποίηση του χονδρικού εμπορίου, συγκεκριμένα την ιδιωτικοποίηση του μέχρι πρότινος κρατικά διαχειριζόμενου και κερδοφόρου Οργανισμού Κεντρικών Αγορών και Αλιείας, τον βασικό διαχειριστή της χονδρικής αγοράς τροφίμων της χώρας, υπεύθυνο για τις 2 κεντρικότερες αγορές νωπών τροφίμων της χώρας και 11 ιχθυαγορές.
- Ιδιωτικοποιήσεις, συμπεριλαμβανομένων των ιδιωτικοποιήσεων της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας (ΑΤΕ) και του μεγάλου γαλακτοπαραγωγικού συνεταιρισμού ΑΓΝΟ. Τα αποτελέσματα ήταν αυξημένα κόστη για τους αγρότες, μικρότερη πρόσβαση σε αγροτικές πιστώσεις, εξειδικευμένες χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και αγροτική συμβουλευτική.

3. Τα μέτρα λιτότητας έπληξαν έναν ήδη αποδυναμωμένο αγροτικό τομέα τροφίμων που είχε καταστεί ευάλωτος από μακροχρόνιες τάσεις.

Η γεωργία στην Ελλάδα παραμένει ένα σημαντικό μέρος της οικονομίας, αποτελώντας σχεδόν το 4% του ΑΕΠ της χώρας (υπερδιπλάσιο του μέσου όρου της ΕΕ) και παρέχοντας 12% της εγχώριας απασχόλησης το 2016. Ωστόσο, βρίσκεται σε κατάσταση υποχώρησης από τις αρχές του 1980. Η είσοδος της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα το 1981 και αργότερα στην ΕΕ –και την Κοινή Αγροτική Πολιτική– εξέθεσε τους Έλληνες παραγωγούς μικρής κλίμακας σε μεγαλύτερο ανταγωνισμό. Έτσι, το ελληνικό αγροδιατροφικό σύστημα πριν από την κρίση κατέστη ευάλωτο στις ακόλουθες αλλαγές:

- Μια σταθερή πτώση της εγχώριας αγροτικής παραγωγής και μια αυξανόμενη εξάρτηση από τις εισαγωγές τροφίμων που οδήγησαν σε αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο τροφίμων. Από το τέλος του 1980 μέχρι τις αρχές της κρίσης το 2008, το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου τροφίμων συχνά ξεπερνούσε το 1% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ), ενώ την περίοδο 2005–2011, οι εισαγωγές αντιστοιχούσαν στο 40% περίπου της εγχώριας κατανάλωσης.
- Αυξανόμενη εξάρτηση από επιδοτήσεις, οι οποίες αυξήθηκαν ως ποσοστό της καθαρής προστιθέμενης αξίας στη γεωργία, από το 23% το 1993 στο 81% το 2008.
- Έναν αναπτυσσόμενο κλάδο σούπερ μάρκετ, ο οποίος ενέτεινε τις μονοπωλιακές συνθήκες που αντιμετωπίζουν οι παραγωγοί και οι καταναλωτές αντίστοιχα.

Αυτές οι τάσεις υπονόμωσαν τη διατροφική κυριαρχία στην Ελλάδα, μετατρέποντας τη χώρα από καθαρό εξαγωγέα σε καθαρό εισαγωγέα τροφίμων. Επιπροσθέτως, τα τρία Μνημόνια (2010, 2012 και 2015), αντί να επανορθώσουν τις αδυναμίες που υπήρχαν, επιτάχυναν τις παραπάνω τάσεις. Η εξέταση των διαρθρωτικών απαιτήσεων των τριών Μνημονίων καταδεικνύει ένα σκόπιμο ιδεολογικό σχέδιο μετασχηματισμού του κράτους και αναδιάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας προς όφελος συγκεκριμένων τομέων του κεφαλαίου, όπως μεγάλες (πολυ)εθνικές αλυσίδες σούπερ μάρκετ. Η κρίση προσέφερε τα μέσα για την επίτευξη αυτού.

4. Το κοινωνικό δίκτυ ασφαλείας της ελληνικής κυβέρνησης ήταν ανεπαρκές στο να αποτρέψει την επισιτιστική ανασφάλεια και φτώχεια.

Η ελληνική κυβέρνηση ενεργοποίησε πληθώρα κοινωνικών προγραμμάτων, προσπαθώντας να παρέχει ένα δίκτυο ασφαλείας απέναντι στις συνέπειες της λιτότητας και να ανταποκριθεί στις επείγουσες ανησυχίες επισιτιστικής ανασφάλειας. Αυτά περιλάμβαναν την ψήφιση ενός νόμου ανθρωπιστικής βοήθειας που παρείχε επιδόματα για τροφή, ενόικιο και ηλεκτρισμό σε άτομα και οικογένειες χαμηλού εισοδήματος. Αυτό αργότερα αντικαταστάθηκε από το Εθνικό Σύστημα Κοινωνικής Αλληλεγγύης (ΕΣΚΑ) που παρέχει ένα μηνιαίο επίδομα σε νοικοκυριά χαμηλού εισοδήματος.

Το Εθνικό Σύστημα Κοινωνικής Αλληλεγγύης κλήθηκε να διαχειριστεί τις πιο βασικές ανάγκες και η στήριξη που παρείχε ήταν περιορισμένη σε εύρος, παρέχοντας μόνο €30 έως €200 ανά νοικοκυριό μηνιαίως, με επιπλέον €100 για κάθε ενήλικα και €50 για κάθε παιδί. Τα αυστηρά κριτήρια επιλεξιμότητας περιορίζουν τη στήριξη στις πιο σοβαρές περιπτώσεις υλικής στέρσης, ενώ οι όροι που σχετίζονται με το εισόδημα και την περιουσία αποκλείουν πολλούς που θα το δικαιούνταν, λόγω περιοριστικών και γραφειοκρατικών προϋποθέσεων. Η κάλυψη σε αγροτικές περιοχές υπήρξε εξίσου περιορισμένη.

Ως αποτέλεσμα, ιδιωτικά ιδρύματα, φιλανθρωπικές οργανώσεις, ΜΚΟ, και η ελληνική Εκκλησία έπρεπε να καλύψουν κάποια από αυτά τα κενά – προσφέροντας μεταξύ άλλων δωρεάν σχολικά γεύματα, πακέτα τροφίμων και συσσίτια, καθώς και «κοινωνικά παντοπωλεία», τα οποία παρέχουν τρόφιμα, ρουχισμό, υλικά καθαρισμού, και άλλα βασικά αγαθά σε άτομα και οικογένειες χαμηλού εισοδήματος.

Ενώ κάποια από αυτά τα προγράμματα λαμβάνουν τη στήριξη των δημοτικών αρχών, και στην περίπτωση του προγράμματος σχολικών γευμάτων έχουν κεντρική στήριξη και από την κυβέρνηση, προσφέρουν ελάχιστα παραπάνω από το να καλύπτουν μπαλώματα. Αντίθετα, απαντήσεις που βασίζονται σε ανθρώπινα δικαιώματα, όπως η στήριξη θέσεων εργασίας και οι δίκαιοι μισθοί, και που μπορούν να αναμετρηθούν με τις πραγματικές αιτίες της πείνας και της επισιτιστικής ανασφάλειας, είναι αυτές που πρέπει να μπουν σε πρώτο πλάνο.

5. Απαντήσεις πολιτών σε επίπεδο κοινότητας δίνουν πραγματικές λύσεις και στοχεύουν στην ανάδυση μιας νέας πολιτικής για τα τρόφιμα.

Απέναντι στις κυβερνητικές πολιτικές που επιβλήθηκαν από την Τρόικα, υπονομεύοντας τη διατροφική κυριαρχία –και την αποτυχία να αμβλυνθούν επαρκώς οι συνέπειες αυτών–, ανέκυψε ένα φάσμα κοινοτικών πρωτοβουλιών από τα κάτω με σκοπό να βοηθήσουν την πρόσβαση του κόσμου στην τροφή.

Οι πρωτοβουλίες αυτές αντανακλούν διαφορετικές πολιτικές τάσεις, ποικίλλουν σε όρους υποδομής και συμπλέκονται διαφορετικά με το κράτος και τις αγορές. Περιλαμβάνουν κουζίνες αλληλεγγύης, συνεταιρισμούς τροφίμων, αγορές «Χωρίς μεσάζοντες», συλλογικότητες και δίκτυα διατροφικής αυτάρκειας, δίκτυα Κοινωνικά Υποστηριζόμενης Γεωργίας (ΚΥΓΕΩ), όπως και ένα ευρύ φάσμα άλλων αγροτικών συνεταιρισμών, εναλλακτικών μοντέλων γεωργίας και εγχειρημάτων παραγωγών.

Η έκκληση για μια «αλληλέγγυα οικονομία» έχει γίνει το βασικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο πολλές από αυτές τις απαντήσεις από τα κάτω έχουν εκφράσει τα αιτήματα και τους στόχους τους. Η Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία (Κ.Α.Ο.) αναπτύχθηκε σημαντικά κατά τη διάρκεια των ετών της κρίσης: το 2013 καταχωρήθηκαν 372 κοινωνικές επιχειρήσεις, ενώ τα έτη 2014, 2015 και 2016 ο αριθμός αυξήθηκε σε 585, 714 και 907 αντίστοιχα.

Μέσα από την οικοδόμηση ενός αντίπαλου δέους από τα κάτω που βασίζεται σε καινοτόμες πρακτικές, κοινωνικό πειραματισμό και υποδομές ελεγχόμενες από τους πολίτες, το κίνημα αυτό δείχνει τον δρόμο όχι μόνο για μια λαϊκή αντίσταση κατά της λιτότητας, αλλά και για ένα νέο, δίκαιο σύστημα τροφίμων με μετασχηματιστικές προοπτικές. Αυτό εκτείνεται πέρα από τα αιτήματα για προσιτές τιμές τροφίμων και την προστασία των αγροτών, προς την κατεύθυνση καθαρής αμφισβήτησης της δομικής εξουσίας του εταιρικού τομέα στο αγροδιατροφικό σύστημα και στην πρόωθηση εναλλακτικών διαμορφωμένων από τα κάτω.

6. Στην Ελλάδα παραβιάστηκε το δικαίωμα στην τροφή.

Το δικαίωμα σε κατάλληλη τροφή έχει ισχυρή θεμελίωση στο διεθνές δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων και το κανονιστικό του πλαίσιο επισημαίνει συγκεκριμένα στοιχεία (διαθεσιμότητα, προσβασιμότητα, καταλληλότητα, βιωσιμότητα) που πρέπει να διασφαλιστούν. Το δικαίωμα σε κατάλληλη τροφή σχετίζεται στενά επίσης με άλλα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα (ΟΚΠΑ), που σημαίνει ότι η παραβίαση ενός δικαιώματος συνήθως οδηγεί στην παραβίαση άλλων δικαιωμάτων. Τα δικαιώματα σε υγεία, ζωή, νερό και κατάλληλη στέγαση είναι υποκείμενοι προσδιοριστικοί παράγοντες του δικαιώματος στην τροφή.

Κάποια μέτρα λιτότητας –συμπεριλαμβανομένων αλλαγών στους αγροτικούς φόρους και τα καθεστώτα κοινωνικής ασφάλισης και την πορεία προς ιδιωτικοποίηση και φιλελευθεροποίηση του εμπορίου– συνέβαλαν ευθέως στην υπονόμευση του δικαιώματος στην τροφή στην Ελλάδα. Άλλα μέτρα, όπως οι μειώσεις στον κατώτατο μισθό και οι περικοπές των συντάξεων, επηρέασαν επίσης αυτό το θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα και ήρθαν σε αντίθεση με άλλα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα σε εργασία, στέγαση και υγεία.

Τα κράτη έχουν την υποχρέωση να προασπίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αυτή η υποχρέωση περιλαμβάνει την προοδευτική προάσπιση κοινωνικο-οικονομικών δικαιωμάτων με τους μέγιστους διαθέσιμους πόρους, το οποίο εκ πρώτης όψευς απαγορεύει οπισθοδρομικά* μέτρα που θα περιορίζαν ή μείωναν τα υπάρχοντα επίπεδα ικανοποίησης των κατοχυρωμένων δικαιωμάτων. Οπισθοδρομικά μέτρα μπορούν να ληφθούν

* Ως οπισθοδρομικό μέτρο εννοείται κάθε μέτρο που συνεπάγεται ένα βήμα πίσω στο επίπεδο της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εξαιτίας σκόπιμης απόφασης από ένα κράτος.

μόνο υπό πολύ περιορισμένες περιστάσεις και βασιζόμενα σε κρίσιμες προϋποθέσεις –όπως προσεκτική επίβλεψη και αξιολόγηση, μελέτη όλων των δικαιωμάτων, διασφάλιση πως δεν θα υπάρξει δυσανάλογη επίπτωση στους πιο ευάλωτους–, καμία από τις οποίες δεν εφαρμόστηκε από την ελληνική κυβέρνηση. Το ευρύ φάσμα των οπισθοδρομικών μέτρων που ελήφθησαν, σε συνδυασμό με το αυξανόμενο κόστος ζωής, είναι επαρκείς αποδείξεις πως το δικαίωμα στην τροφή παραβιάστηκε στην Ελλάδα.

7. Η λογοδοσία για τις παραβιάσεις του δικαιώματος στην τροφή εναπόκειται τόσο στην ελληνική κυβέρνηση όσο και στα κράτη μέλη της Ευρωζώνης, με τα δεύτερα ομολογουμένως να κατέχουν μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης.

Όταν ένα ανθρώπινο δικαίωμα παραβιάζεται, σημαίνει πως υπήρξε μια παράβαση στην υποχρέωση για σεβασμό, προστασία και εκπλήρωση αυτού του δικαιώματος. Πολλοί φορείς ενεπλάκησαν στις διαπραγματεύσεις που οδήγησαν στα τρία Μνημόνια. Οι υποχρεώσεις σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα υπάρχουν σε εδαφική και, υπό ορισμένες συνθήκες, εξωεδαφική βάση.

Ως αποτέλεσμα των μέτρων λιτότητας, η Ελλάδα παραβίασε το ανθρώπινο δικαίωμα στην τροφή των πολιτών που διαμένουν στην Ελλάδα. Ακόμα, τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης, ως άμεσοι δανειστές, είναι εξίσου υπεύθυνα καθώς υπέγραψαν τα Μνημόνια και πιθανά πίεσαν την ελληνική κυβέρνηση να το κάνει. Τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης –ως συμβαλλόμενα κράτη στο Διεθνές Σύμφωνο περί Οικονομικών, Κοινωνικών και Πολιτιστικών Δικαιωμάτων και άλλων διεθνών θεσμών για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου– έχουν επομένως παραβιάσει τις εξωεδαφικές τους υποχρεώσεις για σεβασμό του ανθρώπινου δικαιώματος στην τροφή, στην Ελλάδα. Τα κράτη της Ευρωζώνης, όχι μόνο θα έπρεπε να αποφύγουν να απαιτήσουν μέτρα που επηρεάζουν το δικαίωμα στην τροφή, αλλά θα έπρεπε επίσης να διεξάγουν αξιολογήσεις των επιπτώσεων των Μνημονίων στα ανθρώπινα δικαιώματα. Οι αξιολογήσεις αυτές οφείλουν να διεξάγονται πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το πέρας των Μνημονίων, αλλά δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ.

Επιπλέον, όλα τα ευρωπαϊκά κράτη απέτυχαν να συμμορφωθούν με τις υποχρεώσεις τους για τα ανθρώπινα δικαιώματα κατά τη δράση και λήψη αποφάσεων σε Διακυβερνητικούς Οργανισμούς και Διεθνή Χρηματοπιστωτικά Ιδρύματα, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Ως μέρος του συστήματος του ΟΗΕ, το ΔΝΤ είναι υποχρεωμένο να συμμορφώνεται με τον Χάρτη του ΟΗΕ, που περιλαμβάνει τη δέσμευση για την προοδευτική υλοποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Δεν θα έπρεπε σίγουρα να λάβει καμία δράση που θα αποτελούσε παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Τα μέλη της Τρόικας ισχυρίζονται πως τη μοναδική ευθύνη για τις επιπτώσεις των Μνημονίων φέρει το ελληνικό κράτος. Αυτό το επιχείρημα είναι λάθος, καθώς από κοινού υπέγραψαν με την Ελλάδα τα τρία Μνημόνια. Επομένως, η ευθύνη για τις παραβιάσεις του δικαιώματος στην τροφή είναι μοιρασμένη εξίσου. Στην πραγματικότητα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η ευθύνη των κρατών μελών της Ευρωζώνης είναι πολύ μεγαλύτερη, δεδομένων των αποδείξεων για άμεση ανάμειξη ή ακόμη και εξαναγκασμό εκ μέρους των κρατών μελών της Τρόικα προς την Ελλάδα να υπογράψει τα Μνημόνια.

Αυτή η έκθεση εστιάζει στην Ελλάδα, αλλά τα ευρήματά της έχουν διεθνή σημασία. Η Ελλάδα δεν αποτελεί εξαίρεση. Πολλές άλλες χώρες, εντός και εκτός Ευρώπης, βρίσκονται σε παρόμοιες καταστάσεις, εξαναγκασμένες να εφαρμόσουν τεχνοκρατικές πολιτικές λιτότητας, που επισύρουν παραβιάσεις των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένου του θεμελιώδους δικαιώματος στην τροφή. Η εμπειρία της Ελλάδας καταδεικνύει επίσης πως οι παραβιάσεις αυτών των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν

είναι ζήτημα αποκλειστικά του παγκόσμιου Νότου. Συμβαίνει και στον παγκόσμιο «Βορρά». Η πείνα, η επισιτιστική ανασφάλεια, η φτώχεια και η στέρηση υλικών αγαθών είναι και ευρωπαϊκά ζητήματα. Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι παγκόσμια, που σημαίνει πως όλες οι κυβερνήσεις έχουν υποχρέωση να τα εφαρμόζουν. Είναι καιρός πια για την ΕΕ να δράσει σε συμφωνία με αυτές τις υποχρεώσεις και να βάλει τα ανθρώπινα δικαιώματα πάνω από τις ανάγκες των χρηματοπιστωτικών αγορών.

Πρόλογος

Μαθαίνοντας από την Ελλάδα

Olivier De Schutter

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Louvain

Πρώην Ειδικός Εισηγητής των Ηνωμένων Εθνών για το δικαίωμα στην τροφή (2008-2014)

Μέλος της Επιτροπής για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα των Ηνωμένων Εθνών

Η Ελλάδα έχει γίνει το σύμβολο και η πιο ζωντανή απεικόνιση των δραματικών επιπτώσεων που μπορούν να έχουν τα μέτρα λιτότητας σε έναν πληθυσμό. Είναι εκεί που η χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση, η οποία ξεκίνησε με την υποβολή της πτώχευσης της Lehman Brothers στις 15 Σεπτεμβρίου 2008 και τα διαδοχικά σχέδια δημοσιονομικής συστολής που εφαρμόστηκαν μετά την απόφασή της, έπληξε με τον πιο σκληρό τρόπο. Αυτή η Έκθεση μας παρέχει μια μοναδική ευκαιρία να μάθουμε από αυτό που συνέβη, προκειμένου να βεβαιωθούμε ότι δεν θα επαναληφθούν παρόμοια λάθη, τα οποία οδηγούν σε εκτεταμένες παραβιάσεις του δικαιώματος στην τροφή.

Οι περιστάσεις είναι γνωστές. Μετά την αποκάλυψη από την ελληνική κυβέρνηση, τον Οκτώβριο του 2009, ότι το δημόσιο έλλειμμα υποτιμήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις προηγούμενες κυβερνήσεις, η χώρα ήρθε αντιμέτωπη με το φαινόμενο της κερδοσκοπίας στις χρηματοπιστωτικές αγορές, η οποία αύξησε σημαντικά το κόστος δανεισμού της, σε τέτοιο σημείο που η κατάσταση κρίθηκε μη βιώσιμη. Η Ελλάδα ζήτησε χρηματοπιστωτική βοήθεια στις 23 Απριλίου 2010. Σε απάντηση, τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη μέλη αποφάσισαν να παρέχουν στήριξη σταθερότητας μέσω μιας Συμφωνίας Διευκόλυνσης Δανείων. Μέσω αυτού του καναλιού, εξασφάλισαν ένα πακέτο διάσωσης €80 δις σε δάνεια και άλλα €30 δις από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Εντούτοις, οι εκταμιεύσεις εξαρτώνταν από την υιοθέτηση μιας σειράς μέτρων, που απαριθμούνται στο «Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής για την Ελλάδα». Τα μέτρα λιτότητας, που απέβλεπαν στην αποκατάσταση της δημοσιονομικής ισορροπίας της Ελλάδας, συντέλεσαν σε περικοπές δαπανών ύψους €30 δις για την περίοδο 2010-2014, την ιδιωτικοποίηση δημόσιων περιουσιακών στοιχείων, ύψους €50 δις, και «διαρθρωτικά μέτρα», περιλαμβάνοντας ειδικότερα την ευελιξία στην αγορά εργασίας, ως μέσου αποκατάστασης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας.¹ Αυτό το πρώτο σύνολο μέτρων, ωστόσο, φάνηκε ανεπαρκές. Τον Ιούνιο του 2011, τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης χορήγησαν ένα δεύτερο δάνειο ύψους €130 δις για την περίοδο 2012-2014. Αυτή η δεύτερη διάσωση πραγματοποιήθηκε μέσω του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (EFSF) και του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Χρηματοπιστωτικής Σταθεροποίησης (EFSM). Το δεύτερο Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής για την Ελλάδα εγκρίθηκε επίσημα από τους Υπουργούς Οικονομικών της Ευρωζώνης στις 14 Μαρτίου 2012.²

1 Βλ. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Έκθεση 2009-2014 αναφορικά με την έρευνα για τον ρόλο και τις λειτουργίες της Τρόικα (ΕΚΤ, Επιτροπής και ΔΝΤ) όσον αφορά τις χώρες του προγράμματος της Ευρωζώνης [2013/2277 (INI), A7-0149 /2014, 28 Φεβρουαρίου 2014], Έκθεση του ανεξάρτητου εμπειρογνώμονα σχετικά με τις επιπτώσεις του εξωτερικού χρέους και άλλων σχετικών διεθνών χρηματοοικονομικών υποχρεώσεων των κρατών σχετικά με την πλήρη απασχόληση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδιαίτερα των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων: Αποστολή στην Ελλάδα (22-26 Απριλίου 2013), (27 Μαρτίου 2014) (έγγραφο UN/HRC/50/15/Add. 1).

2 Βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Έκθεση σχετικά με το δεύτερο πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής για την Ελλάδα, Μάρτιος 2012.

Τα δύο διαδοχικά σχέδια προσαρμογής είχαν δραματικές κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις στον ελληνικό πληθυσμό, τις οποίες οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις ήταν γρήγορες στο να καταγγείλουν. Τα ποσοστά ανεργίας έφτασαν στο μέγιστο 30%, με την ανεργία των νέων να ξεπερνά το 50% σε αρκετές περιπτώσεις. Οι δραματικές περικοπές στον τομέα της υγείας οδήγησαν στο κλείσιμο νοσοκομείων και στη μείωση ιατρικού προσωπικού. Ως αποτέλεσμα, ο μέσος χρόνος αναμονής τριπλασιάστηκε, οι ανεκπλήρωτες ιατρικές ανάγκες αυξήθηκαν κατά 50% και ασθένειες που δεν παρατηρήθηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα, όπως η φυματίωση, επανεμφανίστηκαν. Ο αριθμός των ασθενών που αδυνατούν να πληρώσουν για τη φαρμακευτική αγωγή τους αυξήθηκε, επίσης, σημαντικά. Οι συνταξιοδοτικές παροχές μειώθηκαν έως 40% και η ηλικία συνταξιοδότησης αυξήθηκε στα 68 χρόνια. Άλλοι τομείς, όπως η εκπαίδευση ή η δικαιοσύνη, υπέφεραν πολύ, επίσης, από τις περικοπές του προϋπολογισμού που προβλέπονται από τα διαδοχικά Μνημόνια Κατανόησης, που επέβαλε η Τρόικα στην Ελλάδα.

Η ελληνική κυβέρνηση, ηγούμενη εκείνη την εποχή από τον Γιώργο Παπανδρέου, από το (σοσιαλιστικό) κόμμα του ΠΑΣΟΚ μέχρι την παραίτησή του από το αξίωμα τον Νοέμβριο του 2011, ήταν παγιδευμένη. Ζήτησε από το Διεθνές Γραφείο Εργασίας να αποστείλει, υψηλού επιπέδου, αποστολή στην Ελλάδα προκειμένου να αξιολογήσει τις κοινωνικές επιπτώσεις των μέτρων που είχαν επιβληθεί στη χώρα. Όταν η αποστολή επισκέφθηκε τη χώρα τον Σεπτέμβριο του 2011, δηλώθηκε από τους συνομιλητές της στην κυβέρνηση ότι η Ελλάδα δεν μπόρεσε να θέσει το ζήτημα των κοινωνικών επιπτώσεων των μέτρων λιτότητας στην Τρόικα και ότι ήλπιζαν ότι το Διεθνές Γραφείο Εργασίας θα ενεργούσε ως αντίβαρο στις επιταγές της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Οι εκπρόσωποι της ελληνικής κυβέρνησης ήταν ευθείς: αν και περίπου το 20% του πληθυσμού ήταν αντιμετώπιμο με τον κίνδυνο της φτώχειας, είπαν, η Ελλάδα

«δεν είχε την ευκαιρία να συζητήσει, σε συναντήσεις με την Τρόικα, την επίπτωση των μεταρρυθμίσεων της κοινωνικής ασφάλισης στην εξάπλωση της φτώχειας, ιδιαίτερα για τα άτομα με λίγους πόρους και τα πρόνοια κοινωνικής ασφάλισης για να αντέξουν σε οποιαδήποτε τέτοια τάση. Επίσης, δεν είχε την ευκαιρία να συζητήσει την επίπτωση που θα είχαν οι πολιτικές στους τομείς της φορολογίας, των μισθών και της απασχόλησης στη βιωσιμότητα του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης. Στο πλαίσιο των υποχρεώσεων που αναλήφθηκαν βάσει των Μνημονίων και προκειμένου να διατηρηθεί η βιωσιμότητα του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, το Άρθρο 11 (2) του Νόμου Αρ. 3863 ανέφερε ότι οι δαπάνες των ταμείων κοινωνικής ασφάλισης έπρεπε να παραμείνουν εντός του 15% του ΑΕΠ μέχρι το 2060. Ένα συμβατικό ΑΕΠ θα οδηγούσε αναγκαστικά σε συρρίκνωση των δαπανών. Παρόλο που αυτό δεν έθεσε σε κίνδυνο τη βιωσιμότητα του συστήματος από τεχνική άποψη, επηρέασε τα επίπεδα των παροχών και θα μπορούσε τελικά να θέσει υπό αμφισβήτηση τις λειτουργίες του κράτους κοινωνικής πρόνοιας. Η κυβέρνηση ενθαρρύνθηκε από το γεγονός ότι τα θέματα αυτά ήταν στην ατζέντα ενός διεθνούς οργανισμού και ήλπιζαν ότι το Διεθνές Γραφείο Εργασίας θα ήταν σε θέση να μεταφέρει αυτά τα ζητήματα στην Τρόικα».³

Σε αυτό το σημείο παρενέβησαν τα όργανα για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αυτοί οι μηχανισμοί αντιμετώπισαν τη δυσάρεστη θέση να καταδικάσουν την Ελλάδα για μέτρα που η χώρα θα προτιμούσε να μην έχει αναγκαστεί να λάβει. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, το οποίο ήταν το πρώτο που παρενέβη, θα μπορούσε να παρακάμψει το ζήτημα. Στις 20 Φεβρουαρίου 2012, το Ελληνικό Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο απέρριψε δύο αιτήσεις που διαμαρτύρονταν για τις σημαντικές μειώσεις των μισθών και των συντάξεων των δημοσίων υπαλλήλων καθώς και μειώσεις άλλων επιδομάτων και παροχών. (Μια αίτηση υποβλήθηκε από έναν μεμονωμένο δημόσιο υπάλληλο, η άλλη από τη Συνομοσπονδία Συνδικάτων Δημόσιας Διοίκησης, μια ένωση δημοσίων υπαλλήλων). Οι απογοητευμένοι προσφεύγοντες απευθύνθηκαν στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, υποστηρίζοντας παράβαση του Άρθρου 1 του

3 Βλέπε Διεθνές Γραφείο Εργασίας, Έκθεση σχετικά με την αποστολή υψηλού επιπέδου στην Ελλάδα (19-23 Σεπτεμβρίου 2011), Γενεύη, 22 Νοεμβρίου 2011, παρ. 88.

Πρόσθετου Πρωτοκόλλου (Αρ. 1) της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. Η διάταξη αυτή απαιτεί να είναι νόμιμη η ανάμειξη μιας δημόσιας αρχής με την ειρηνική απόλαυση των περιουσιακών στοιχείων, να επιδιώκεται ένας θεμιτός σκοπός «προς το δημόσιο συμφέρον» και να είναι ανάλογος προς τον επιδιωκόμενο σκοπό. Σύμφωνα με την ίδια περίληψη του Δικαστηρίου σχετικά με τη νομολογία του, απαιτεί, έτσι, να υπάρχει μια δίκαιη ισορροπία [...] μεταξύ των απαιτήσεων του γενικού συμφέροντος της κοινότητας και των απαιτήσεων της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου. Η απαιτούμενη ισορροπία δεν θα βρεθεί εάν το ενδιαφερόμενο πρόσωπο ή πρόσωπα αναγκάστηκαν να φέρουν ατομικό και υπερβολικό βάρος.⁴

Στις 7 Μαΐου 2013, το Πρωτοδικείο απέρριψε τις αιτήσεις ως προδήλως αβάσιμες και επομένως απαράδεκτες. Υπενθύμισε ότι τα κράτη που είναι συμβαλλόμενα μέρη της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα θα έπρεπε να έχουν ευρεία περιθώρια εκτίμησης όσον αφορά την υιοθέτηση κοινωνικών και οικονομικών πολιτικών και ότι συνεπώς σέβεται καταρχήν την απόφαση των εθνικών αρχών σχετικά με «το δημόσιο συμφέρον», εκτός αν η απόφαση είναι προδήλως άνευ βάσεως.⁵ Υποστηρίζοντας ευρέως την εκτίμηση του Ελληνικού Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου, το οποίο σημείωσε ότι η κατάσταση των προσφευγόντων δεν «επιδεινώθηκε στον βαθμό που αυτοί κινδύνευσαν να πέσουν κάτω από το όριο διαβίωσης»,⁶ το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων έκρινε ότι «η έκταση της μείωσης του μισθού της πρώτης προσφεύγουσας δεν ήταν ικανή να θέσει σε κίνδυνο την έλλειψη επαρκών μέσων για τη διαβίωσή της και, συνεπώς, να συνιστά παράβαση του Άρθρου 1 του Πρωτοκόλλου Αρ. 1. Λαμβάνοντας υπόψη τα προαναφερθέντα και το ιδιαίτερο πλαίσιο της κρίσης στην οποία επήλθε η επίδικη παρέμβαση, δεν μπορούσε να θεωρηθεί ότι η τελευταία επέβαλε υπερβολική επιβάρυνση στην προσφεύγουσα».⁷

Αυτή η στάση, όμως, δεν ήταν τυπική. Παρόλο που υπήρξε αμηχανία από τις κατατεθείσες αιτήσεις –οδηγώντας το να προτείνει για πρώτη φορά ότι, ανεξάρτητα από το αν έχει περάσει ή όχι το «όριο επιβίωσης», θα έπρεπε να είναι αποφασιστικής σημασίας για την αντιμετώπιση του ζητήματος της παρέμβασης στην ειρηνική απόλαυση των περιουσιακών στοιχείων–, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων δεν έχει ανατεθεί στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων για να αξιολογήσει τη συμβατότητα των μέτρων που θα μπορούσαν να παρεμποδίσουν το δικαίωμα σε επαρκές βιοτικό επίπεδο, το δικαίωμα στην υγεία ή το δικαίωμα στην εργασία. Η παρέμβαση στην ειρηνική απόλαυση των περιουσιακών στοιχείων είναι ένας μάλλον φτωχός φακός, μέσω του οποίου μπορεί να αξιολογηθεί η συμβατότητα των μέτρων δημοσιονομικής συστολής με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Επιπλέον, όσο και αν η κατάστασή τους μπορεί να έχει επηρεαστεί από τα καταγγελλθέντα μέτρα λιτότητας, οι δημόσιοι υπάλληλοι δεν ήταν οι πιο ευάλωτοι –ούτε καν οι πιο έντονα βαλλόμενοι– από την υιοθέτηση αυτών των μέτρων.⁸

Επομένως, ίσως δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι τα όργανα των Συνθηκών των Ηνωμένων Εθνών για τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι ειδικές διαδικασίες του Συμβουλίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων ήταν πολύ πιο καταδικαστικές στην προσέγγισή τους. Ειδικότερα, η Ελλάδα προκαλούνταν τακτικά για να δικαιολογήσει τα μέτρα κοινωνικής αντιστάθμισης που είχε υιοθετήσει, στο όνομα της αποκατάστασης των δημόσιων οικονομικών, κατόπιν αιτήματος των πιστωτών της. Τον Απρίλιο του 2012, παραπέμποντας στο Άρθρο

4 *Eur. Ct.H.R. (1st sect.), Koufaki and ADEDY v. Greece*, 7 May 2013, Appl. Nos 57665/12 and 57665/12, § 32.

5 *Id.*, § 39.

6 *Id.*, § 44.

7 *Id.*, § 46.

8 Το Δικαστήριο έχει εκδώσει παρόμοιες αποφάσεις σε άλλες περιπτώσεις που σχετίζονται με την οικονομική κρίση και τα εθνικά μέτρα λιτότητας βλ. Eur. Ct. H.R. (2nd sect.), *Da Conceicao Mateus και Santos Januario v. Portugal*, 8 Οκτωβρίου 2013, Appl. Nos. 62235/12 και 57725/12 (σχετικά με τη μείωση των επιδομάτων των Χριστουγέννων και των διακοπών των συνταξιούχων), Eur. Ct. H.R. (1st sect.), *Da Silva Carvalho Rico v. Portugal*, 1 Σεπτεμβρίου 2014, Appl. No. 13341/14 (σχετικά με την προσωρινή μείωση των συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων γήρατος).

4 της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού (το οποίο δεσμεύει τα κράτη που είναι μέλη αυτού του μέσου να λάβουν μέτρα για την εφαρμογή των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται στη Σύμβαση «στο μέγιστο βαθμό των διαθέσιμων πηγών τους»), η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού επεσήμανε ότι «η ύφεση και η τρέχουσα χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση πλήττουν τις οικογένειες και τις δημόσιες κοινωνικές επενδύσεις, συμπεριλαμβανομένων των προοπτικών εφαρμογής της Σύμβασης, ιδίως όσον αφορά το Άρθρο 4 της Σύμβασης».⁹

Τον Μάρτιο του 2013, η Επιτροπή για την Εξάλειψη των Διακρίσεων κατά των Γυναικών εξέφρασε την ανησυχία της ότι «η τρέχουσα χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση και τα μέτρα που έλαβε το κυβερνών κόμμα για την αντιμετώπισή της στο πλαίσιο των πολιτικών που σχεδιάστηκαν σε συνεργασία με τα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), έχει επιζήμιες συνέπειες για τις γυναίκες σε όλους τους τομείς της ζωής».¹⁰ Ο ανεξάρτητος εμπειρογνώμονας για το εξωτερικό χρέος και τα ανθρώπινα δικαιώματα επισκέφτηκε την Ελλάδα έναν μήνα αργότερα και κατάρτισε μια λεπτομερή έκθεση, απαριθμώντας μια σειρά δικαιωμάτων που βρίσκονταν υπό καθεστώς απειλής από την υιοθέτηση των δύο προγραμμάτων λιτότητας του 2010 και του 2012.¹¹ Το 2015, η Επιτροπή Οικονομικών, Κοινωνικών και Πολιτιστικών Δικαιωμάτων εξέφρασε την ανησυχία της ότι «παρά τα μέτρα που έλαβε το κυβερνών κόμμα για τον μετριασμό των οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων των μέτρων λιτότητας, που εγκρίθηκαν στο πλαίσιο των Μνημονίων Κατανόησης το 2010, 2012 και 2015, η χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση είχε σοβαρή επίπτωση στην απόλαυση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, ιδίως από ορισμένες μειονεκτούσες και περιθωριοποιημένες ομάδες όσον αφορά τα δικαιώματα στην εργασία, την κοινωνική ασφάλιση και την υγεία».¹² Συνέστησε ότι:

«Το κυβερνών κόμμα επανεξετάζει τις πολιτικές και τα προγράμματα που υιοθετήθηκαν στο πλαίσιο των Μνημονίων Κατανόησης, που εφαρμόστηκαν από το 2010, και άλλες μεταγενέστερες οικονομικές και χρηματιστηριακές μεταρρυθμίσεις μετά την κρίση, προκειμένου να διασφαλιστεί η σταδιακή άρση των μέτρων λιτότητας και να ενισχυθεί η αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων βάσει της Συμφωνίας, σύμφωνα με την πρόοδο που σημειώθηκε στην οικονομική ανάκαμψη μετά την κρίση. Το κυβερνών κόμμα θα πρέπει επιπλέον να διασφαλίσει ότι οι υποχρεώσεις του στο πλαίσιο της Συμφωνίας λαμβάνονται δεόντως υπόψη κατά τη διαπραγμάτευση σχεδίων και προγραμμάτων χρηματοοικονομικής βοήθειας, μεταξύ άλλων, με διεθνή χρηματοπιστωτικά ιδρύματα».¹³

9 Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού, Τελικές Παρατηρήσεις στις Συνοπτικές Δεύτερες και Τρίτες περιοδικές εκθέσεις της Ελλάδας (13 Αυγ. 2012) (έγγραφο ΟΗΕ, CRC / C / GRC/CO/2-3), παρ. 6.

10 Επιτροπή για την Εξάλειψη των Διακρίσεων κατά των Γυναικών, Τελικές Παρατηρήσεις Ελλάδα (1 Μαρτίου 2013) (έγγραφο ΟΗΕ/CEDAW/C /GRC/CO/7), παρ. 6.

11 Έκθεση του Ανεξάρτητου Εμπειρογνώμονα σχετικά με τις συνέπειες του εξωτερικού χρέους και άλλων συναφών διεθνών χρηματοοικονομικών υποχρεώσεων των Κρατών για την πλήρη απόλαυση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδιαίτερα των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, Προσθήκη: Αποστολή στην Ελλάδα (22-26 Απριλίου 2013), (27 Μαρτίου 2014) (έγγραφο ΟΗΕ A /HRC / 50/15 / Add.1).

12 Επιτροπή για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα, Τελικές Παρατηρήσεις Ελλάδα (27 Οκτωβρίου 2015) (έγγραφο ΟΗΕ. E / C.12 / GRC / Co / 2, παράγραφος 7).

13 *Id.*, παρ. 8.

Ωστόσο, η σαφέστερη καταδίκη προέκυψε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων και η Ελλάδα ήταν και πάλι στο επίκεντρο της προσοχής.¹⁴ Το πρώτο κύμα μέτρων χρηματοοικονομικής σταθεροποίησης, που υιοθετήθηκαν με τη σύναψη του Μνημονίου Κατανόησης το 2010 μεταξύ της Ελλάδας και των πιστωτών της, οδήγησε σε επτά καταγγελίες: και στις επτά αυτές περιπτώσεις, η Επιτροπή κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα δεν συμμορφώθηκε με τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη¹⁵. Η Καταγγελία Αρ. 66/2011, η οποία εισήχθη από τα ίδια σωματεία του δημόσιου τομέα, έθιξε ιδίως τις «ειδικές συμβάσεις μαθητείας», που η Ελλάδα είχε εισαγάγει τον Ιούλιο του 2010. Οι συμβάσεις αυτές, οι οποίες θα μπορούσαν να συναφθούν μεταξύ εργοδοτών και ατόμων ηλικίας 15 έως 18 ετών, σχεδιάστηκαν χωρίς να ληφθούν υπόψη οι περισσότερες από τις κύριες διασφαλίσεις που προβλέπονται από το εργατικό και το κοινωνικό δίκαιο. Αυτό κατέληξε, κατά την άποψη της Επιτροπής, σε παραβίαση του Άρθρου 7(7) του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, το οποίο ορίζει ότι οι μισθωτοί κάτω των 18 ετών δικαιούνται τουλάχιστον τρεις εβδομάδες ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών. Επίσης, παραβίασε το Άρθρο 10(2) του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, το οποίο επιβάλλει στα συμβαλλόμενα κράτη, στο πλαίσιο του καθήκοντός τους, την αναγνώριση του δικαιώματος στην επαγγελματική κατάρτιση «να παρέχουν ή να προωθούν ένα σύστημα μαθητείας και άλλων συστηματικών ρυθμίσεων για την κατάρτιση των νέων αγοριών και κοριτσιών στις διάφορες εργασίες τους». Επιπλέον, η Επιτροπή κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι μαθητευόμενοι, στο πλαίσιο του καθεστώτος που εισήχθη το 2010, αντιμετωπίστηκαν ως «μια ξεχωριστή κατηγορία εργαζομένων, οι οποίοι αποκλείονται αποτελεσματικά από το γενικό φάσμα προστασίας που προσφέρει το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης γενικά» κατά παράβαση του Άρθρου 12(3) του Χάρτη, το οποίο δεσμεύει τα κυβερνώντα κόμματα να «προσπαθήσουν να αυξήσουν προοδευτικά το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης σε υψηλότερο επίπεδο».¹⁶ Η ίδια καταγγελία κατέληξε, επίσης, σε μια άλλη διάταξη της μεταρρύθμισης του Ιουλίου 2010, η οποία επέτρεψε στους εργοδότες να πληρώσουν νέους εισερχόμενους στην αγορά εργασίας, ηλικίας κάτω των 25 ετών, με ποσοστό 84% του κατώτατου μισθού ή του ημερήσιου μισθού. Η Επιτροπή έκρινε ότι, στο μέτρο που αυτό επέτρεψε στον εργοδότη να καταβάλει έναν κατώτατο μισθό σε όλους τους εργαζόμενους κάτω των 25 ετών, το οποίο είναι κάτω από το επίπεδο φτώχειας, είχε ως αποτέλεσμα την παραβίαση του Άρθρου 4(1) του Χάρτη, το οποίο αναγνωρίζει το δικαίωμα των εργαζομένων σε αμοιβή τέτοια που θα προσδώσει στους πολίτες και στις οικογένειές τους ένα αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο».¹⁷

14 Άλλα κράτη που έχουν αποκατασταθεί, όπως η Πορτογαλία ή η Ιρλανδία, δεν έχουν υποβληθεί σε καταγγελίες της ECSR. Στο πλαίσιο του γενικού συστήματος υποβολής εκθέσεων του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, η Επιτροπή εξέφρασε, ωστόσο, παρόμοιες ανησυχίες σχετικά με τη συμβατότητα με τον Χάρτη ορισμένων μεταρρυθμίσεων που εφαρμόστηκαν από τις δύο αυτές χώρες στο πλαίσιο των αντίστοιχων προγραμμάτων οικονομικής βοήθειας. Στα συμπεράσματά του για το 2014, για παράδειγμα, η Επιτροπή έκρινε ότι η μείωση του κατώτατου μισθού των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα που θεσπίστηκε στην Πορτογαλία παραβίασε το άρθρο 4(1) του Χάρτη για το δικαίωμα σε αξιοπρεπή αμοιβή. Ομοίως, στην περίπτωση της Ιρλανδίας, η Επιτροπή διαπίστωσε, στηριζόμενη στην ελληνική νομολογία που αναλύεται παρακάτω, ότι η μείωση του κατώτατου μισθού για τους νεότερους εργαζόμενους κάτω από το ελάχιστο όριο εισοδήματος δεν ήταν σύμφωνη με την ίδια απαίτηση. Η Επιτροπή παρατήρησε, επίσης, ότι οι μεταρρυθμίσεις που εφάρμοσαν τόσο η Ιρλανδία όσο και η Πορτογαλία όσον αφορά την απόλυση και την παύση της απασχόλησης δεν ήταν σύμφωνες με το Άρθρο 4(4) του Χάρτη, ιδίως για τους εργαζόμενους σε δοκιμαστική φάση. Για μια πιο λεπτομερή ανάλυση, βλ. *Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα*, 2014 Συμπεράσματα (Πορτογαλία), 5 Δεκεμβρίου 2014, *Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα*, 2014 Συμπεράσματα (Ιρλανδία), 5 Δεκεμβρίου 2014.

15 *Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα*, Γενική Ομοσπονδία Προσωπικού Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού (ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ) και Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων (ΑΔΕΔΥ) κατά Ελλάδας, C.C. 65/2011, απόφ. της 23 Μαΐου 2012.

16 *Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα*, Γενική Ομοσπονδία Προσωπικού Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού (ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ) και Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων (ΑΔΕΔΥ) κατά Ελλάδας, C.C. 66/2011, απόφ. της 23 Μαΐου 2012.

17 *Id.*, παρ. 65.

Αλλά θα μπορούσε να θεωρηθεί υπεύθυνη η Ελλάδα, όταν τα μέτρα που φέρονται να έχουν ως αποτέλεσμα παραβιάσεις του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη υιοθετήθηκαν σε μεγάλο βαθμό για να ικανοποιηθούν οι πιστωτές της, αντί να υιοθετηθούν αυτεπαγγέλτως από τον Νόμο; Στις απαντήσεις της στις καταγγελίες Αρ. 65/2011 και 66/2011, η ελληνική κυβέρνηση ανέφερε τους περιορισμούς που επέβαλαν οι πιστωτές της; αν δεν συμφωνούσε με τους ποικίλους όρους που συνδέονταν με την παροχή της επείγουσας βοήθειας που ζήτησε, κατ' ουσίαν, θα είχε χρεοκοπήσει. Η Επιτροπή αγνοούσε αρχικά το επιχείρημα. Εντούτοις, το εξέτασε στις πέντε αποφάσεις που ενέκρινε στη συνέχεια, στις 7 Δεκεμβρίου 2012, κατόπιν καταγγελιών που υποβλήθηκαν από συνδικάτα συνταξιούχων του δημόσιου τομέα.¹⁸ Στην προκειμένη περίπτωση υπήρξαν σημαντικές μειώσεις στην κοινωνική προστασία των συνταξιούχων, οι οποίες τελικά βρέθηκαν κατά παράβαση του δικαιώματος κοινωνικής ασφάλισης που κατοχυρώνεται στο Άρθρο 12(3) του Χάρτη. Η ελληνική κυβέρνηση επέμεινε και πάλι ότι οι αλλαγές αυτές ήταν «απαραίτητες για την προστασία των δημοσίων συμφερόντων, οι οποίες προέκυψαν από τη σοβαρή οικονομική κατάσταση της Ελλάδας και, επιπλέον, προέκυψαν από τις άλλες διεθνείς υποχρεώσεις της κυβέρνησης, δηλαδή εκείνες που απορρέουν από έναν μηχανισμό χρηματοδοτικής στήριξης που συμφώνησε η Κυβέρνηση μαζί με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο το 2010».¹⁹ Αυτή τη φορά, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων απάντησε μόνο για να απορρίψει γρήγορα το επιχείρημα που προέβαλε η Ελλάδα: έκρινε ότι «το γεγονός ότι οι επίμαχες διατάξεις του εσωτερικού δικαίου επιδιώκουν να εκπληρώσουν τις απαιτήσεις άλλων νομικών υποχρεώσεων, δεν τους απομακρύνει από το πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη».²⁰ Πιο συγκεκριμένα, η Επιτροπή έκρινε: «Όταν τα συμβαλλόμενα μέρη συμφωνούν για δεσμευτικά μέτρα, που αφορούν ζητήματα που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του Χάρτη, θα πρέπει –τόσο κατά την εκπόνηση του εν λόγω κειμένου όσο και κατά την εφαρμογή του στο εθνικό δίκαιο– να λαμβάνουν πλήρως υπόψη τις δεσμεύσεις που έχουν αναλάβει για την επικύρωση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη».²¹ Ωστόσο, παρόλο που η δήλωση ήταν σαφής ως προς το καθήκον του κράτους για την εφαρμογή των μέτρων λιτότητας που ζήτησε το Μνημόνιο Κατανόησης, εξέφρασε το ερώτημα κατά πόσο οι δανειστές –των κρατών μελών της Ευρωζώνης εκτός της Ελλάδας, αν όχι της ίδιας της ΕΕ– θα μπορούσε, επίσης, να φέρει ευθύνη στην κατάσταση που προέκυψε από την εφαρμογή του προγράμματος προσαρμογής που επιβλήθηκε στην Ελλάδα. Κάποιος θα μπορούσε μάλιστα να υποστηρίξει ότι, δεδομένου ότι η εκταμίευση των δανείων προς τις χώρες που έχουν διασωθεί εξαρτάται γενικά από την τήρηση των όρων και των προϋποθέσεων του Μνημονίου Κατανόησης, οι παραβιάσεις του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη θα μπορούσαν να αποδοθούν και στα άλλα κράτη μέλη της Ευρωζώνης. Δεν μπορούμε, συνεπώς, να πούμε ότι τα κράτη αυτά εξαναγκάζουν την Ελλάδα να αγνοήσει τις υποχρεώσεις της που απορρέουν από τον Χάρτη;

18 Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα, Ομοσπονδία Εργαζομένων Ελλήνων Συνταξιούχων (ΙΚΑ-ΕΤΑΜ) κατά Ελλάδας, C.C. No. 76/2012; Πανελλήνια Ομοσπονδία Συνταξιούχων Δημόσιας Υπηρεσίας κατά Ελλάδας, C.C. Αριθ. 77/2012, Ένωση Συνταξιούχων των Ηλεκτρικών Σιδηροδρόμων Αθηνών-Πειραιώς (Η.Σ.Α.Π.) κατά Ελλάδας, C.C. Αριθ. 78/2012, Πανελλήνια Ομοσπονδία συνταξιούχων της δημόσιας εταιρείας ηλεκτρισμού (ΠΑΣ-ΔΕΗ) κατά Ελλάδας, C.C. No 79/2012. Ένωση Συνταξιούχων της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΑΤΕ) κατά Ελλάδας, C.C. Αριθ. 80/2012. Οι αποφάσεις επί της ουσίας όλων των καταγγελιών εγκρίθηκαν τον Δεκέμβριο του 2012. Αν και οι καταγγελίες αυτές οδηγήθηκαν από διαφορετικές οργανώσεις, όλες εγείρουν τα ίδια ζητήματα ουσίας και έτσι εξετάζονται από κοινού.

19 Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα, Ομοσπονδία Εργαζομένων Συνταξιούχων Ελλάδος (ΙΚΑ-ΕΤΑΜ) κατά Ελλάδας, C.C. Αριθ. 76/2012 dec. της 7ης Δεκεμβρίου 2012, παρ. 10.

20 *Id.*, παρ. 50.

21 *Id.*, παρ. 51.

Η Επιτροπή Οικονομικών, Κοινωνικών και Πολιτιστικών Δικαιωμάτων εξέδωσε στις 24 Ιουνίου 2016, μόλις λίγους μήνες μετά την επανεξέταση της κατάστασης της Ελλάδας, μια δήλωση με τίτλο: «Το δημόσιο χρέος, τα μέτρα λιτότητας και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα».²² Ειδικές παράγραφοι αναφέρονται σε διεθνείς οργανισμούς όπως ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας, που παρέχει δάνεια, και στον ρόλο των κρατών ως δανειστών, είτε χορηγούν διμερή δάνεια είτε συμμετέχουν σε διεθνείς οργανισμούς που παρέχουν χρηματοδοτική στήριξη. Οι διεθνείς οργανισμοί εξ' ορισμού δεν δεσμεύονται από το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα ως τέτοιο, το οποίο είναι ανοιχτό μόνο για την ένταξη των κρατών. Ωστόσο, η Επιτροπή υπενθύμισε:

Ως άλλα θέματα του διεθνούς δικαίου, τα διεθνή χρηματοπιστωτικά ιδρύματα και άλλοι διεθνείς οργανισμοί «δεσμεύονται από τις υποχρεώσεις που τους ανατίθενται βάσει των γενικών κανόνων του διεθνούς δικαίου, σύμφωνα με τα συντάγματά τους ή με τις διεθνείς συμφωνίες, στις οποίες είναι συμβαλλόμενα μέρη» [Διεθνές Δικαστήριο, Ερμηνεία της Συμφωνίας της 25ης Μαρτίου 1951 μεταξύ της Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας και της Αιγύπτου, Συμβουλευτική Γνωμοδότηση (20 Δεκεμβρίου 1980), Εκθέσεις Διεθνούς Δικαστηρίου 1980, 73 σε 89-90 (παρ. 37)]. Συνεπώς, υποχρεούνται να συμμορφώνονται με τα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως απαριθμούνται ιδίως στην Παγκόσμια Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, που αποτελούν μέρος του εθιμικού διεθνούς δικαίου ή των γενικών αρχών του δικαίου, τα οποία θεωρούνται πηγές του διεθνούς δικαίου.²³

Όσον αφορά τα κράτη ως δανειστές, η Επιτροπή υπογράμμισε ότι «τα κυβερνώντα κράτη που είναι συμβαλλόμενα μέρη στο Σύμφωνο θα ενεργούσαν κατά παράβαση των υποχρεώσεών τους, εάν μεταβίβαζαν εξουσίες [σε διεθνείς οργανισμούς που χορηγούν δάνεια] και επέτρεπαν την άσκηση των εξουσιών αυτών χωρίς να διασφαλίζουν ότι δεν παραβιάζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ομοίως, θα ενεργούσαν κατά παράβαση των υποχρεώσεών τους, αν ασκούσαν τα δικαιώματα ψήφου τους εντός των εν λόγω οργανισμών χωρίς να λάβουν υπόψη τα δικαιώματα αυτά».²⁴ Όταν τα κράτη παρέχουν διμερή δάνεια, πρέπει να λάβουν υπόψη την απαγόρευση που επιβάλλεται βάσει του διεθνούς δικαίου για «εξαναγκασμό άλλων κρατών να παραβιάζουν τις δικές τους υποχρεώσεις σύμφωνα είτε με το Σύμφωνο είτε με άλλους κανόνες του διεθνούς δικαίου».²⁵ Ως εκ τούτου, η Επιτροπή κατέληξε στο συμπέρασμα ότι: «Τόσο ως δανειστές σε διμερή δάνεια όσο και ως μέλη διεθνών οργανισμών που παρέχουν χρηματοδοτική συνδρομή, όλα τα κράτη θα πρέπει [...] να εξασφαλίζουν ότι δεν επιβάλλουν στα κράτη που δανείζουν υποχρεώσεις που θα τα οδηγήσουν να υιοθετήσουν μέτρα μείωσης κατά παράβαση των υποχρεώσεών τους βάσει της Συμφωνίας».²⁶

Δεν έχει σημασία αν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων απέτυχε στο να μην επιτρέψει στην Ελλάδα να επικαλεστεί ότι ενεργούσε με την επιμονή των πιστωτών της, για να υπερασπιστεί τα μέτρα που φέρεται ότι παραβιάζουν τις διεθνείς της υποχρεώσεις ή αν η Επιτροπή για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα το παρακάνει αναφερόμενη στην έννοια του καταναγκασμού στο ίδιο πλαίσιο. Είναι σαφές ότι αυτοί οι διάφοροι οργανισμοί, που δημιουργήθηκαν στο πλαίσιο των Συνθηκών του Συμβουλίου της Ευρώπης ή των Ηνωμένων Εθνών, εκφράζουν όλο και περισσότερο την ανησυχία τους

22 Επιτροπή Οικονομικών, Κοινωνικών και Πολιτιστικών Δικαιωμάτων, Δημόσιο Χρέος, Μέτρα λιτότητας και Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (24 Ιουνίου 2016) (OHE. doc.E / C.12/2016/1).

23 *Id.*, παρ. 7.

24 *Id.*, παρ. 9.

25 *Id.*, παρ. 11 [παραπομπή στην Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου, άρθρα σχετικά με την ευθύνη των κρατών για πράξεις διεθνούς ατασθαλίας (Παράρτημα στο ψήφισμα 56/83 της Γενικής Συνέλευσης της 12ης Δεκεμβρίου 2001 και διορθωμένο με το έγγραφο A / 56/49 (Τόμος I) / Corr. 4), Άρθρο 18 και στην Επιτροπή Οικονομικών, Κοινωνικών και Πολιτιστικών Δικαιωμάτων, Γενικά Σχόλια αριθ. 8 (1997): Η σχέση μεταξύ οικονομικών κυρώσεων και σεβασμού των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, E / 1998/22, παράγραφος 51].

26 *Id.*, παρ. 11.

για το τι συμβαίνει: μια πρωτοφανής επίθεση στα κοινωνικά δικαιώματα η οποία ξεκίνησε στο όνομα μακροοικονομικών παραμέτρων, που σχεδόν αγνοούν αυτές τις επιπτώσεις και την ανάγκη να μειωθούν στο αναπόφευκτο ελάχιστο.

Η Έκθεση αυτή παρουσιάζεται δέκα χρόνια μετά την έναρξη της χρηματοπιστωτικής και οικονομικής κρίσης και μόνο μήνες μετά την κατάργηση των προγραμμάτων λιτότητας, που έχουν επιβληθεί στην Ελλάδα ως προϋπόθεση για τις διαδοχικές «διασώσεις». Η Ελλάδα, όπως μας λένε, βρίσκεται τώρα εκτός κινδύνου. Αλλά οι επιπτώσεις ήταν τεράστιες για το βιοτικό επίπεδο των ελληνικών οικογενειών και ειδικότερα για το δικαίωμα στην τροφή. Και είναι σημαντικό να αντλήσουμε τα διδάγματα από αυτό που συνέβη. Χαιρετίζω αυτή την Έκθεση ως σημαντική συμβολή στη συζήτηση που πρέπει τώρα να διεξαχθεί.

Εισαγωγή

Τα καταφέρατε! Συγχαρητήρια στην Ελλάδα και στον λαό της για τον τερματισμό του προγράμματος χρηματοδοτικής ενίσχυσης. Χάρη στις τεράστιες προσπάθειες και την ευρωπαϊκή αλληλεγγύη, κερδίσατε το αύριο.

Με αυτό το Tweet στις 20 Αυγούστου 2018, ο πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, Donald Tusk, γιόρτασε το επίσημο τέλος του τρίτου προγράμματος διαρθρωτικής προσαρμογής για την Ελλάδα. Όμως, παρά τις εξαγγελίες πως «η εποχή της λιτότητας» (**Πλαίσιο 1.1**) έφτασε στο τέλος της στην Ελλάδα, οι ευρύτερες επιπτώσεις οκτώ ετών σοβαρών περικοπών σε μισθούς, εισοδήματα και κοινωνικές δαπάνες θα παραμείνουν αισθητές για πολλά χρόνια: σχεδόν το 36% του πληθυσμού βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό (συγκριτικά με τον μέσο όρο της ΕΕ στο 23,5%), περισσότερο από το 38% ζει σε συνθήκες υλικής στέρησης,¹ ενώ το 19,1% του εργατικού δυναμικού είναι άνεργο – το υψηλότερο ποσοστό στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ).² Επιπλέον, η συμφωνία βάσει της οποίας η Ελλάδα θα συνεχίσει να υπόκειται στην οικονομική εποπτεία των πιστωτών, με τη συμφωνία να διατηρεί 3,5% δημοσιονομικό πλεόνασμα μέχρι το 2022 και 2,2% πλεόνασμα μέχρι το 2060, διαψεύδει κάθε ισχυρισμό για ευρωπαϊκή αλληλεγγύη και, στην πραγματικότητα, θα δέσει τα χέρια της ελληνικής κυβέρνησης για τις επερχόμενες δεκαετίες.

Ενώ αρκετές Εκθέσεις έχουν καταγράψει τις αρνητικές επιπτώσεις της λιτότητας στην ελληνική οικονομία και κοινωνία,³ σημαντικά μικρότερη, έως και καθόλου, προσοχή δόθηκε στη διάσταση της κρίσης που αφορά στην **ύπαιθρο και τον αγροδιατροφικό τομέα**. Αυτή η Έκθεση επιδιώκει να καλύψει το κενό αυτό, εξετάζοντας τι σήμανε η λιτότητα για το δικαίωμα των ανθρώπων στην τροφή και τη διατροφική κυριαρχία* στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένου του τρόπου με τον οποίο παράγονται τα τρόφιμα, τις οικονομικές πιέσεις, τους κανονισμούς και περιορισμούς που επιβλήθηκαν στους παραγωγούς τροφίμων, τους τρόπους με τους οποίους εισέρχονται τα τρόφιμα στην αγορά, τις μεθόδους πώλησης και αγοράς και τα κανάλια κατανάλωσης και πρόσβασης στην τροφή.

Κάνοντας μια αναδρομή στις αλλαγές αρκετών δεκαετιών στο ελληνικό αγροδιατροφικό σύστημα, αυτή η Έκθεση θα δείξει ότι τα μέτρα λιτότητας όξυναν τις υφιστάμενες ανισότητες, στρέφοντας την ισορροπία προς όφελος συγκεκριμένων φορέων σε βάρος άλλων. Ο τρόπος με τον οποίο η λιτότητα έδρασε ως μοχλός για την επέκταση της ισχύος των μεγάλων παικτών στη εξελισσόμενη αναδιάρθρωση του ελληνικού αγροδιατροφικού συστήματος είναι μια σημαντική πλευρά της κρίσης που δεν έχει ακόμα ειπωθεί.

Η Έκθεση είναι το αποτέλεσμα πρωτογενούς έρευνας πεδίου σε όλη την έκταση της Ελλάδας, συνεντεύξεων με περισσότερους από 100 βασικούς ανθρώπους, συγκεντρωτικά δεδομένα και ανάλυση ερευνών, βιβλιογραφικές επισκοπήσεις, νομική ανάλυση, και περιγραφή ειδικών (βλέπε **Παράρτημα** για λεπτομέρειες στη μεθοδολογία). Επιδιώκει να συμβάλει σε μελέτες για τις πολιτικές πείνας και επισιτιστικής ανασφάλειας στην Ευρώπη, εστιάζοντας ιδίως στην τομή μεταξύ χρέους, λιτότητας, και των επιπτώσεών τους στο Δικαίωμα στην Τροφή (**Πλαίσιο 1.2**). Επιζητά, επίσης, να ενισχύσει τη λογοδοσία και τη δυναμική μετασχηματισμού εντός των αγροδιατροφικών συστημάτων μέσω μιας βαθύτερης εξερεύνησης των ποικίλων αγώνων των κοινωνικών κινημάτων σχετικά με τη διατροφική κυριαρχία, την κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία και την αντίθεση στη λιτότητα.

* Η διατροφική κυριαρχία είναι το «δικαίωμα των λαών σε υγιή και πολιτιστικά κατάλληλη τροφή που παράγεται με οικολογικά ορθές και βιώσιμες μεθόδους και το δικαίωμά τους να ορίζουν τα δικά τους διατροφικά και γεωργικά συστήματα. Τοποθετεί τις προσδοκίες και τις ανάγκες εκείνων που παράγουν, διανέμουν και καταναλώνουν τρόφιμα στην καρδιά των διατροφικών συστημάτων και των πολιτικών τροφίμων παρά στις απαιτήσεις των αγορών και των εταιρειών». Από τη Διακήρυξη του Nyéléni, Το Πρώτο Παγκόσμιο Φόρουμ για τη Διατροφική Κυριαρχία, Μάλι, 2007. Ανακτήθηκε από: <https://nyeleni.org/spip.php?article290>.

ΠΛΑΙΣΙΟ 1.1

Η Εποχή της Λιτότητας

Η λιτότητα είναι κεντρικό γνώρισμα της νεοφιλελεύθερης οικονομικής θεωρίας που διατείνεται πως οι κρατικοί προϋπολογισμοί θα έπρεπε να είναι πάντοτε ισοσκελισμένοι, ανεξαρτήτως οποιωνδήποτε άλλων οικονομικών ή κοινωνικών συνθηκών. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω περικοπών δημοσίων δαπανών, αυξήσεις φόρων, ή συνδυασμό των δύο. Το υποκείμενο επιχείρημα είναι ότι μέσω της άσκησης αυτού του τύπου «δημοσιονομικής πειθαρχίας», η εμπιστοσύνη των επενδυτών ανακάτται, η ιδιωτική επένδυση αυξάνεται και η ανάπτυξη που προσφέρει απασχόληση και ευημερία στην πλειονότητα της κοινωνίας επιστρέφει. Ως οικονομικό μοντέλο, η λιτότητα έχει κατακριθεί από πολλούς ετερόδοξους οικονομολόγους (Κεϋνσιανούς, Μαρξιστές και άλλους). Ο Paul Krugman, για παράδειγμα, υποστηρίζει πως η ιδέα της «επεκτατικής συστολής» έχει κατ'επανάληψη διαψευστεί στην πράξη.⁴

Η λιτότητα δεν είναι μια νέα ιδέα και έχει εφαρμοστεί ξανά τον 20ό αιώνα σε όλο τον κόσμο. Ωστόσο, οι επικριτές κατηγορούν τους υπέρμαχους της λιτότητας ότι αποτυγχάνουν να μάθουν από την ιστορία. Όπως γράφει ο πρώην οικονομολόγος της Παγκόσμιας Τράπεζας Joseph Stiglitz: «Η λιτότητα είχε αποτύχει επανειλημμένα από την πρώιμη χρήση της υπό τον πρόεδρο των ΗΠΑ, Herbert Hoover, που μετέτρεψε την κατάρρευση του Χρηματιστηρίου στη Μεγάλη Ύφεση, έως τα προγράμματα του ΔΝΤ που επιβλήθηκαν στην Ανατολική Ασία και τη Λατινική Αμερική τις τελευταίες δεκαετίες. Και ακόμη όταν η Ελλάδα απέκτησε πρόβλημα, αυτή δοκιμάστηκε πάλι».⁵ Ακόμη και μια πρόσφατη μελέτη από το τμήμα ερευνών του ΔΝΤ αναρωτήθηκε αν η δημοσιονομική σταθεροποίηση μειώνει αποτελεσματικά τον λόγο χρέους στη μακροχρόνια περίοδο.⁶

Ζούμε εν μέσω αυτού που ονομάστηκε ως μια νέα «εποχή λιτότητας» έπειτα από τη χρηματοπιστωτική κατάρρευση του 2007-2008 και τη Μεγάλη Χρηματοπιστωτική Κρίση. Από το 2008, για πρώτη φορά στην ιστορία της, η ΕΕ επέβαλε προγράμματα λιτότητας όμοια με του ΔΝΤ σε αρκετά κράτη μέλη, με τη συμμετοχή του ίδιου του ΔΝΤ. Αυτά τα προγράμματα επιβλήθηκαν πρώτα σε κράτη μέλη εκτός Ευρωζώνης το 2008 (Ουγγαρία, Λετονία) και το 2009 (Ρουμανία). Από το 2010 και έπειτα, ακολούθησαν τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης: Ελλάδα, Ιρλανδία, Ισπανία, Πορτογαλία και Κύπρος. Το 2011, η Ιταλία υποχρεώθηκε, επίσης, να εφαρμόσει ένα πρόγραμμα λιτότητας πολύ πιο σκληρό απ'όσο η κυβέρνησή της ήλπιζε να αποδεχτεί μετά την απειλή της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας να διακόψει τη νομισματική ρευστότητα. Το Βέλγιο εφάρμοσε πολλές περικοπές υπό την πίεση των κανόνων του Συμφώνου Σταθερότητας, ενώ χώρες όπως το Ηνωμένο Βασίλειο και η Γαλλία αποφάσισαν να ακολουθήσουν ένα παρόμοιο μονοπάτι. Ένας αριθμός παρατηρητών αναρωτήθηκαν αν η λιτότητα ήταν η σωστή απάντηση στην κατάρρευση. Ο οικονομολόγος Mark Blyth το αποκάλεσε το «μεγαλύτερο μαστίγιο και καρτό στη σύγχρονη ιστορία» καθώς επιχειρηματίες, τραπεζίτες και Ευρωπαίοι πολιτικοί πούλησαν στους πολίτες μια κρίση των ιδιωτικών τραπεζών ως κρίση δημοσίου χρέους.⁷

Η έντονα αντιμαχόμενη φύση αυτών των προγραμμάτων αναδείχθηκε από μια έκρηξη συλλαλητηρίων, απεργιών και κοινωνικής αναταραχής καθώς αυτά τα προγράμματα προωθήθηκαν με ελάχιστη δημοκρατική διαβούλευση και με το βάρος της λιτότητας να πέφτει δυσανάλογα στα φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού. Αυτές οι κοινωνικές επιπτώσεις έχουν οδηγήσει διεθνείς θεσμούς όπως την Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων (ECSR) του Συμβουλίου της Ευρώπης (47 κράτη μέλη),⁸ ειδικούς απεσταλμένους του ΟΗΕ⁹ και ακόμη, δειλά, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο¹⁰ να εξετάσουν τις επιπτώσεις της λιτότητας στα ανθρώπινα δικαιώματα. Μεμονωμένοι ειδικοί¹¹ με βιβλία όπως το «Γιατί η Λιτότητα Σκοτώνει» έχουν καταγράψει τις εκτενείς κοινωνικές ζημιές που προκάλεσαν αυτά τα προγράμματα.¹²

Συγκεκριμένα, η Έκθεση θέτει τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

1. **Πώς τα μέτρα λιτότητας επηρεάζουν το αγροδιατροφικό σύστημα στην Ελλάδα;** Ποια ήταν η επίπτωσή τους σε όρους ελέγχου επί της καλλιεργούμενης γης και της αλιείας, των αγροτικών εισροών, των επιδοτήσεων, του χονδρικού και λιανικού εμπορίου τροφίμων, κ.λπ. Πώς επηρεάστηκαν οι κοινότητες της υπαίθρου, οι εργάτες γης και οι παραγωγοί τροφίμων μικρής κλίμακας από αυτές τις αλλαγές;
2. **Ποια είναι η επίπτωση της λιτότητας στην πρόσβαση των ανθρώπων στην τροφή;** Πώς τα έβγαλαν πέρα οι άνθρωποι με τις αυξανόμενες τιμές των τροφίμων, αντιμετώπιζαν με την αυξημένη ανεργία;

3. Ποιες είναι οι **απαντήσεις από διαφορετικούς φορείς** στην κρίση και τις επιπτώσεις της στην πρόσβαση των ανθρώπων στην τροφή; Και πώς έννοιες όπως φιλανθρωπία, αλληλεγγύη, κυριαρχία, επιχειρηματικότητα και ταυτότητα παίζουν ρόλο σε αυτό;
4. Το ελληνικό κράτος τήρησε τη διεθνή του **υποχρέωση να σεβαστεί, προστατεύσει και να εκπληρώσει το Δικαίωμα στην Τροφή**; Και σε ποιο βαθμό άλλα κράτη μέλη της Ευρωζώνης και της ΕΕ και Διεθνή Χρηματοπιστωτικά Ιδρύματα (ΔΧΙ) παραβίασαν το Δικαίωμα στην Τροφή στο πλαίσιο της λιτότητας;

Αυτή η πτυχή του Δικαιώματος στην Τροφή της ελληνικής κρίσης είναι πολυδιάστατη, καλύπτοντας το ζήτημα των τιμών των τροφίμων και της πρόσβασης στην τροφή (ιδιαίτερα στις αστικές περιοχές), και την επακόλουθη ανάγκη για παροχή βοήθειας και στήριξης σε τεράστια τμήματα του πληθυσμού, μέχρι και θέματα που σχετίζονται με φορολογία, επιδοτήσεις, πρόσβαση στις αγορές και τιμολόγηση για τους παραγωγούς τροφίμων της υπαίθρου. Μια απάντηση που στηρίζεται στα ανθρώπινα δικαιώματα θα καλούσε τα κράτη να συμμορφωθούν με τις υποχρεώσεις τους απέναντι στα ανθρώπινα δικαιώματα, τη διαφάνεια και τη λογοδοσία του δημόσιου τομέα και ένα εύρωστο σύστημα κοινωνικής προστασίας. Στην πράξη, οι απαντήσεις εστίασαν μεταξύ άλλων στην αποδυνάμωση των δικτύων κοινωνικής ασφάλειας, τις εταιρικές συγχωνεύσεις και την ιδιωτικοποίηση. Ενώ το καθήκον εκπλήρωσης των υποχρεώσεων απέναντι στα ανθρώπινα δικαιώματα βαραίνει πρώτα και κύρια το ελληνικό κράτος, είναι σημαντικό να τοποθετήσουμε αυτό το καθήκον εντός του ευρύτερου ζητήματος της οικονομικής και δημοκρατικής κρίσης.

ΠΛΑΙΣΙΟ 1.2

Τα κύρια στοιχεία και η προστιθέμενη αξία μιας ανάλυσης για το Δικαίωμα στην Τροφή

Το Δικαίωμα στην Τροφή και τη Διατροφή αναγνωρίζεται από διεθνείς θεσμούς για τα δικαιώματα του ανθρώπου και ορίζεται ξεκάθαρα στη Γενική Παρατήρηση Νο. 12 από την Επιτροπή του ΟΗΕ για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα: Το δικαίωμα σε επαρκή τροφή πραγματοποιείται όταν κάθε άντρας, γυναίκα και παιδί, μεμονωμένοι ή σε κοινότητα με άλλους, έχει φυσική και οικονομική πρόσβαση κάθε στιγμή σε επαρκή τροφή ή τα μέσα για την απόκτησή της. Αυτή η Γενική Παρατήρηση είναι μια θεμελιώδης συμβολή στην κατανόηση του Δικαιώματος στην Τροφή, και έχει εμπνεύσει περαιτέρω κανονιστικές ερμηνείες που ενσωματώνουν δικαιώματα των γυναικών και διατροφή εντός ενός πλαισίου διατροφικής κυριαρχίας.¹³

Η εννοιολογική ερμηνεία του Δικαιώματος στην Τροφή εντός του πλαισίου της διατροφικής κυριαρχίας επιτρέπει μια περισσότερο ολιστική κατανόηση της αδιαιρετότητας και διασύνδεσης όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ειδικά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αυτοπροσδιορισμού, υγείας, εκπαίδευσης, φυσικών πόρων (γη, σπόροι), εργασίας, νερού και υγιεινής, πολιτισμού και στέγης, μεταξύ άλλων. Μια παραβίαση ενός δικαιώματος είναι στενά συνδεδεμένη και/ή οδηγεί σε παραβίαση άλλων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η πλήρης υλοποίηση του ανθρωπίνου δικαιώματος σε επαρκή τροφή και διατροφή συνεπάγεται περισσότερα από την απαλλαγή από την πείνα, αλλά επιτυγχάνεται πλήρως, όταν τα ανθρώπινα όντα είναι ικανά να ζουν σύμφωνα με το υψηλότερο δυνατό επίπεδο διατροφικής και φυσικής ευημερίας.

Το πλαίσιο του Δικαιώματος στην Τροφή που χρησιμοποιείται εδώ εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο που οικοδομείται από αγώνες κατά της καταπίεσης, εκμετάλλευσης, διακρίσεων και καταχρήσεων της εξουσίας από κυβερνήσεις και άλλους ισχυρούς οικονομικούς και πολιτικούς φορείς. Με αυτή την έννοια, το Δικαίωμα στην Τροφή είναι πλήρως εδραιωμένο στη διατροφική κυριαρχία και θέτει αυτές τις κοινότητες, άτομα και ομάδες που είναι πιο περιθωριοποιημένες στο επίκεντρο της διαδικασίας.

Η Έκθεση έχει δομηθεί ως εξής:

Το Κεφάλαιο 1 εξετάζει τις επιπτώσεις των μέτρων λιτότητας στο αγροδιατροφικό σύστημα στην Ελλάδα. Παραθέτει λεπτομερώς τα συγκεκριμένα μέτρα λιτότητας, επισημαίνοντας εκείνα που έχουν ιδιαίτερη συνάφεια με το αγροδιατροφικό σύστημα, και τοποθετεί τις επιπτώσεις τους εντός μιας μακροχρόνιας διαδικασίας διαρθρωτικής αλλαγής.

Το Κεφάλαιο 2 εξετάζει τις αντιδράσεις στην κρίση και τη λιτότητα από διαφορετικούς φορείς στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένου του ρόλου που έπαιξε η κεντρική κυβέρνηση της χώρας, οι Δήμοι, η Εκκλησία της Ελλάδας, ο ιδιωτικός τομέας, Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ), ομάδες αλληλεγγύης από τα κάτω και παραγωγοί τροφίμων μικρής κλίμακας. Ένα βασικό σημείο συζήτησης είναι η έκταση στην οποία οι έννοιες της φιλανθρωπίας, της αλληλεγγύης, της αυτονομίας και της αυτενέργειας διαμορφώνουν εκ νέου την πολιτική για τα τρόφιμα στην Ελλάδα και τι σημαίνει αυτό ευρύτερα για την κοινωνική δικαιοσύνη και λογοδοσία.

Το Κεφάλαιο 3 παρουσιάζει μια νομική ανάλυση της επίπτωσης της λιτότητας στο Δικαίωμα στην Τροφή στην Ελλάδα. Αυτό περιγράφει συνοπτικά συγκεκριμένες παραβιάσεις του Δικαιώματος στην Τροφή και εξετάζει τη λογοδοσία διαφόρων φορέων, συμπεριλαμβανομένου του ελληνικού κράτους, κρατών μελών της ΕΕ και της Τρόικα [της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ)].

Ένα συμπερασματικό τμήμα της Έκθεσης περιλαμβάνει υποχρεώσεις και προτάσεις απευθυνόμενες σε διάφορους φορείς ώστε να οικοδομηθεί ένα πιο ανθεκτικό και δίκαιο αγροδιατροφικό σύστημα στην Ελλάδα, που εξασφαλίζει την υλοποίηση του Δικαιώματος στην Τροφή για όλους.

Σημειώσεις

1. Ελληνική Στατιστική Αρχή. (2018). Η Ελλάδα σε αριθμούς, Ιανουάριος-Μάρτιος 2018, σελ. 127-128. Ανακτήθηκε από: http://www.statistics.gr/documents/20181/1515741/GreeceInFigures_2018Q1_EN.pdf/e90e9c60-ed92-40a7-a1e0-9a58d542d596.
2. Βάση δεδομένων Eurostat. (2018). Στατιστικά ανεργίας. Ανακτήθηκε από: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Unemployment_statistics.
3. Crespi, E. et. al. (2014). Downgrading rights: the cost of austerity in Greece. *FIDH*. Ανακτήθηκε από: <https://www.fidh.org/IMG/pdf/grece646a2014-2.pdf>.
4. Krugman, P. (2015, November 20). The Expansionary Austerity Zombie. *The New York Times*. Ανακτήθηκε από: <https://krugman.blogs.nytimes.com/2015/11/20/the-expansionary-austerity-zombie/> (τελευταία πρόσβαση: 1 Ιουνίου 2018).
5. Stiglitz, J. (2015, February 4). Greek morality tale: why we need a global debt restructuring framework. *The Guardian*. Ανακτήθηκε από: <https://www.theguardian.com/business/2015/feb/04/a-greek-morality-tale-global-debt-restructuring-framework> (τελευταία πρόσβαση: 1 Ιουνίου 2018).
6. Ostry, J., et. al. (2016). Neoliberalism: Oversold? *Finance & Development*. Vol. 53. No. 2. Ανακτήθηκε από: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2016/06/ostry.htm>.
7. Blyth, M. (2013). *Austerity: The History of a Dangerous Idea*. Oxford: Oxford University Press, p. 73.
8. Η επιτροπή αυτή έκρινε ότι έχει παραβιαστεί το Άρθρο 4, παράγραφος 4, για την προστασία από την αδικαιολόγητη απόλυση, και το Άρθρο 4, παράγραφος 1, σχετικά με τη δίκαιη αμοιβή, τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη. Βλέπε: Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων (2017, 23 Μαρτίου). Ελληνική Συνομοσπονδία Εργασίας κατά Ελλάδας. Ανακτήθηκε από: [http://hudoc.esc.coe.int/eng#{%22ESCDidentifier%22:\[%22cc-111-2014-dmerits-en%22\]}](http://hudoc.esc.coe.int/eng#{%22ESCDidentifier%22:[%22cc-111-2014-dmerits-en%22]}).
9. Για παράδειγμα: Lumina, Cephas (2013). Report of the Independent Expert, Cephas Lumina, after the Mission to Greece (22–27 April 2013). Ανακτήθηκε από: <http://digitallibrary.un.org/record/768139?ln=en>.
10. Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τις κοινωνικές υποθέσεις (2014, 21 Φεβρουαρίου). Έκθεση για την απασχόληση και τις κοινωνικές πτυχές του ρόλου και των λειτουργιών της Τρόικα (ΕΚΤ, Επιτροπής και ΔΝΤ) όσον αφορά τις χώρες του προγράμματος της ζώνης του ευρώ [2014/2007 (INI)]. Ανακτήθηκε από: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&reference=A7-2014-0135&language=EN>.
11. Τα ελληνικά μέτρα λιτότητας θα μπορούσαν να παραβιάσουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, λέει ο εμπειρογνώμονας του ΟΗΕ (2011, 30 Ιουνίου). Νέα του ΟΗΕ. Ανακτήθηκε από: <https://news.un.org/en/story/2011/06/380232-greek-austerity-measures-could-violate-human-rights-un-expert-says> (τελευταία πρόσβαση: 1 Ιουνίου 2018).
12. Stuckler, D. & Basu, S. (2013). *The Body Economic: Why Austerity Kills*. New York, NY: Basic Books.
13. Βλέπε Επιτροπή για την Εξάλειψη των Διακρίσεων κατά των Γυναικών (2016, 4 Μαρτίου). Γενική Σύσταση Αριθ. 34 σχετικά με τα δικαιώματα των γυναικών της υπαίθρου. Ανακτήθηκε από: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/INT_CEDAW_GEC_7933_E.pdf.

Κεφάλαιο 1.

Λιτότητα και το αγροδιατροφικό σύστημα

1.1 Το ελληνικό αγροδιατροφικό σύστημα από το 1981 έως το 2010

Προκειμένου να γίνει κατανοητή η κατάσταση της γεωργίας και των τροφίμων στην Ελλάδα την εποχή της κρίσης, είναι σημαντικό να πάρουμε μια πιο μακροχρόνια εικόνα του αγροδιατροφικού συστήματος της χώρας και της ανάπτυξης της υπαίθρου. Πριν την έναρξη της κρίσης, το ελληνικό αγροδιατροφικό σύστημα ήταν χαρακτηρισμένο από ορισμένες ευπάθειες (βλέπε επίσης Πλαίσιο 1.1). Η αγροτική παραγωγή –και η παραγωγή τροφίμων γενικότερα– βρισκόταν σε υποχώρηση, ενώ οι εισαγωγές τροφίμων αυξάνονταν, καθοδηγούμενες από τα εμπορικά ελλείμματα με συγκεκριμένες ευρωπαϊκές χώρες (συγκεκριμένα Γαλλία, Γερμανία και Ολλανδία). Επιπλέον, το μικρό μέγεθος των αγροκτημάτων και η έλλειψη αποτελεσματικού συντονισμού μεταξύ των ομάδων παραγωγών ή των αγροτικών συνεταιρισμών σήμαινε ότι οι αγρότες είχαν μικρή διαπραγματευτική ισχύ με τους μεσάζοντες και τα σούπερ μάρκετ. Τελικά, ένας αναπτυσσόμενος τομέας των σούπερ μάρκετ ενίσχυσε τις μονοπωλιακές συνθήκες σε σχέση με τους παραγωγούς και τους καταναλωτές αντίστοιχα.

1.1 (α) Υπονομεύοντας τη διατροφική κυριαρχία: ο ρόλος των επιδοτήσεων της ΕΕ και τα μεταβαλλόμενα μοτίβα του αγροτικού εμπορίου και παραγωγής

Πώς φτάσαμε εδώ; Μια κατάλληλη αρχή αυτής της ιστορίας είναι το 1981, με την είσοδο της Ελλάδας στην τότε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), σημειώνοντας ένα σημείο καμπής στη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Η είσοδος της Ελλάδας στην ΕΟΚ και η συνακόλουθη υπαγωγή στην Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ)* ξερίζωσε την προηγούμενη τάξη. Δύο είναι οι κυρίαρχες πτυχές που ξεχωρίζουν: i) η μετατροπή της Ελλάδας εντός της ευρωπαϊκής ενιαίας αγοράς από καθαρό εξαγωγέα τροφίμων σε καθαρό εισαγωγέα τροφίμων, και ii) η πτωτική αξία της αγροτικής παραγωγής και η αυξανόμενη εξάρτηση από επιδοτήσεις.

i) Μοτίβα αγροτικού εμπορίου

Με την είσοδο στην ΕΟΚ, η πρότερη θέση της Ελλάδας ως καθαρού εξαγωγέα τροφίμων στην τότε ΕΕ των 6 (Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Λουξεμβούργο και Ολλανδία) αντιστράφηκε (βλέπε Διαγράμματα Α.1 και Α.2 στο Παράρτημα). Δεδομένου ότι η ΚΑΠ ήταν δομημένη γύρω από την ενιαία αγορά και την κοινοτική προτίμηση, υπήρξε υποκατάσταση των εισαγωγών τροφίμων από χώρες εκτός ΕΟΚ (κυρίως Αργεντινή και Ηνωμένες Πολιτείες) από τις χώρες της ΕΟΚ, κυρίως Γαλλία και Ολλανδία. Η Γερμανία, προηγούμενος καθαρός εισαγωγέας τροφίμων από την Ελλάδα, έγινε ένας σημαντικός εξαγωγέας τροφίμων στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980, και ξανά τη δεκαετία του 2000 (βλέπε τα παραπάνω διαγράμματα στο Παράρτημα). Ενώ η Ελλάδα είναι καθαρός εξαγωγέας τροφίμων για κάποιες χώρες της ΕΕ, είτε σταθερά (Κύπρος και Ηνωμένο Βασίλειο) είτε για ορισμένες περιόδους (Ιταλία στα μέσα του 1980 έως τα μέσα του 1990), το συνολικό εμπορικό ισοζύγιο με τους Ευρωπαίους εταίρους της –και παγκοσμίως– είναι αρνητικό.

* Η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) είναι το κεντρικό κανονιστικό πλαίσιο της ΕΕ για τη γεωργία. Διακρίνεται γενικά σε δύο πυλώνες. Κατά τον Πυλώνα I, Άμεσες Πληρωμές (επιδοτήσεις) και δαπάνες σχετικές με την αγορά (στήριξη τιμών) κατανέμονται στους αγρότες της ΕΕ για την προώθηση της βιωσιμότητας, της παραγωγικότητας, της ανταγωνιστικότητας και αειφορίας της γεωργίας στην ΕΕ. Υπό τον Πυλώνα II, μια σειρά προγραμμάτων βοήθειας, εκπαίδευσης, συμβουλευτικής, καινοτομίας και διαχείρισης κινδύνου, σύμφωνα με διάφορα κοινωνικά και περιβαλλοντικά κριτήρια, είναι σχεδιασμένα ώστε να στηρίζουν την ανάπτυξη της υπαίθρου στην ΕΕ. Και οι δύο Πυλώνες αφορούν την προώθηση των τριών μακροπρόθεσμων στόχων της ΚΑΠ: i) διασφάλιση βιώσιμης παραγωγής τροφίμων· ii) τόνωση της βιώσιμης διαχείρισης των φυσικών πόρων και δράση για την κλιματική αλλαγή, και iii) προώθηση ισορροπημένης εδαφικής ανάπτυξης.

ΠΛΑΙΣΙΟ 1.1

Η ελληνική γεωργία με μια ματιά

Ο αγροτικός τομέας –συμπεριλαμβανομένων της φυτικής παραγωγής, της ζωικής παραγωγής, της αλιείας και της δασοκομίας– παραμένει σημαντικός για την Ελλάδα, συνεισφέροντας 3,9% στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία της οικονομίας (2016) – σημαντικά μεγαλύτερο από τον μέσο όρο της ΕΕ των 28, που αντιστοιχεί στο 1,5%.¹ Υπολογίζεται στο 12,4% της απασχόλησης (σε σύγκριση με το 4,3% στην ΕΕ των 28), απασχολώντας σχεδόν μισό εκατομμύριο (454.500) ανθρώπους (2016).² Τα αγροτικά, αλιευτικά και δασοκομικά προϊόντα αποτελούν το 1,8% των συνολικών εξαγωγών της χώρας (2016).³ Όσο για το 2016, υπάρχουν 684.950 αγροκτήματα στην Ελλάδα.⁴

Με την πάροδο των χρόνων, η Ελλάδα πέτυχε ένα αυξανόμενο επίπεδο αγροτικής εξειδίκευσης. Οι βασικοί τομείς και προϊόντα περιλαμβάνουν ελαιοκαλλιέργειες, που αποτελούν το 38,4% όλων των αγροκτημάτων (262.850 από 684.950), ακολουθούν τα αγροκτήματα γενικών καλλιεργειών (10,5%), εξειδικευμένες καλλιέργειες φρούτων και εσπεριδοειδών (8,6%), δημητριακά, ελαιοκράμβη και όσπρια (8,4%) και διάφορες μόνιμες καλλιέργειες (7,6%). Η κτηνοτροφία είναι εξίσου σημαντική, με την εκτροφή προβάτων, βοοειδών και αιγών να αναλογούν στην πλειονότητα των εκμεταλλεύσεων, αντιστοιχώντας στην πλειονότητα του ζωικού κεφαλαίου και σε μια σταθερή παραγωγή.⁵ Τέλος, για ένα σχετικά μεγάλο αριθμό εκμεταλλεύσεων (109.600) το συνδεδεμένο νοικοκυριό καταναλώνει περισσότερο από το 50% της παραγωγής – τα περισσότερα από αυτά είναι εξειδικευμένα στην ελαιοπαραγωγή (83.430 εκμεταλλεύσεις). Η βιολογική παραγωγή ξεκίνησε στην Ελλάδα μόλις πριν από 20 χρόνια. Η γη που καλλιεργείται με βιολογικές μεθόδους αυξήθηκε από το 0,7%⁶ της συνολικής χρησιμοποιούμενης καλλιεργήσιμης γης το 2000 έως το 6,5% της συνολικής χρησιμοποιούμενης καλλιεργήσιμης γης σήμερα.⁷ Όσο για το 2016, υπήρχαν 20.192 βιολογικές καλλιέργειες στην Ελλάδα.⁸

Ως χώρα με δύσκολη μορφολογία εδάφους –νησιά, ακτές και βουνά– υπάρχουν λίγες μεγάλες γαιοκτησίες. Η μικροϊδιοκτησία και η οικογενειακή γεωργία είναι οι κύριες μορφές οργάνωσης της ελληνικής γεωργίας με πρόσφατες εκτιμήσεις (2016) να δείχνουν ότι το 89% όλων των γαιοκτησιών είναι 100 στρέμματα ή λιγότερο. Κατά μέσο όρο η γαιοκτησία είναι στα 46 στρέμματα,⁹ μία από τις μικρότερες στην Ευρώπη, μόνο με τη Ρουμανία (37 στρέμματα), την Κύπρο (34 στρέμματα), και τη Μάλτα (12 στρέμματα) να έχουν μικρότερη μέση γαιοκτησία.¹⁰ Πιθανώς λόγω των μικρών αυτών χωραφιών, πολλοί αγρότες είναι πολυ-απασχολούμενοι, βασιζόμενοι σε άλλες, εκτός γεωργίας, πηγές εισοδήματος (που εκτιμάται ότι αντιπροσωπεύουν το 40% του συνολικού εισοδήματος των νοικοκυριών της υπαίθρου). Υπάρχει επίσης πολύ υψηλή εξάρτηση από το αγροτικό εργατικό δυναμικό, ειδικά των μεταναστών.

Η ελληνική γεωργία αντιμετωπίζει μια πληθώρα προκλήσεων, όχι μόνο τις πολλές μικρές και κατακερματισμένες γαιοκτησίες που χαρακτηρίζονται από χαμηλή παραγωγικότητα. Η Ελλάδα έχει ένα από τα χαμηλότερα επίπεδα αγροτικής παραγωγικότητας στην Ευρώπη, με την ακαθάριστη προστιθέμενη αξία στη γεωργία να ισούται με €7,58 ανά εργατοώρα, σε σύγκριση με την αξία €10,04 ανά ώρα για την ΕΕ των 28 (€14,35 ανά ώρα για την Ευρωζώνη).¹¹ Επιπλέον, η αγροτική παραγωγικότητα, υπολογισμένη σε σταθερά ευρώ την ώρα, είναι κατά κύριο λόγο στάσιμη τις τελευταίες δύο δεκαετίες: μεταξύ 1995 και 2016, η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία στη γεωργία ανά εργατοώρα έχει αυξηθεί στην Ελλάδα κατά 32,3% συγκριτικά με το 80,9% στην ΕΕ των 28.

Η Ελλάδα έχει επίσης υψηλό βαθμό συγκέντρωσης γης και πόλωση του μεγέθους των καλλιεργειών. Σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ, ενώ η πλειονότητα των γαιοκτησιών (73%) ήταν 50 στρέμματα και κάτω το 2016, καταλαμβάνουν μόλις το 23% της συνολικής χρησιμοποιούμενης καλλιεργήσιμης γης. Από την άλλη, εκτάσεις των 500 στρεμμάτων ή παραπάνω αποτελούν μόλις το 0,9% των εκτάσεων, ωστόσο καταλαμβάνουν το 15,4% της συνολικής χρησιμοποιούμενης καλλιεργήσιμης γης.

Όμοια με άλλες χώρες στην ΕΕ, η Ελλάδα βιώνει προβλήματα σχετικά με τη διαδοχή της αγροτικής γης και έναν γηράσκων αγροτικό πληθυσμό. Από το συνολικό πληθυσμό στην ύπαιθρο, το ποσοστό των νέων αγροτών (κάτω από 35 χρονών) έχει τουλάχιστον υποδιπλασιαστεί μεταξύ 1991 και 2016 (από 8,6% σε μόλις 4%), ενώ το ποσοστό των αγροτών ηλικίας 65 ετών και πάνω αυξήθηκε από 25% το 1991 σε 34% το 2016.¹²

Παρόλο που δεν ήταν ασυνήθιστο για την Ελλάδα να έχει ελλείμματα στο εμπόριο τροφίμων* (καθ' όλη τη διάρκεια του 1960 και τις αρχές του 1970), η χρόνια εξάρτηση από εισαγωγές τροφίμων που ακολούθησε την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και την ΚΑΠ είναι ολοκληρωτική. Από το τέλος της δεκαετίας του 1980 μέχρι τις αρχές της κρίσης το 2008, το έλλειμμα στο εμπόριο τροφίμων συχνά ξεπερνούσε το 1% του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (ΑΕΠ) της χώρας, ενώ την περίοδο 2005–2011, οι εισαγωγές αντιστοιχούσαν σχεδόν σε 40% της εγχώριας κατανάλωσης.¹³ Αυτή η κατάσταση διακινδύνευσε να υπονομεύσει τη διατροφική κυριαρχία της Ελλάδας, ειδικά με την απουσία συγκεκριμένων μέτρων προστασίας για βιώσιμη εγχώρια παραγωγή. **Αναμφίβολα, η ΚΑΠ, αυξάνοντας την έκθεση των Ελλήνων, κυρίως αγροτών μικρής κλίμακας, στον ανταγωνισμό από άλλες χώρες της ΕΕ και εισάγοντας πολιτικές σχεδιασμένες να στηρίξουν μια πλήρως βιομηχανική και εντάσεως κεφαλαίου μορφή γεωργίας, δεν ταίριαζε με την πραγματικότητα του ελληνικού αγροτικού συστήματος, και συνέβαλε στη διαρκή διάβρωση της διατροφικής κυριαρχίας.**¹⁴

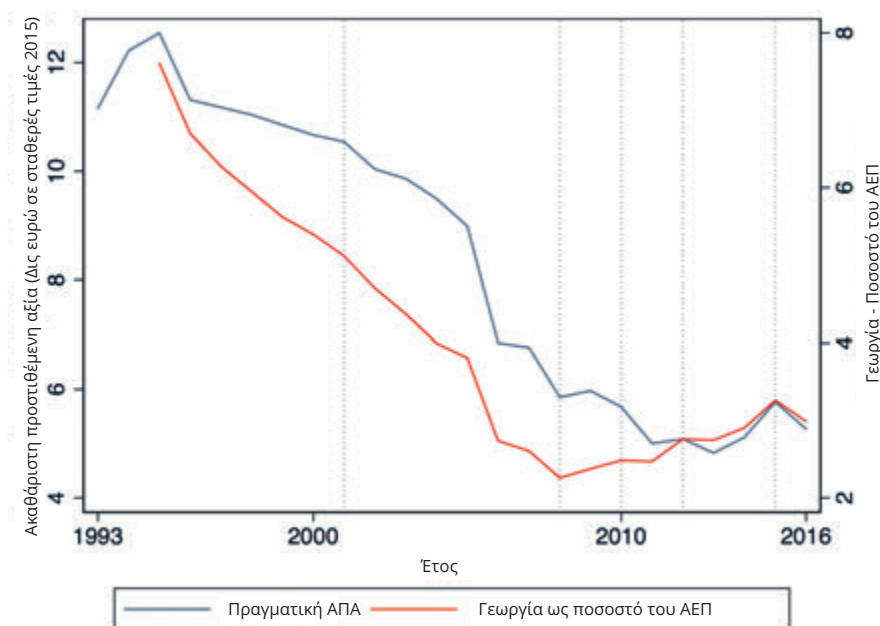
ii) Αγροτικές επιδοτήσεις και προστιθέμενη αξία

Το δεύτερο προς μελέτη στοιχείο είναι η **αγροτική παραγωγή**. Η παραγωγή τροφίμων ξεκίνησε να μειώνεται περίπου την ίδια περίοδο που η Ελλάδα μπήκε στην Ευρωζώνη. Επιπλέον, όπως δείχνει το **Διάγραμμα 1.1**, καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 και της δεκαετίας του 2000, η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία στη γεωργία, υπολογισμένη τόσο σε πραγματικούς όρους (σταθερά ευρώ για το 2015, στον αριστερό άξονα) όσο και ως ποσοστό του ΑΕΠ (δεξιός άξονας), μειωνόταν. Αυτό είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακό καθώς η περίοδος μεταξύ των μέσων του 1990 και την οικονομική κρίση ήταν –συνολικά– μια περίοδος οικονομικής επέκτασης που επέτρεπε ακόμα την καλλιέργεια της ηγεμονικής αφήγησης μιας «ισχυρής Ελλάδας». Ακόμα, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, τόσο η διατροφική όσο και η αγροτική παραγωγή έφθιναν σε απόλυτους όρους. Αυτό αντικατοπτρίζεται επίσης στη μείωση της αγροτικής απασχόλησης που συρρικνώθηκε περισσότερο από το μισό (από 1.083.000 σε 500.000 απασχολούμενους) μεταξύ 1981 και 2012.¹⁵ Φυσικά, δεδομένης της συνολικής αύξησης του ΑΕΠ και της μείωσης της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας στη γεωργία, το ποσοστό στο ΑΕΠ μειώθηκε κατά την περίοδο 1993–2008. Μόνο μετά την έναρξη της κρίσης το 2008, η γεωργία ως ποσοστό του ΑΕΠ άρχισε να αυξάνεται. Στην πραγματικότητα, η αγροτική παραγωγή κατά τα πρώτα χρόνια της κρίσης συνέχισε να μειώνεται με μικρότερο ρυθμό από την παραγωγή σε άλλους τομείς της οικονομίας (να σημειωθεί ότι η αγροτική παραγωγή κατέγραψε μικρή άνοδο το 2015, πριν πέσει και πάλι, τόσο σε απόλυτους όσο και σχετικούς όρους το 2016).

Πώς μπορούμε να καταλάβουμε τη μείωση της προστιθέμενης αξίας στη γεωργία ακόμη και πριν την κρίση; Η απάντηση βρίσκεται εν πολλοίς στον ρόλο των επιδοτήσεων. Αρχικά, οι επιδοτήσεις της ΚΑΠ ήταν κυρίως παραδοσιακά εργαλεία προσανατολισμένα στην παραγωγή, όπως άμεσες πληρωμές προς στήριξη συγκεκριμένων προϊόντων. Με την πάροδο του χρόνου, ωστόσο, το μερίδιο των επιδοτήσεων στα προϊόντα μειωνόταν, και εισάγονταν άλλα είδη επιδοτήσεων (π.χ. πληρωμές για τη στήριξη της στροφής προς βιολογικές μεθόδους). Επιπρόσθετα, μετά τη μεταρρύθμιση της ΚΑΠ το 2003, η άμεση βοήθεια ήταν σε μεγάλο βαθμό αποσυνδεδεμένη από την παραγωγή: πληρωμές βασισμένες στην παραγωγή αντικαταστάθηκαν από δικαιώματα ενίσχυσης, υπό τον όρο διατήρησης της γης σε καλή αγροτική και περιβαλλοντική κατάσταση.¹⁶ Αυτή η αποσύνδεση των επιδοτήσεων από την παραγωγή επιτάχυνε την εξελισσόμενη καθοδική τάση του αγροτικού προϊόντος καθώς μείωσε τα κίνητρα παραγωγής, ενθαρρύνοντας ουσιαστικά την εγκατάλειψη της αγροτικής παραγωγής.

* Ορίζουμε το ισοζύγιο εμπορίου τροφίμων ως τη διαφορά μεταξύ εξαγωγών και εισαγωγών τροφίμων διαιρεμένα προς το ΑΕΠ της χώρας.

Διάγραμμα 1.1 Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία στη γεωργία

Πηγή: Δεδομένα ΕΛΣΤΑΤ, τελευταία πρόσβαση: 3 Φεβρουαρίου 2018, γράφημα: Κωνσταντινίδης. Οι διακεκομμένες γραμμές σκιαγραφούν την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωζώνη (2001), την αρχή της κρίσης (2008), και τα τρία Μνημόνια (2010, 2012, και 2015).

Η μεταρρύθμιση της ΚΑΠ το 2003 παρείχε στα κράτη μέλη της ΕΕ την επιλογή να διατηρούν κάποιες πληρωμές συνδεδεμένες με την παραγωγή (π.χ. να επιλέγουν μεταξύ πλήρους και μερικής αποσύνδεσης). Σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες όπως η Γαλλία και η Ισπανία, που διατήρησαν ένα σημαντικό ποσοστό επιδοτήσεων συνδεδεμένες με παραγωγικούς στόχους,¹⁷ η ελληνική κυβέρνηση επέλεξε να διαχωρίσει πλήρως τις πληρωμές ενίσχυσης από την παραγωγή το 2005 και να βασίσει τις πληρωμές σε ιστορικές πληρωμές από την περίοδο 2000–2002, με το επιχείρημα ότι με αυτή την ενέργεια θα προστάτευε τα εισοδήματα των αγροτών μέσω εγγυημένου εισοδήματος, μειωμένων διοικητικών εξόδων¹⁸ και τη μέγιστη απορρόφηση κονδυλίων της ΕΕ. **Όταν οι επιδοτήσεις αποσυνδέθηκαν από την παραγωγή το 2005, η παραγωγή μειώθηκε απότομα (βλέπε επίσης Διάγραμμα Α.3 και Α.4 στο Παράρτημα), και τα εισοδήματα των αγροτών έγιναν πιο εξαρτημένα από τις επιδοτήσεις.**

Είναι αρκετά ενδιαφέρον πως η μόνη εξαίρεση στη μακροχρόνια μείωση στην ελληνική αγροτική παραγωγή είναι τα «βιοκαύσιμα»: καλλιέργειες όπως ο ηλίανθος και η ελαιοκράμβη που χρησιμοποιούνται για βιομηχανικούς σκοπούς μέσω της εξαγωγής των ελαίων τους. Μέσα σε σχεδόν επτά χρόνια, η παραγωγή τους και η καλλιεργούμενη γη δεκαπλασιάστηκε (βλέπε Πίνακα 1.1). Παρόλο που το μερίδιό τους στη συνολική καλλιέργεια είναι μικρό (λιγότερο από 5%), η συμβολή τους είναι αρνητική επειδή μετατοπίζουν την καλλιέργεια από την παραγωγή τροφίμων και αυξάνουν την εξάρτηση των αγροτών από τη βιομηχανία (Ελληνικά Πετρέλαια, Motor Oil) και τις επιδοτήσεις.

Πίνακας 1.1. Αύξηση των καλλιεργειών βιοκαυσίμων, 2008–2015

Παραγωγή βιομηχανικών φυτών σε 2.471 στρέμματα								
Έτος	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ηλιέλαιο	125,1	234,3	534,8	691,4	613,8	723	763,8	936,6
Κραμβέλαιο*					76,2	58,7	46,2	82,2

*Στα έτη 2008–2011 η παραγωγή κραμβελαίου ήταν πολύ μικρή ώστε να καταγραφεί.

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ)

1.1 (β) Μεσάζοντες

Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ είχε, επίσης, αντίκτυπο στην οργάνωση του διατροφικού συστήματος, ειδικά της διανομής. Όπως και σε άλλες χώρες, το ελληνικό διατροφικό σύστημα προσομοιάζει σε μια κλειψύδρα με έναν σχετικά μικρό αριθμό ενδιάμεσων (προμηθευτές, εμπόρους χονδρικής και σούπερ μάρκετ) να παρεμβαίνουν μεταξύ ενός μεγάλου αριθμού αγροτών και καταναλωτών. Στην περίπτωση της Ελλάδας, τέτοιοι ενδιάμεσοι (συχνά αποκαλούνται «μεσάζοντες») ασκούν σημαντική εξουσία στους αγρότες και τους καταναλωτές. Δεδομένου του μικρού αριθμού και του χωροταξικού κατακερματισμού της ελληνικής γαιοκτησίας, οι αγρότες παράγουν γενικά μικρές ποσότητες, κάνοντάς το δύσκολο να παρακάμψουν τους μεσάζοντες και να αναπτύξουν άμεσες σχέσεις με τα καταστήματα λιανικής πώλησης.

Μια πιθανή λύση σε αυτά τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μικροί καλλιεργητές θα μπορούσε να είναι το συνεταιριστικό κίνημα. Ωστόσο, από το 1980, οι συνεταιρισμοί έγιναν σε μεγάλο βαθμό γραφειοκρατικοί μηχανισμοί, επιφορτισμένοι με τη διανομή των επιδοτήσεων της ΕΕ. Στο μυαλό κάποιων, οι συνεταιρισμοί συσχετίστηκαν με τη διαφθορά και την κακοδιαχείριση. Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί στη συνέχεια έχασαν την αξιοπιστία τους εξαιτίας της κακοδιαχείρισης και της υπερχρέωσης αυτών,¹⁹ αφαιρώντας από τους αγρότες ένα προνομιακό εργαλείο συλλογικών διαπραγματεύσεων και δράσης.

Παρόμοια, οι ομάδες παραγωγών δεν είναι διαδεδομένες στην Ελλάδα. Εκτιμάται ότι, πριν την κρίση, μόνο το 14% των παραγωγών φρούτων και λαχανικών ήταν οργανωμένοι, πολύ χαμηλότερο ποσοστό σε σχέση με χώρες όπως το Βέλγιο (80%), η Γαλλία (45%) ή η Ισπανία (40%).²⁰ Η έλλειψη ομάδων παραγωγών επιτρέπει στους μεσάζοντες να μεσολαβούν για μεγάλο μέρος των πωλήσεων φρούτων και λαχανικών σε σούπερ μάρκετ, εξειδικευμένα οπωροπωλεία και υπαίθριες αγορές.

Τρία είναι τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων μεσαζόντων που ξεχωρίζουν:

1. Πολλαπλά στρώματα μεσαζόντων παρεμβαίνουν μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών: Σύμφωνα με την Επιτροπή Ανταγωνισμού,²¹ 19% των χονδρεμπόρων πορτοκαλιών και 56% των χονδρεμπόρων μήλων προμηθεύονται τα προϊόντα τους από άλλους εμπόρους χονδρικής.
2. Σύμφωνα με την Επιτροπή Ανταγωνισμού,²² οι μεσάζοντες σπανίως προσφέρουν ουσιαστικές υπηρεσίες στην αλυσίδα αξίας των τροφίμων (όπως διαλογή τροφίμων ή συσκευασία) αλλά απλώς μεταπωλούν το αγροτικό προϊόν.

3. Οι μεσάζοντες είναι οι κύριοι ωφελούμενοι αλλαγής των τιμών, ανεξαρτήτως του πώς η αλλαγή των τιμών περνά εν συνεχεία στους καταναλωτές ή τους παραγωγούς. Αξίζει να σημειωθεί ότι, όπου οι αγρότες έχουν αναπτύξει επιτυχημένους αγροτικούς συνεταιρισμούς (όπως στην περίπτωση της παραγωγής μήλων από τον συνεταιρισμό Ζαγοράς ή την παραγωγή ροδάκινων από τον συνεταιρισμό Βελβεντού), κατάφεραν να παρακάμψουν τους μεσάζοντες και να πωλούν κατευθείαν σε αλυσίδες σούπερ μάρκετ.²³

1.1 (γ) Σούπερ μάρκετ

Στην Ελλάδα υπάρχουν τρία κύρια κανάλια λιανικής πώλησης τροφίμων: τα σούπερ μάρκετ, εξειδικευμένα καταστήματα (οπωροπωλεία, ιχθυοπωλεία, κρεοπωλεία, φούρνοι) και υπαίθριες αγορές.* Ιστορικά, τα εξειδικευμένα καταστήματα και οι υπαίθριες αγορές ήλεγχαν τις περισσότερες πωλήσεις τροφίμων. Ωστόσο, ξεκινώντας από τα μέσα του 1980, ωθούμενοι από τους στόχους μεγαλύτερης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και, αργότερα, με σκοπό την επίτευξη των κριτηρίων του Μάαστριχτ για συμμετοχή στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ),²⁴ η οικονομική και εμπορική φιλελευθεροποίηση στην Ελλάδα οδήγησε σε αυξημένες άμεσες ξένες επενδύσεις από μεγάλους εμπόρους από άλλες χώρες της ΕΟΚ (κυρίαρχα Γαλλία, Γερμανία, Ολλανδία και το Ηνωμένο Βασίλειο). Κατά τη δεκαετία του 1990, Βέλγοι, Γάλλοι και Γερμανοί έμποροι τροφίμων (ιδίως *Delhaize*, *Carrefour*, και *Lidl*) ξεκίνησαν να δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα, είτε μέσω εξαγορών εγχώριων αλυσίδων σούπερ μάρκετ (η *Delhaize* αγόρασε την αλυσίδα *ΑΒ Βασιλόπουλος* το 1991, το 1995 η *Promodes* αγόρασε την *Μαρινόπουλος*, που ήταν ο ηγέτης της αγοράς εκείνη την εποχή, προτού συγχωνευθεί με την *Carrefour* το 1999), ή ιδρύοντας θυγατρικές επιχειρήσεις (η *Lidl Hellas* άνοιξε το 1999).²⁵ Αυτές οι εξελίξεις οδήγησαν σε ταχεία αύξηση των μεγάλων αλυσίδων σούπερ μάρκετ στην Ελλάδα, υπολογισμένα μέσω του αριθμού καταστημάτων και τον όγκο των πωλήσεων, αλλά και μέσω του σχετικού τους μεριδίου στο σύνολο των πωλήσεων,²⁶ επιτρέποντάς τους να συνθλίβουν μικρότερους ανταγωνιστές και να κερδίζουν σημαντική εξουσία στην αγορά επί των καταναλωτών και των αγροτών.

Παρ' όλα αυτά, παρά τη σημαντική ανάπτυξη, η θέση των σούπερ μάρκετ στον ελληνικό τομέα της λιανικής υστερούσε σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Σύμφωνα με τη Eurostat, το 2008 ο κύκλος εργασιών των μη εξειδικευμένων καταστημάτων όπου τα τρόφιμα, τα αναψυκτικά ή ο καπνός κυριαρχούν (η πλησιέστερη προσέγγιση στην κατηγορία των σούπερ μάρκετ) ανερχόταν σχεδόν σε 24,9% του συνολικού κύκλου εργασιών λιανικού εμπορίου στην Ελλάδα (€15,8 δις από τον συνολικό κύκλο εργασιών λιανικής €63,7 δις). Στην ΕΕ των 27, τέτοια καταστήματα μετρούσαν 35,5% του κύκλου εργασιών λιανικού εμπορίου. Επιπλέον, στην Ελλάδα, το 2008, ο κύκλος εργασιών των σούπερ μάρκετ αριθμούσε λίγο περισσότερο από το διπλάσιο από τον κύκλο εργασιών των εξειδικευμένων καταστημάτων τροφίμων (φρούτων, κρεάτων, ψαριών, φούρνων, κ.λπ.), που ήταν €7,2 δις τότε. Αυτό ερχόταν σε έντονη αντίθεση με την ΕΕ των 27 όπου ο κύκλος εργασιών των σούπερ μάρκετ ήταν σε αναλογία 7:1 προς αυτόν των εξειδικευμένων καταστημάτων τροφίμων.²⁷

* Πρωτογενείς αγορές παραγωγών (π.χ. αγορές παραγωγών) ήταν εν πολλοίς ανύπαρκτες στην Ελλάδα. Σύμφωνα με την Επιτροπή Ανταγωνισμού μόνο οι μισοί από τους συμμετέχοντες στην Αθήνα ήταν παραγωγοί, ενώ οι υπόλοιποι ήταν επαγγελματίες έμποροι. Βλέπε Επιτροπή Ανταγωνισμού (2011). Κλαδική Έρευνα στα Νωπά Οπωροκηπευτικά. Συνοπτική Παρουσίαση Βασικών Διαπιστώσεων και Πορισμάτων. Διαθέσιμα στο <https://www.taxheaven.gr/pagesdata/EKTHESI/PERILIPSI.pdf>, τελευταία πρόσβαση στις 10 Φεβρουαρίου 2018. Το 2014, υπήρχαν 14.000 άδειες για παραγωγούς και 11.000 για επαγγελματίες εμπόρους. Βλέπε *Καθημερινή* (2017). Στοιχεία παλιά και όχι ακριβή για τις άδειες στις λαϊκές αγορές. Ανακτήθηκε από: <http://www.kathimerini.gr/932518/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/stoixeiapalia-kai-sto-peripoy-gia-tis-adeies-stis-laikes-agores>, τελευταία πρόσβαση στις 10 Φεβρουαρίου 2018.

1.2 Η εισαγωγή των μέτρων λιτότητας, 2010–2015

Αυτές οι συνθήκες και ευπάθειες αποτέλεσαν τη βάση για σοβαρές αλλαγές πολιτικής, που είχαν περαιτέρω αρνητική επίπτωση στο Δικαίωμα στην Τροφή και τη διατροφική κυριαρχία στην Ελλάδα. Η εφαρμογή των μέτρων λιτότητας που στόχευε στον διατροφικό τομέα μετέβαλε σημαντικά τη λειτουργία του διατροφικού συστήματος, με παρεπόμενες επιπτώσεις στα ανθρώπινα δικαιώματα, αξιοπρέπεια και κυριαρχία. Οι νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις που αποτυπώνονται στις τρεις δανειακές συμβάσεις (Μνημόνια Κατανόησης) περιλαμβάνουν δύο κύριους πυλώνες: i) δημοσιονομική συστολή (λιτότητα) με τη μορφή περικοπής δημοσίων δαπανών (συμπεριλαμβανομένων μισθών, εισοδημάτων και συντάξεων) και αυξήσεις φόρων· ii) ευρύτερες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις με τη μορφή φιλελευθεροποίησης, απελευθέρωσης και ιδιωτικοποίησης βασικών υπηρεσιών, προϊόντων και αγορών. Θα συζητήσουμε τον κάθε πυλώνα και τα συστατικά του στοιχία με τη σειρά, εξετάζοντας συγκεκριμένα μέτρα που πάρθηκαν στον τομέα των τροφίμων και της γεωργίας. Ο Πίνακας 1.2 παρέχει μια επισκόπηση αυτών των μέτρων.

Πίνακας 1.2 Επισκόπηση των βασικών μέτρων στον επισιτισμό και τη γεωργία

Μέτρο	Περιγραφή	Αναφορά
1. Μέτρα Λιτότητας		
Φόροι		
Φορολόγηση της γης	<ul style="list-style-type: none"> - Ενιαίος Φόρος Ιδιοκτησίας Ακινήτων (ΕΝΦΙΑ) σε ακίνητη ιδιοκτησία και γη σε αστικές και αγροτικές περιοχές - Φορολόγηση αγροτεμαχίων με €1 ανά στρέμμα, με προσαρμογές για τοποθεσία και χρήση γης²⁸ - Τα αγροτεμάχια απαλλάχθηκαν από πρόσθετο ΕΝΦΙΑ, εν αναμονή ολοκλήρωσης του κτηματολογίου και χαρτογράφησης των δασών 	Νόμος 4223/2013
Νέο φορολογικό καθεστώς για τους αγρότες	<ul style="list-style-type: none"> - Αντικατάσταση του προηγούμενου καθεστώτος φορολόγησης των αγροτών (στη βάση τεκμαρτού εισοδήματος) από φόρο εισοδήματος 13%²⁹ - Από το 2016, οι αγρότες φορολογήθηκαν με βάση τους συντελεστές της γενικής φορολογίας εισοδήματος από 22% έως 45%· εισαγωγή φόρου στις αγροτικές επιδοτήσεις και φοροαπαλλαγών μόνο για τους κατ' επάγγελμα αγρότες³⁰ 	Νόμος 4110/2013· 4172/2013 Νόμος 4387/2016
Υψηλότεροι φόροι στις αγροτικές εισροές	<ul style="list-style-type: none"> - Αύξηση του ΦΠΑ σε αγροτικά εφόδια από 13% σε 23% τον Ιούλιο του 2015³¹· Αύξηση του ΦΠΑ από 23% σε 24% τον Ιούνιο του 2016³² μειωμένος ΦΠΑ σε αγροτικά εφόδια, όπως λίπασμα, παρασιτοκτόνα, ζωοτροφές, και σπόρους από 24% σε 13% τον Ιούλιο του 2017 (νόμος 4472/2017) - Αύξηση στον ειδικό φόρο κατανάλωσης στο αγροτικό πετρέλαιο ντίζελ το 2015³³ 	
Περικοπές δαπανών		
Ασφάλιση	- Κατάργηση του Οργανισμού Γεωργικών Ασφαλίσεων (ΟΓΑ)· συγχώνευση με τον Ενιαίο Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης (ΕΦΚΑ)	

2. Διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις

Φιλελευθεροποίηση		
Φιλελευθεροποίηση του λιανικού εμπορίου	<ul style="list-style-type: none">- Άρση περιορισμών σε συγκεκριμένα αγαθά που πωλούνται σε σούπερ μάρκετ- Άνοιγμα των καταστημάτων τις Κυριακές (τροποποιήθηκε σε συγκεκριμένες πόλεις και περιόδους του έτους)- Οι αγορές «χωρίς μεσάζοντες» αρχικά απαγορεύτηκαν ως υπαίθριο εμπόριο το 2014· από το 2017 επιτράπηκαν μηνιαία έπειτα από παραχώρηση άδειας	<p>Νόμοι 4177/2013, 4254/2014· 4472/2017</p> <p>Νόμοι 4264/2014· 4497/2017</p>
Φιλελευθεροποίηση του χονδρικού εμπορίου	<ul style="list-style-type: none">- Απορρύθμιση του Οργανισμού Κεντρικών Αγορών και Αλιείας	
Ιδιωτικοποίηση	<ul style="list-style-type: none">- Ιδιωτικοποίηση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας (ΑΤΕ)	
	<ul style="list-style-type: none">- Ιδιωτικοποίηση της συνεταιριστικής γαλακτοβιομηχανίας «ΑΓΝΟ»	

1.2 (α) Ένας νέος αγροτικός φόρος και καθεστώς κοινωνικής ασφάλισης: υψηλότερα κόστη παραγωγής, μειωμένα εισοδήματα και μεγαλύτερη αβεβαιότητα

Η δημοσιονομική συστολή όριζε ότι η Ελλάδα θα αύξανε τους φόρους και θα ελάττωνε τις δαπάνες. Αυτό θα σήμαινε εκτεταμένες και δραματικές περικοπές στις δημόσιες δαπάνες και επενδύσεις μέσω μείωσης των μισθολογικών δαπανών (μείωση και πάγωμα του κατώτατου μισθού και εισοδημάτων, περικοπές συντάξεων, υπονόμευση των συλλογικών διαπραγματεύσεων, ελαστικοποίηση της εργασίας, κ.λπ.) και υψηλότεροι στόχοι είσπραξης φόρων μέσω αυξήσεων στον ΦΠΑ, στον φόρο περιουσίας και μια πληθώρα φορολογικών μεταρρυθμίσεων.

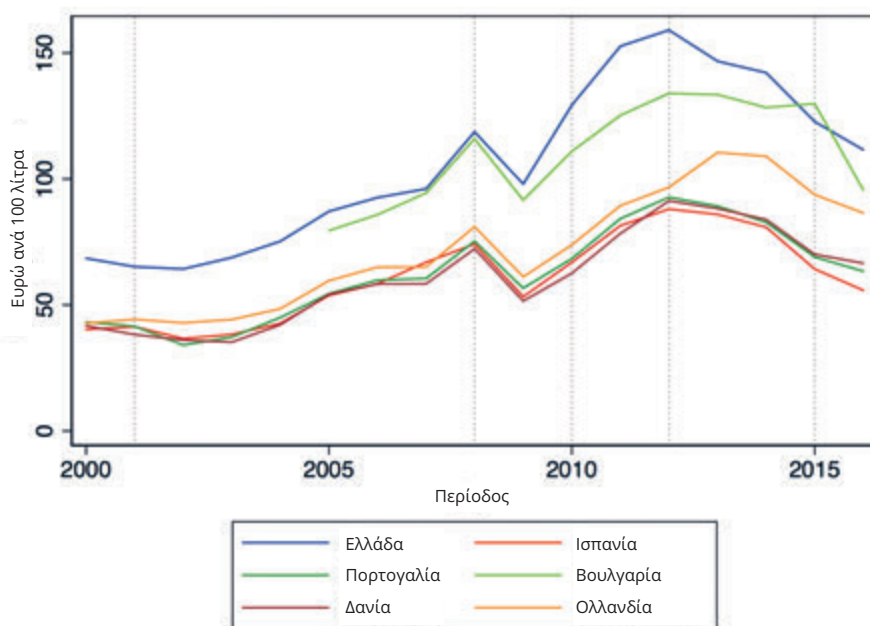
Αυτές οι ίδιες τάσεις έχουν επηρεάσει τον αγροδιατροφικό τομέα. Το 2011, η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύτηκε να «μεταρρυθμίσει το σύστημα επιστροφών ΦΠΑ στους αγρότες» ως μέρος ενός συνολικού σχεδίου λιτότητας για να μειώσει τις δημόσιες δαπάνες.³⁴ Η πρώτη αξιολόγηση του δεύτερου Μνημονίου³⁵ δέσμευσε την κυβέρνηση να μειώσει τις επιστροφές ΦΠΑ στους αγρότες στο 6% του κύκλου εργασιών (σ. 27, 184, 252), και να μειώσει την επιδότηση του Ειδικού Φόρου Κατανάλωσης του πετρελαίου που δινόταν στους αγρότες από €163 εκατομμύρια σε €130 εκατομμύρια (σ. 27, 160, 184, 252). Επιπλέον, επέβαλε την κατάργηση του ειδικού φορολογικού καθεστώτος των αγροτών (βασιζόμενο στο τεκμαρτό εισόδημα) (σ. 36) και να μεταφέρει τους αγρότες σε εταιρικό φορολογικό καθεστώς (σ. 159). Συνεπώς, οι αγρότες μεταφέρθηκαν σε φορολογικό συντελεστή 13% επί του εισοδήματός τους (ν. 4110/2013 και 4172/2013).

Αργότερα, το Τρίτο Πρόγραμμα επέβαλε τη σταδιακή κατάργηση της επιστροφής του Ειδικού Φόρου Κατανάλωσης στο πετρέλαιο ντίζελ για τους αγρότες (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2015, 6, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2016α, 28), τη σταδιακή κατάργηση της ευνοϊκής φορολογικής μεταχείρισης των αγροτών, ως ένδειξη αφοσίωσης στην εφαρμογή του προγράμματος (2015α, σ. 7), την αυστηροποίηση του ορισμού των κατ' επάγγελμα αγροτών (ΕΕ, 2015α, σ. 8) και ριζικές αλλαγές στο σύστημα γεωργικών ασφάλισης, συμπεριλαμβανομένης της κατάργησης του Οργανισμού Γεωργικών Ασφαλίσεων (ΟΓΑ) το 2016.³⁶

Αυτό το τελευταίο σημείο για τη δημιουργία μητρώου επαγγελματιών αγροτών βασισμένο στην κατηγοριοποίηση αγροτών κατά κύριο επάγγελμα ήταν ιδιαίτερα αντιμαχόμενο, ειδικά για τους κατοίκους των ελληνικών νησιών. Δεδομένης της δύσκολης μορφολογίας και των συνθηκών αγοράς στα νησιά, υπάρχουν πολύ λίγοι κατά κύριο επάγγελμα αγρότες και εκτιμάται ότι η συντριπτική πλειονότητα αυτών που ασχολούνται με τη γεωργία στην Ελλάδα είναι συνταξιούχοι, αυτοαπασχολούμενοι, δημόσιοι υπάλληλοι ή αλλιώς εργαζόμενοι στον ιδιωτικό τομέα. Η πολυαπασχόληση ήταν μακράν ένα χαρακτηριστικό των αγροτών στην Ελλάδα όπου, προκειμένου να εξασφαλίσουν ένα αξιοπρεπές εισόδημα, έχουν συμπληρώσει τις αγροτικές δραστηριότητές τους με εργασία από χειροτεχνήματα, τουρισμό ή έμμισθη εργασία σε αστικές περιοχές. Γι' αυτούς που ζουν στα νησιά, ο τουρισμός την περίοδο των καλοκαιρινών μηνών συχνά αποτελεί την κύρια πηγή εισοδήματός τους, συμπληρωματικά όπως και όταν χρειάζεται από τις αγροτικές δραστηριότητες τις άλλες περιόδους του χρόνου.

Οι επιπτώσεις αυτών των αλλαγών στον κώδικα αγροτικής φορολογίας είναι σημαντικές καθώς οδηγούν σε **υψηλότερα κόστη παραγωγής** σε μια χώρα όπου οι αγρότες βρίσκονται ήδη σε ανταγωνιστικό μειονέκτημα σε σύγκριση με αγρότες σε άλλα μέρη της Ευρώπης. Η Ελλάδα, για παράδειγμα, είχε μονίμως μια από τις υψηλότερες –αν όχι την υψηλότερη– τιμές πετρελαίου ντίζελ μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών, όπως φαίνεται στο **Διάγραμμα 1.2**, το οποίο συγκρίνει τις τιμές στην Ελλάδα και σε διάφορες άλλες ευρωπαϊκές χώρες για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα δεδομένα. Σημειώστε συγκεκριμένα τις υψηλές τιμές εισροών.

Διάγραμμα 1.2 Τιμή πετρελαίου σε επιλεγμένες χώρες

Πηγή: Δεδομένα Eurostat, τελευταία πρόσβαση: 3 Φεβρουαρίου 2018, γράφημα: Κωνσταντινίδης. Οι διακεκομμένες γραμμές σκιαγραφούν την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωζώνη (2001), την αρχή της κρίσης (2008) και τα τρία Μνημόνια (2010, 2012 και 2015).

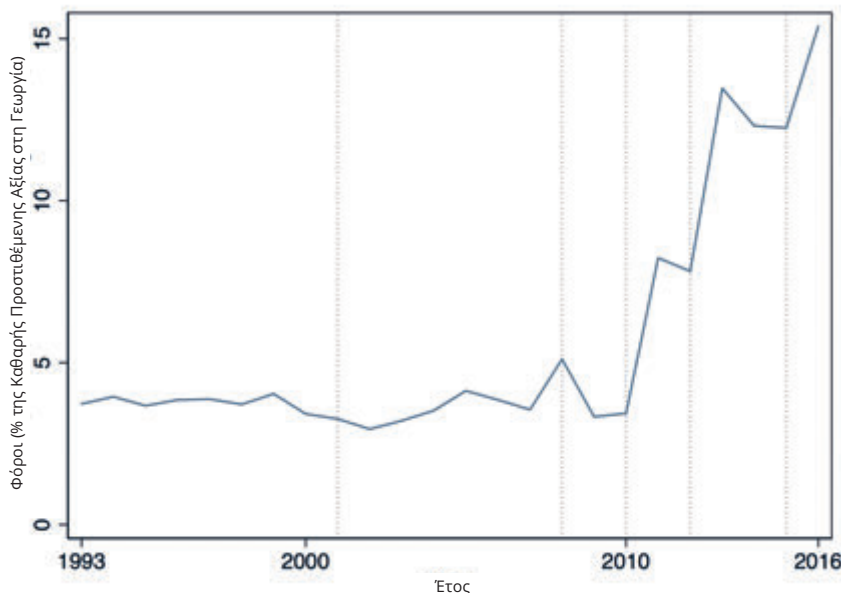
Η αύξηση στον Ειδικό Φόρο Κατανάλωσης στο πετρέλαιο ντίζελ από 17,5% σε 24%, που προκάλεσε μια αύξηση στις τιμές του πετρελαίου από €1,58/λίτρο σε €1,70/λίτρο (Δεκέμβριος 2017), θα μειώσει σημαντικά τα περιθώρια κέρδους και τη δυνατότητα απόκτησης εισοδήματος από αγροτικές δραστηριότητες. Υπάρχουν πολλοί λόγοι για να συμβεί αυτό καθώς άλλοι αυξανόμενοι φόροι, δείκτες και δασμοί ωθούν προς τα πάνω το κόστος της αγροτικής παραγωγής. Αυτά περιλαμβάνουν:

- (σχεδόν) διπλασιασμό του ΦΠΑ σε ορισμένα είδη τροφίμων από 12% ή 13% σε 24%
- την εισαγωγή φόρου στις αγροτικές επιδοτήσεις

Αυτά τα μέτρα αυξάνουν την πίεση στους αγρότες και θα μπορούσαν να περάσουν στους καταναλωτές μέσω υψηλότερων τιμών τροφίμων.

Η αύξηση στους φόρους στην αγροτική παραγωγή φαίνεται στο **Διάγραμμα 1.3**, όπου αποτυπώνεται η εξέλιξη των φόρων στην αγροτική παραγωγή ως ποσοστού της καθαρής προστιθέμενης αξίας στη γεωργία. Μπορούμε να δούμε ότι μεταξύ 1993 και 2010 οι φόροι είναι σχεδόν 4% της καθαρής προστιθέμενης αξίας (ΚΠΑ). Ωστόσο, μετά το πρώτο Μνημόνιο, το 2010, οι φόροι στην αγροτική παραγωγή ανέρχονται σχεδόν στο 8% της ΚΠΑ, μετά το δεύτερο Μνημόνιο, το 2012, οι φόροι αυξάνονται σε 13,5% της ΚΠΑ, ενώ μετά το τρίτο Μνημόνιο, το 2015, οι φόροι στην αγροτική παραγωγή αυξάνονται στο 15,4% της ΚΠΑ.

Διάγραμμα 1.3 Φόροι ως ποσοστό της ΚΠΑ στη γεωργία

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, τελευταία πρόσβαση: 3 Φεβρουαρίου 2018, γράφημα: Κωνσταντινίδης. Οι διακεκομμένες γραμμές σκιαγραφούν την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωζώνη (2001), την αρχή της κρίσης (2008) και τα τρία Μνημόνια (2010, 2012 και 2015).

Ταυτόχρονα, ενώ οι αγρότες αντιμετωπίζουν αυξανόμενο ΦΠΑ και κόστη παραγωγής, αλλαγές στο καθεστώς γεωργικής ασφάλισης σήμαιναν ότι πρέπει να αντιμετωπίσουν υψηλότερους κινδύνους και αβεβαιότητα. Η κατάργηση του ΟΓΑ το 2016 είναι ένα ιδιαίτερα μελανό σημείο. Σύμφωνα με τις προϋποθέσεις, όπως συνοψίζονται στο τρίτο Μνημόνιο του Αυγούστου του 2015, αυτό εκτιμάται να οδηγήσει σε τετραπλάσια αύξηση (από 7% σε 26,95%) στις εισφορές κοινωνικής ασφάλισης (για συντάξεις και ιατρική περίθαλψη) που θα πληρώνουν οι αγρότες το 2022 σε σχέση με το 2015. Όπως ήταν αναμενόμενο, αυτές οι αλλαγές στη φορολογία και το καθεστώς κοινωνικής ασφάλισης πυροδότησαν ένα κύμα διαμαρτυριών των αγροτών σε όλη την Ελλάδα τον Ιανουάριο και Φεβρουάριο του 2016 και 2017 που ζητούσαν την κατάργησή τους.

1.2 (β) Φιλελευθεροποίηση του λιανικού και χονδρικού εμπορίου τροφίμων: διαταράσσοντας την ισορροπία προς όφελος των ιδιωτών εμπόρων και των αλυσίδων σούπερ μάρκετ.

Πέρα από τη λιτότητα, τα Προγράμματα Διαρθρωτικής Προσαρμογής (ΠΔΑ) στόχευσαν σε περαιτέρω απορρύθμιση και απελευθέρωση των υπηρεσιών και αγορών προϊόντων. Η Τρόικα (η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο), ιδίως, υποστήριξαν ότι κανονισμοί όπως άδειες, κανόνες υγιεινής και ασφάλειας, ο αστικός πολεοδομικός σχεδιασμός, μπορούν να περιορίσουν χωρίς λόγο τις επιχειρήσεις και τον ανταγωνισμό σε τομείς όπως η μεταποίηση τροφίμων ή το λιανικό εμπόριο.³⁷ Έτσι, μια σειρά μεταρρυθμίσεων προτάθηκαν με τη βοήθεια της εργαλειοθήκης αξιολόγησης ανταγωνισμού του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) (βλέπε **Πλαίσιο 1.2**).³⁸ Αυτά περιλαμβάνουν: φιλελευθεροποίηση του λιανικού και του χονδρικού εμπορίου, απελευθέρωση των σφαγείων,³⁹ απελευθέρωση των κτηνιατρικών κλινικών,⁴⁰ απελευθέρωση των πωλήσεων σπόρων, παρασιτοκτόνων και λιπασμάτων.⁴¹ Στο όνομα του ανταγωνισμού, η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύτηκε, επίσης, τον Αύγουστο του 2015, να υλοποιήσει τις εναπομείνουσες προτάσεις της εργαλειοθήκης του ΟΟΣΑ,⁴² που περιλάμβαναν άδεια στα σούπερ μάρκετ να πωλούν μη συνταγογραφούμενα φάρμακα και να ψήνουν κατεψυγμένο ψωμί^{43,44} – μέτρα που αναπόφευκτα στηρίζουν την ανταγωνιστική θέση των μεγάλων σούπερ μάρκετ και των αλυσίδων λιανικού εμπορίου, επιτρέποντάς τους να επεκτείνουν το εύρος δραστηριοτήτων τους.

ΠΛΑΙΣΙΟ 1.2

Οι Εκθέσεις Αξιολόγησης Ανταγωνιστικότητας του ΟΟΣΑ

Οι Εκθέσεις Αξιολόγησης Ανταγωνιστικότητας του ΟΟΣΑ είναι μια υπηρεσία που παρέχεται σε χώρες και η οποία «βοηθά τις κυβερνήσεις να εξαλείψουν τα εμπόδια στον ανταγωνισμό παρέχοντας μια μέθοδο αναγνώρισης περιττών περιορισμών στις δραστηριότητες της αγοράς και ανάπτυξης εναλλακτικών, λιγότερο περιοριστικών μέτρων που ακόμα εκπληρώνουν τους στόχους της κυβερνητικής πολιτικής».⁴⁵ Μια τέτοια αξιολόγηση έγινε στην Ελλάδα το 2013 εστιάζοντας στους τομείς του τουρισμού, του λιανικού εμπορίου, της μεταποίησης τροφίμων και των κατασκευαστικών υλικών και ξανά το 2016, εστιάζοντας στις κατασκευές, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, το χονδρικό εμπόριο, το ηλεκτρονικό εμπόριο και τη βιομηχανία, μερικά εκ των οποίων αναφέρονται λεπτομερώς σε αυτή την Έκθεση. Στο τρίτο Μνημόνιο που υπογράφηκε τον Αύγουστο του 2015, όπως και στις επικαιροποιήσεις των επόμενων χρόνων, η Τρόικα ορίζει ευθέως την εφαρμογή πολλών προτάσεων από την εργαλειοθήκη του ΟΟΣΑ, που εστιάζουν στο άνοιγμα του εμπορίου και την απορρύθμιση.

i) Φιλελευθεροποίηση του λιανικού εμπορίου

Η φιλελευθεροποίηση του λιανικού εμπορίου απασχόλησε πολύ την Τρόικα, ειδικά δεδομένου του υψηλότερου πληθωρισμού απ' ό,τι αναμενόταν τα πρώτα χρόνια του προγράμματος. Συνεπώς, το 2012, η κυβέρνηση απέσυρε πολλούς περιορισμούς στον τομέα της λιανικής. Ήταν επιτρεπτό πλέον στα σούπερ μάρκετ να πωλούν προϊόντα που πωλούνταν μέχρι πρότινος υπό περιορισμούς, όπως βρεφικό γάλα, καπνός, προ-συσκευασμένο κρέας, τυριά και ψάρια. Μαζί με την απελευθέρωση του εμπορίου ήρθε και η ευέλικτη εργασία με τις εργάσιμες ώρες όλο και περισσότερο αποσυνδεδεμένες από τις ώρες λειτουργίας των καταστημάτων, π.χ. μοιρασμένες βάρδιες και βραχείες βάρδιες στις ώρες αιχμής, υπονομεύοντας την ικανότητα των εργαζομένων να διασφαλίσουν κανονική ή σταθερή απασχόληση και εισοδήματα. Ο δηλωμένος στόχος τέτοιων μεταρρυθμίσεων είναι «να επιτρέψουν μια μεγαλύτερη γκάμα αγαθών να πωλούνται από πιο

παραγωγικά καταστήματα λιανικής, να βοηθήσουν στη μείωση του κόστους λειτουργίας του τομέα και τελικά να τροφοδοτήσουν υψηλότερη ευελιξία πτώσης τιμών». ⁴⁶ Αυτό θέτει την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (ΕΕ) ξεκάθαρα από τη μία πλευρά στον ανταγωνισμό μεταξύ αλυσίδων σούπερ μάρκετ και εργαζομένων, όπως και στον ανταγωνισμό μεταξύ αλυσίδων σούπερ μάρκετ και μικρών, αυτοαπασχολούμενων υπαλλήλων καταστημάτων.

Επιπλέον, η κατάργηση της κυριακάτικης αργίας έγινε ο αγαπημένος στόχος της Τρόικα, με την υπόθεση ότι θα αύξανε τη δραστηριότητα των καταστημάτων και την απασχόληση. Τον Ιούλιο του 2013, η κυβέρνηση θέσπισε τον **Νόμο 4177/2013**, ο οποίος, πέραν της άρσης των περιορισμών στις εκπώσεις καταστημάτων, αύξησε την ευελιξία των ημερών λειτουργίας, επιτρέποντας σε μικρά καταστήματα (μικρότερα από 250 τ.μ.), που δεν αποτελούσαν μέρος κάποιας αλυσίδας, να παραμένουν ανοιχτά για τουλάχιστον επτά Κυριακές τον χρόνο. ⁴⁷ Το 2014, ο **Νόμος 4254/2014** τροποποίησε το άνοιγμα των καταστημάτων τις Κυριακές σύμφωνα με τις προτάσεις της εργαλειοθήκης του ΟΟΣΑ, που υποστήριζε πως το όριο των 250 τ.μ. ήταν αυθαίρετο και απέκλειε μεγάλα καταστήματα λιανικής που ήταν πιθανότερο να επωφεληθούν από το παρατεταμένο ωράριο λειτουργίας. Αυτό είναι αναμενόμενο: τα σούπερ μάρκετ είναι περισσότερο ικανά να απορροφήσουν πρόσθετη εργασία και κόστη λειτουργίας από τα μικρά καταστήματα. Για αυτό τον λόγο, η κατάργηση της κυριακάτικης αργίας ήταν στο στόχαστρο των μεγάλων καταστηματαρχών στην Ελλάδα πριν από την κρίση. ⁴⁸ Έτσι, η ελληνική κυβέρνηση επιδίωξε να άρει όλους τους περιορισμούς στο άνοιγμα της Κυριακής σε συγκεκριμένες περιοχές της χώρας σε ένα πιλοτικό πρόγραμμα ενός έτους ⁴⁹ – μια απόφαση που δεν εφαρμόστηκε ποτέ καθώς κρίθηκε αντισυνταγματική από το Συμβούλιο της Επικρατείας. ⁵⁰ Λίγο καιρό αργότερα, τον Μάιο του 2017, ο **Νόμος 4472/17** επέτρεψε το άνοιγμα των καταστημάτων την Κυριακή στην Αθήνα και σε περιοχές του Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη για την περίοδο από τον Μάιο ως τον Οκτώβρη. ⁵¹

Επιπρόσθετα, από τις νομοθετικές αλλαγές που αφορούσαν στο ωράριο λειτουργίας, η ελληνική κυβέρνηση τον Μάιο του 2014 άλλαξε το νομικό πλαίσιο σύμφωνα με την εργαλειοθήκη του ΟΟΣΑ και τις προτάσεις των δανειστών για «απελευθέρωση του υπαίθριου εμπορίου». ⁵² Θεσπίζοντας τον **Νόμο 4264/2014** η κυβέρνηση απαγόρευσε την πώληση προϊόντων από πωλητές του δρόμου κοντά σε καταστήματα που πωλούν παρόμοια προϊόντα και σε Δήμους άνω των 3.000 κατοίκων. Αυτό το νέο νομικό πλαίσιο ανέτρεψε αυτό που όριζε άμεσες αλληλεπιδράσεις μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών, ουσιαστικά θέτοντας εκτός νόμου το κίνημα «χωρίς μεσάζοντες» (βλέπε Κεφ. 2.2β) σε όλη την επικράτεια. Την ίδια στιγμή, θέτοντας περιορισμούς στο υπαίθριο εμπόριο πλησίον καταστημάτων, η ελληνική κυβέρνηση δημιούργησε ένα νέο πλαίσιο προστασίας των συμφερόντων των καταστημάτων λιανικής και ειδικά των σούπερ μάρκετ που δοκιμάζονταν από τους νέους τύπους άμεσων αλληλεπιδράσεων παραγωγού-καταναλωτή.

Ο Νόμος 4264/2014 τροποποιήθηκε το 2017 στον **Νόμο 4497/2017**. Ο νέος Νόμος παρείχε ένα νέο πλαίσιο για το υπαίθριο εμπόριο και εγκαθίδρυσε για πρώτη φορά έναν νέο θεσμό που ονόμασε «αγορές καταναλωτών». ⁵³ Αυτός ο Νόμος ισχυρίστηκε ότι ο σκοπός τέτοιων αγορών είναι να ενθαρρύνει την ευαισθητοποίηση των καταναλωτών και την αλληλεγγύη μεταξύ των πολιτών, καθώς και να βελτιώσει τους όρους για τους μικρούς παραγωγούς και τους μεταποιητές τροφίμων μέσω της πρόσβασής τους σε αγορές αλληλεγγύης, όπου αγρότες, μικροί μεταποιητές τροφίμων και οι θεσμοί της Κοινωνικής και Αλληλεγγύας Οικονομίας (Κ.Α.Ο.) μπορούν να συμμετέχουν ως πωλητές. Προς τον σκοπό αυτό, ενώσεις καταναλωτών, συνεταιρισμοί καταναλωτών ή άλλοι συλλογικοί μη κερδοσκοπικοί θεσμοί μπορούν να οργανώσουν τέτοιες αγορές το πολύ μια φορά τον μήνα, εφόσον οι δημοτικές αρχές εγκρίνουν την αίτησή τους. Ενώ η θεσμοθέτηση τέτοιων αγορών μπορεί να είναι ένα σημαντικό βήμα, δεν αρκεί να αποτελέσει μια μόνιμη πρόκληση για τα σούπερ μάρκετ, όπως για παράδειγμα θα έκαναν οι τακτικές αγορές αγροτών.

ii) Φιλελευθεροποίηση του χονδρικού εμπορίου

Η φιλελευθεροποίηση του χονδρικού εμπορίου τροφίμων στην Ελλάδα έχει ακολουθήσει ένα παρόμοιο μονοπάτι με αυτό του λιανικού εμπορίου. Εδώ, δόθηκε έμφαση κατά βάση στην απορρύθμιση του Οργανισμού Κεντρικών Αγορών και Αλιείας ή ΟΚΑΑ (βλέπε Πλαίσιο 1.3).

ΠΛΑΙΣΙΟ 1.3

Ο Οργανισμός Κεντρικών Αγορών και Αλιείας⁵⁴

Στην Ελλάδα, ο Οργανισμός Κεντρικών Αγορών και Αλιείας (ΟΚΑΑ Α.Ε.) είναι ο κύριος δημόσιος διαχειριστής του χονδρικού εμπορίου τροφίμων, που περιλαμβάνει φρούτα, λαχανικά, κρέας και ψάρια. Αποτελείται από δύο μεγάλες αγορές τροφίμων (Αθήνα και Πάτρα) και 11 ιχθυαγορές (Πειραιάς, Χαλκίδα, Πάτρα, Πρέβεζα, Χανιά, Κάλυμνος, Χίος, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Αλεξανδρούπολη και Βόλος). Το κρατικό πλαίσιο που θέτει ο ΟΚΑΑ προσφέρει πολλά πλεονεκτήματα. Πρώτον, παρέχει έναν βασικό εξορθολογισμό και προσαρμογή στο σύστημα μάρκετινγκ των αγροτικών προϊόντων. Δεύτερον, η λειτουργία του διασφαλίζει έναν σχετικό βαθμό διαφάνειας στις συνθήκες μάρκετινγκ και συμμόρφωση με κανόνες υγιεινής και ασφάλειας (HACCP, ISO 9001: 2008, κ.λπ.). Παρόλο που ο ΟΚΑΑ απελευθερώθηκε στο όνομα του ανταγωνισμού και της αποδοτικότητας, ήταν ήδη ένας υψηλά κερδοφόρος οργανισμός με κέρδη προ φόρων €1,5 εκατομμύρια για το 2016 (€600.000 το 2015) και κέρδη μετά φόρων €702.000 (€450.000 το 2015). Μεταξύ 2011 και 2016, οι επενδύσεις που έγιναν στις 11 ιχθυαγορές μετρούσαν €1,9 εκατομμύρια.

Παρόλο που ο ΟΚΑΑ ήταν πάντα επικερδής, έχοντας συσσωρεύσει αξιοσημείωτα αποθέματα μέσα στα χρόνια, η εργαλειοθήκη του ΟΟΣΑ προτείνει την κατάργηση του μονοπωλίου των κεντρικών αγορών στο χονδρικό εμπόριο με σκοπό να επιτρέψει σε ιδιωτικές επιχειρήσεις να αυξήσουν την επιλογή για τους εμπόρους χονδρικής (προσφορά) και λιανικής (ζήτηση). Αυτό είναι μια απίθανη έκβαση. Δεδομένων των οικονομικών κλίμακας και τη λειτουργία φυσικών μονοπωλίων, αυτό θα απαιτούσε σημαντική επένδυση για την ίδρυση τέτοιων αγορών, ειδικά σε μια μητρόπολη σαν την Αθήνα και σε μια περίοδο ύφεσης της οικονομίας. Επιπλέον, η ιδιωτικοποίηση θα οδηγούσε στην

πραγματικότητα σε υψηλότερα κόστη για τους καταναλωτές αν το κρατικό μονοπώλιο αντικατασταθεί από ένα ιδιωτικό μονοπώλιο. Το τελευταίο θα αύξανε τις τιμές κατά βούληση, με τα κόστη να περνούν στους καταναλωτές. Τέλος, υπάρχουν, επίσης, ανησυχίες ότι η απορρύθμιση θα είναι σε βάρος των ποιοτικών ελέγχων και των προδιαγραφών υγιεινής και ασφάλειας όπως εγγυώνται από τον ΟΚΑΑ.

Το ερώτημα λοιπόν παραμένει, γιατί ένας επικερδής δημόσιος οργανισμός να ιδιωτικοποιηθεί. Δυστυχώς, παρά την αντίθεση της τωρινής κυβέρνησης στην αποξήλωση του κρατικού χαρακτήρα του ΟΚΑΑ, η φιλελευθεροποίησή του ήταν ένα από τα μέτρα που η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύτηκε να εφαρμόσει ως μέρος του τρίτου Μνημονίου τον Αύγουστο του 2015.

1.2 (γ) Ένα κύμα ιδιωτικοποιήσεων και φιλελευθεροποίησης

Τα ΠΔΑ απαιτούσαν ένα κύμα ιδιωτικοποιήσεων δημόσιων επιχειρήσεων, υπηρεσιών και περιουσιακών στοιχείων με τη δημιουργία ενός εξειδικευμένου Ταμείου Ιδιωτικοποιήσεων (το «Ταμείο Αξιοποίησης Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου») για να διαθέσει και να διευκολύνει την πώληση δημόσιων περιουσιακών στοιχείων σε ιδιώτες ενδιαφερόμενους.⁵⁵ Αυτές οι ιδιωτικοποιήσεις αιτιολογήθηκαν από την Τρόικα ως ένα μέσο για να εξυπηρετηθεί το χρέος, αυξάνοντας παράλληλα την ανταγωνιστικότητα και τη «φιλικότητα προς τις επιχειρήσεις» της ελληνικής οικονομίας. Συχνά, ωστόσο, αυτό ισοδυναμούσε με αστραπιαία πώληση δημόσιων επιχειρήσεων που κατά τ' άλλα λειτουργούσαν αποδοτικά μέσω επιθετικών μορφών εκποίησης περιουσιακών στοιχείων.

Η δραματική υποτίμηση της συνεταιριστικής γαλακτοβιομηχανίας «ΑΓΝΟ» είναι ένα τέτοιο παράδειγμα. Ενώ άξιζε €100 εκατομμύρια πριν την κρίση, σήμερα, η αξία της εκτιμάται μόλις στα €20 εκατομμύρια με προτάσεις για διάσπαση της εταιρείας και πώλησή της κατά κομμάτι – κάτι που θα σηματοδοτούσε καταστροφή για πολλούς γεωργούς και ουσιαστικά το κλείσιμο του συνεταιρισμού. Συνεντεύξεις με εργαζομένους από τον συνεταιρισμό αποκαλύπτουν ότι το χρέος της εταιρείας ανέρχεται σχεδόν σε €3 εκατομμύρια, χρωστώντας περισσότερα από €2 εκατομμύρια σε μόνο 40 αγρότες και €15 εκατομμύρια στο προσωπικό της.

Μια από τις πιο κατάφωρες περιπτώσεις αστραπιαίας πώλησης, ωστόσο, αποτελεί η ιδιωτικοποίηση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας (βλέπε Πίνακα 1.4).

Η ηλεκτρική ενέργεια είναι άλλο ένα πρωταρχικό παράδειγμα ότι η φιλελευθεροποίηση της αγοράς ενέργειας και η αποδυνάμωση της Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού (ΔΕΗ) φαίνεται να είναι μεταξύ των πρωταρχικών προβληματισμών των δανειστών της χώρας. Το πρώτο Μνημόνιο ζήτησε από τις ελληνικές αρχές να «εξορθολογήσουν τα τιμολόγια καταναλωτών», ως μέρους της προσπάθειας ανοίγματος του τομέα της ηλεκτρικής ενέργειας στους ανταγωνιστές και αποδυνάμωσης της θέσης της κατεστημένης Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού.⁵⁶ Μέχρι τον Φεβρουάριο του 2011, η ελληνική κυβέρνηση είχε ήδη δεσμευτεί να κάνει τις τιμές λιανικής να βασίζονται στα κόστη χονδρικής, με εξαίρεση τους ευπαθείς καταναλωτές. Επιπρόσθετα, η Τρίτη Αξιολόγηση του Δεύτερου Προγράμματος καλεί τη Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας της Ελλάδας να λάβει μέτρα για την κατάργηση των παράνομων επιδοτήσεων ηλεκτρισμού των αγροτών.

Το **Διάγραμμα 1.4** παρουσιάζει την εξέλιξη των τιμών ηλεκτρικής ενέργειας στην Ελλάδα. Βλέπουμε ότι η τιμή ηλεκτρικής ενέργειας σχεδόν διπλασιάζεται κατά την περίοδο της κρίσης: από €0,0443 ανά kWh το 2010 σε €0,0804 ανά kWh το 2014. Μπορεί ενδεχομένως να παραμένει η χαμηλότερη τιμή ηλεκτρικής ενέργειας στην Ευρώπη, ωστόσο, η αύξηση στις τιμές ηλεκτρικής ενέργειας κατά τη διάρκεια της κρίσης σημαίνει επιπρόσθετα κόστη στην παραγωγή και δυσκολεύει ακόμα περισσότερο τους Έλληνες γεωργούς να στηρίξουν την παραγωγή τους ή να ανταγωνιστούν τα εισαγόμενα αγαθά.

ΠΛΑΙΣΙΟ 1.4

Η σκανδαλώδης πώληση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας στην Τράπεζα Πειραιώς

Η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας (ΑΤΕ) ιδρύθηκε το 1929 με σκοπό να εξυπηρετήσει τις ανάγκες των Ελλήνων χωρικών και να παρέχει αγροτικές πιστώσεις. Ιδρύθηκε την ίδια περίοδο με το πρόγραμμα διανομής γαιών της κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου και αποτελεί μέρος μιας ιστορικά προοδευτικής μεταρρύθμισης για τη στήριξη των μικρών αγροτών και την αποκατάσταση της ισορροπίας δυνάμεων με την ελληνική τάξη των μεγαλογαιοκτημόνων. Μέχρι το 2010, η ΑΤΕ είχε ένα επεκτεινόμενο δίκτυο καταστημάτων στην ελληνική ύπαιθρο. Παρ' όλα αυτά, όταν η ΑΤΕ ξεκίνησε να αντιμετωπίζει δυσκολίες στην αρχή της οικονομικής κρίσης, έγιναν κινήσεις που διαμόρφωσαν τον δρόμο προς την τελική ιδιωτικοποίηση και πώληση στην Τράπεζα Πειραιώς το 2012. Με αυτή την πώληση, ο έλεγχος σε πάνω από το 40% του κεφαλαίου γης της χώρας (χρησιμοποιούμενο ως ενέχυρο) πέρασε στον ιδιωτικό τομέα – μια πράξη που το πολιτικό κόμμα του ΣΥΡΙΖΑ τότε χαρακτήρισε ως «σκανδαλώδη».

Το επίσημο σκεπτικό (αφήγημα) για την ιδιωτικοποίηση της ΑΤΕ ήταν η υπερχρέωση αυτής και η μη αποπληρωμή των δανείων από τους αγρότες, που αποτελούσαν το βασικό πελατολόγιο της ΑΤΕ. Αυτό είναι, ωστόσο, ένα πρόσχημα για τον αδιαφανή τρόπο με τον οποίο η Κεντρική Τράπεζα της Ελλάδας χαρακτήρισε την ΑΤΕ ως «μη βιώσιμη» προκειμένου να την πουλήσει στην Τράπεζα Πειραιώς και να σώσει τη δεύτερη. Σύμφωνα με συνεντεύξεις πρώην στελεχών της ΑΤΕ, από τους 150.000 αγρότες που δανείστηκαν από την ΑΤΕ, μόνο 15.000 καθυστέρουν στις πληρωμές, ενώ από τα €6 δις μη εξυπηρετούμενων δανείων, μόνο το €1 δις προέρχεται από αγρότες.

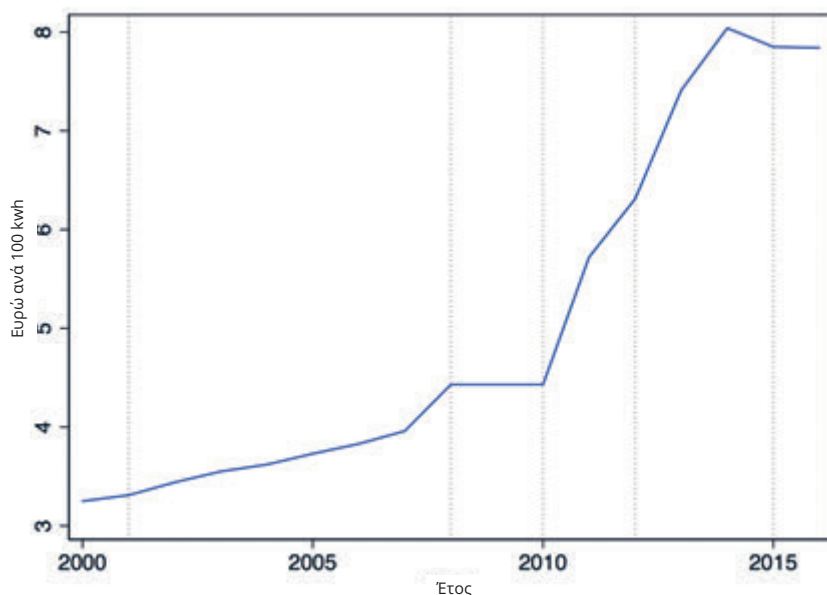
Μετά την πώληση της ΑΤΕ στην Τράπεζα Πειραιώς, οι ειδικοί όροι και προϋποθέσεις που μέχρι πρότινος χαρακτήριζαν μια τράπεζα εξειδικευμένη στον δανεισμό στον αγροτικό τομέα εξαλείφθηκαν. Για παράδειγμα, συνεντεύξεις με στελέχη της τράπεζας αποκαλύπτουν ότι:

- **Κόστος δανεισμού:** Τα μέσα κόστη δανεισμού έχουν τριπλασιαστεί με τους αγρότες να δανείζονται σε ύψος επιτοκίου 7,5% με 8%.
- **Ασφάλιση:** Προκειμένου η Πειραιώς να χορηγήσει δάνειο, η ασφάλιση είναι υποχρεωτική, με υποθήκες περιουσιών να χρησιμεύουν ως εγγύηση. Η ασφάλιση προσωπικού ατυχήματος, με κόστος έως €78 ετησίως, είναι επίσης υποχρεωτική.
- **Ποινές:** Οι δανειολήπτες που αδυνατούν να εξοφλήσουν τα δάνειά τους και συμφωνούν με την τράπεζα για αναδιάρθρωση των υποχρεώσεών τους αποκλείονται για μια περίοδο τουλάχιστον δύο ετών από οποιοδήποτε δάνειο από την τράπεζα.
- **Συμβουλευτικές Υπηρεσίες:** Η ΑΤΕ παρείχε όχι μόνο χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, αλλά και γεωπονικές συμβουλές στους αγρότες. Πλέον, οι τραπεζοϋπάλληλοι αξιολογούνται στο κατά πόσο πωλούν πιστωτικές κάρτες, ασφάλειες για γεωργικούς ελκυστήρες κ.λπ. και οι αγρότες αντιμετωπίζονται σαν οποιονδήποτε άλλο πελάτη.

Η πώληση της ΑΤΕ σημαίνει ότι το Κράτος έχασε ένα κύριο εργαλείο για τη διενέργεια αναπτυξιακής πολιτικής στον αγροτικό τομέα. Επιπλέον, η ιδιωτικοποίηση της ΑΤΕ έχει δημιουργήσει ένα μέσο πίεσης για μεταβιβάσεις γης, ειδικά στο πλαίσιο των μη εξυπηρετούμενων δανείων* και της χρηματοπιστωτικής φιλελευθεροποίησης (π.χ. η καθιέρωση πλειστηριασμών και η δημιουργία δευτερογενούς αγοράς μη εξυπηρετούμενων δανείων).⁵⁷ Το 2018, ένας εξωδικαστικός μηχανισμός διακανονισμών εισήχθη για 23.000 αγρότες, οι περισσότεροι εκ των οποίων με χρέη στην ΑΤΕ. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν ακόμα προβληματισμοί για το πόσοι αγρότες θα μπορούν να αποδεχτούν και να τα φέρουν εις πέρας με αυτό τον μηχανισμό.⁵⁸

* Ενώ δεν υπάρχουν λεπτομερή στοιχεία για την αγροτική δραστηριότητα καθαυτή, σύμφωνα με τα τελευταία στατιστικά στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδας (Μάρτιος 2018, <https://www.bankofgreece.gr/Pages/en/Statistics/loans.aspx>), 49,6% των επιχειρηματικών δανείων ήταν μη εξυπηρετούμενα.

Διάγραμμα 1.4. Τιμές ηλεκτρικής ενέργειας στην Ελλάδα

Πηγή: Δεδομένα για το Αγροτικό Κόστος Παραγωγής της Eurostat, τελευταία πρόσβαση: 3 Φεβρουαρίου 2018, σχεδιασμός: Κωνσταντίνιδης. Οι διακεκομμένες γραμμές σκιαγραφούν την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωζώνη (2001), την αρχή της κρίσης (2008) και τα τρία Μνημόνια (2010, 2012 και 2015).

1.3 Επιπτώσεις της λιτότητας στην επισιτιστική ανασφάλεια, τη γεωργία και την αγροτική ζωή

Η επίπτωση των μέτρων λιτότητας στο ελληνικό αγροδιατροφικό σύστημα δεν μπορεί να αποκοπεί από τον γενικότερο κοινωνικό αντίκτυπο στη χώρα, ο οποίος έχει προφανείς συνέπειες στην επισιτιστική ασφάλεια και γενικότερα στο Δικαίωμα στην Τροφή και άλλα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα. Καθώς οι μισθοί μειώθηκαν, θέσεις εργασίας χάθηκαν και οι τιμές αυξήθηκαν, η εκπλήρωση των βασικών αναγκών έγινε ένας καθημερινός αγώνας για πολλά άτομα και οικογένειες. Η επίπτωση συνεχίζει να είναι τεράστια.

1.3 (α) Η εικόνα της επισιτιστικής ανασφάλειας: Τι λένε οι αριθμοί;

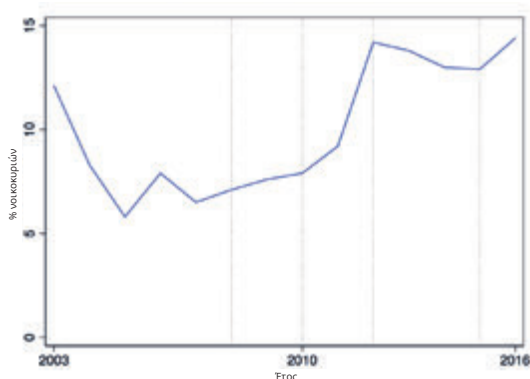
Η επισιτιστική ανασφάλεια έχει αντιμετωπιστεί ιστορικά ως αναπτυξιακό θέμα που βίωναν εντονότερα οι χώρες του παγκόσμιου Νότου. Όντας τέτοιες, χώρες σαν την Ελλάδα δεν συνέλεξαν λεπτομερή δεδομένα για την επισιτιστική ανασφάλεια και τον υποσιτισμό – μια μάλλον προβληματική και αμφιλεγόμενη μεθοδολογία απ’ αυτή την άποψη.⁵⁹ Χρησιμοποιώντας τα διαθέσιμα δεδομένα, μια βαθιά προβληματική εικόνα ανακύπτει σχετικά με το πώς οι οικογένειες και τα νοικοκυριά τα βγάζουν πέρα με την κρίση.

Διάφοροι δείκτες υλικής στέρησης στην Ελλάδα εποπτεύουν τα επίπεδα της επισιτιστικής και εισοδηματικής ανασφάλειας. Με βάση πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν από το σύνολο δεδομένων της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης της ΕΕ (SILC), η αύξηση στο ποσοστό των νοικοκυριών που δεν έχουν αρκετά χρήματα για την απόκτηση ενός γεύματος με κρέας, κοτόπουλο, ψάρι (ή χορτοφαγικό ισοδύναμο) κάθε δεύτερη μέρα αυξήθηκε απότομα από την έναρξη της κρίσης. Όπως δείχνει το **Διάγραμμα 1.5**, αυτός ο δείκτης διπλασιάστηκε την περίοδο της κρίσης: από περίπου 7% το 2008 σε περισσότερο από 14% το 2016, με μια αξιοσημείωτη αύξηση μεταξύ 2011 και 2012. Η επισιτιστική ανασφάλεια είναι ιδιαίτερα οξυμμένη στην αστική Αθήνα, τα αγροτικά νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη όπως και συνολικά στη Βόρεια Ελλάδα.⁶⁰ Είναι επίσης

πιθανό ότι πολλά νοικοκυριά ίσως βιώνουν άγχος και υλική στέρση, καθώς και επισιτιστική ανασφάλεια, που δεν καταγράφεται καταλλήλως από την προαναφερθείσα μεταβλητή καθώς πολλοί παράγοντες όπως η διαιτητική προτίμηση, η ποιότητα πρωτεϊνών κ.λπ. δεν λαμβάνονται υπόψη, όπως επίσης και η βραχυπρόθεσμη αλλά συχνά χρόνια, επισιτιστική ανασφάλεια, η οποία μπορεί να έχει σοβαρές επιπτώσεις στην ανθρώπινη υγεία και ευημερία, ειδικά για τα παιδιά.

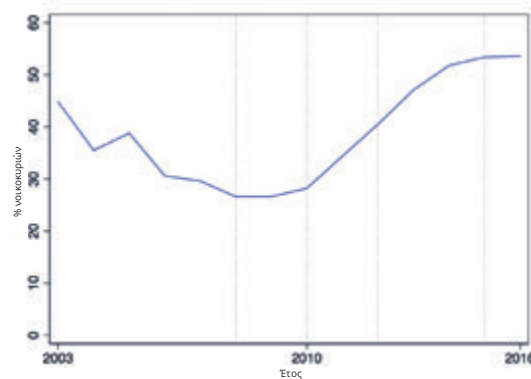
Προκειμένου να προβούμε σε γενικότερη αξιολόγηση, πρόσθετα μέτρα υλικής στέρσης παρουσιάζονται στον Πίνακα Α.1 στο Παράρτημα. Είναι ξεκάθαρο πως κάποια νοικοκυριά βιώνουν τις οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης έντονα. Τα δεδομένα επιδεικνύουν οξεία αύξηση στην αδυναμία των νοικοκυριών να κρατήσουν το σπίτι τους ζεστό (από 15,4% το 2010 σε 32,9% μέχρι το 2014) (βλέπε επίσης Διάγραμμα 1.6) και η αδυναμία να αντιμετωπίσουν απροσδόκητες δαπάνες έχει αυξηθεί περισσότερο από το ήμισυ, από 26,6% το 2009 σε 53.6% το 2016 (βλέπε επίσης Διάγραμμα 1.7). Οι καθυστερούμενες οφειλές στα έξοδα και τους λογαριασμούς των νοικοκυριών διπλασιάστηκε κατά την περίοδο της κρίσης, με σχεδόν ένα στα δύο νοικοκυριά να έχει καθυστερήσει τις πληρωμές του (ενώ η αντίστοιχη αναλογία το 2008 ήταν ένα στα τέσσερα). Συγκεκριμένα, οι καθυστερούμενες οφειλές στα στεγαστικά δάνεια και τις πληρωμές ενοικίων αυξήθηκε από 5,5% το 2008 στο 15,3% το 2016 (βλέπε επίσης Διάγραμμα 1.8), ωστόσο δεν υπάρχουν διαγράμματα στα ποσοστά των αστέγων, καθώς αυτά δεν καλύπτονται από το πλαίσιο της SILC.

Διάγραμμα 1.5. Αδυναμία απόκτησης γεύματος με κρέας, κοτόπουλο, ψάρι (ή χορτοφαγικό ισοδύναμο) κάθε δεύτερη μέρα

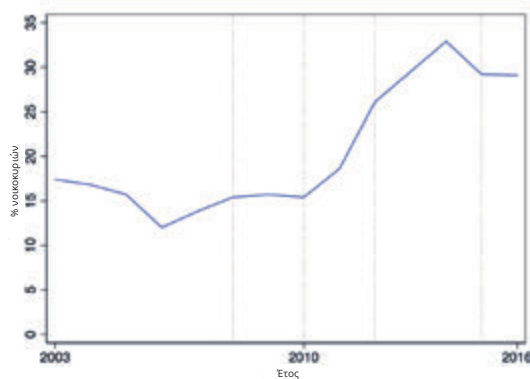
Πηγή: SILC

Διάγραμμα 1.7. Αδυναμία αντιμετώπισης απροσδόκητων οικονομικών εξόδων

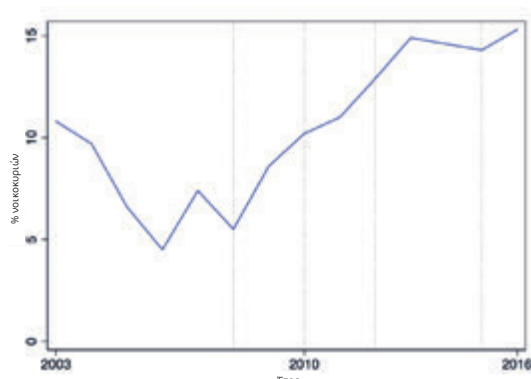
Πηγή: SILC

Διάγραμμα 1.6. Αδυναμία επαρκούς θέρμανσης σπιτιού

Πηγή: SILC

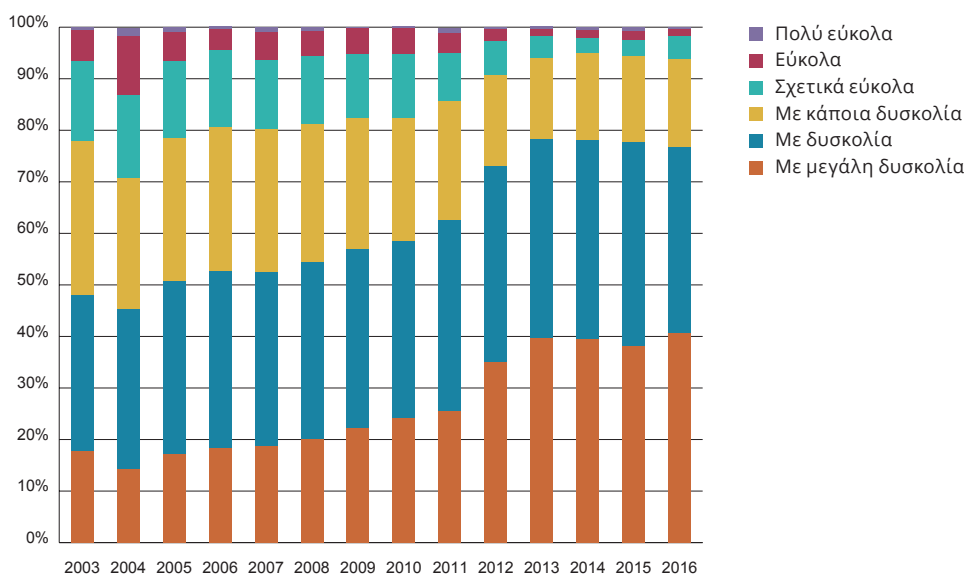
Διάγραμμα 1.8. Καθυστερήσεις στις αποπληρωμές στεγαστικών δανείων

Πηγή: SILC

Αυτοί οι δείκτες δείχνουν ξεκάθαρα ότι η επίτευξη του στόχου έχει γίνει πολύ πιο δύσκολη κατά την περίοδο της κρίσης, το οποίο διαφαίνεται, επίσης, ευκρινώς στο **Διάγραμμα 1.9** (βλέπε επίσης **Πίνακα Α.1** στο **Παράρτημα** για αναλυτικά δεδομένα). Το ποσοστό των νοικοκυριών που αναφέρουν δυσκολίες στην επίτευξη του στόχου αυξήθηκε από **20% το 2008 σε 40,6% το 2016**. Αντιθέτως, το ποσοστό των νοικοκυριών που δηλώνουν ότι μπορούν να ανταπεξέλθουν οικονομικά με μεγάλη ευκολία, με ευκολία, ή σχετικά εύκολα μειώθηκε απότομα κατά την περίοδο της κρίσης: από **29,2% το 2004 σε 18,9% το 2008, 17,7% το 2010 σε 6,2% το 2016 (με χαμηλότερο το 5% το 2014)**.⁶¹

Διάγραμμα 1.9. «Βγάζοντάς τα πέρα»

Πηγή: SILC, series ilc_mdcs09, τελευταία πρόσβαση: 14 Μαρτίου του 2018.⁶²

Η μακροχρόνια επίπτωση τέτοιων συνθηκών, ειδικά της επισιτιστικής ανασφάλειας, στην υγεία και ευημερία των παιδιών δεν μπορεί να υποτιμηθεί. Το 2013, η προσοχή των μέσων μαζικής ενημέρωσης, συμπεριλαμβανομένων των *New York Times*⁶³ και του *Guardian*,⁶⁴ στράφηκε στα θέματα της παιδικής πείνας και επισιτιστικής ανασφάλειας στην Ελλάδα. Το γεγονός ότι τέτοιες συνθήκες επικρατούν στην Ευρώπη –μιας περιοχής προόδου και κοινωνικής πρόνοιας, θεωρητικά– προκάλεσε παγκόσμια έκπληξη. Ενώ συγκεκριμένοι δείκτες για την παιδική επισιτιστική ανασφάλεια υπάρχουν μόνο για το 2009 και το 2014 –και δείχνουν μια σημαντική άνοδο στο ποσοστό των νοικοκυριών με παιδιά που αδυνατούν να έχουν ένα γεύμα με βάση την πρωτεΐνη ημερησίως από 4,7% το 2009 σε 8,9% το 2014–⁶⁵ η Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης (SILC) εκτιμά ότι υπάρχει ένα ποσοστό 40,5% (2016) παιδιών που αντιμετωπίζουν υλική και κοινωνική στέρηση. Επιπλέον, ο αριθμός των νοικοκυριών που δεν μπορούν να αποκτήσουν γεύματα με βάση την πρωτεΐνη τακτικά είναι μακράν υψηλότερος για τα μονογονεϊκά νοικοκυριά, με αυξήσεις από το **13,4% το 2008 στο 46,9% το 2012** (οι εκτιμήσεις για το 2017 είναι στο 24%). Μια έκθεση του 2012 για την κατάσταση των παιδιών στην Ελλάδα, με την υποστήριξη της UNICEF, δείχνει ότι στο αποκορύφωμα της κρίσης, τα παιδιά αντιμετώπισαν σοβαρή πείνα, καθώς και υψηλά επίπεδα άγχους και ψυχολογικής αστάθειας.⁶⁶ Και ενώ κάποια μέτρα λαμβάνονται τώρα για την αντιμετώπιση της παιδικής επισιτιστικής ανασφάλειας μέσω σχολικών επισιτιστικών προγραμμάτων και επιδοτούμενων γευμάτων (βλέπε Κεφ. 2.1), η ρίζα του προβλήματος κάθε άλλο παρά αντιμετωπίζεται.

Δεν είναι μόνο η κατάσταση της επισιτιστικής ασφάλειας των Ελλήνων πολιτών που βρίσκεται σε κίνδυνο, αλλά και των προσφύγων που έχουν καταφύγει στην Ελλάδα – ένα θέμα το οποίο αυτή η Έκθεση δεν μπορεί να ερευνήσει εκτενώς αλλά είναι κρίσιμο να αναφερθεί (βλέπε **Πλαίσιο 1.5**).

ΠΛΑΙΣΙΟ1.5

Οι Πρόσφυγες και το Δικαίωμα στην Τροφή

Η ελληνική κυβέρνηση και η ευρωπαϊκή περιφερειακή κοινότητα έχουν αποτύχει να αντιμετωπίσουν επαρκώς τόσο την οικονομική όσο και την αποκαλούμενη «προσφυγική» κρίση. Παρόλο που αυτή η Έκθεση δεν μπορεί να προβεί σε λεπτομέρειες για την κατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, είναι σημαντικό να εγείρει το ζήτημα των παραβιάσεων θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων –συμπεριλαμβανομένου του Δικαιώματος στην Τροφή– το οποίο αντιμετωπίζουν καθημερινά αυτοί οι χιλιάδες άνθρωποι που δραπέτευσαν από τον πόλεμο, τις συγκρούσεις και άλλες δυσκολίες, σε μια χώρα που θα έπρεπε να τους παρέχει προστασία. Σύμφωνα με την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (UNHCR), μεταξύ 2015 και των αρχών του 2016, περισσότεροι από 1 εκατομμύριο πρόσφυγες και μετανάστες κατέφθασαν στην Ελλάδα, με πρόσφατες εκτιμήσεις να αριθμούν 60.000 πρόσφυγες στη χώρα, συμπεριλαμβανομένων περίπου 14.000 στα νησιά.⁶⁷

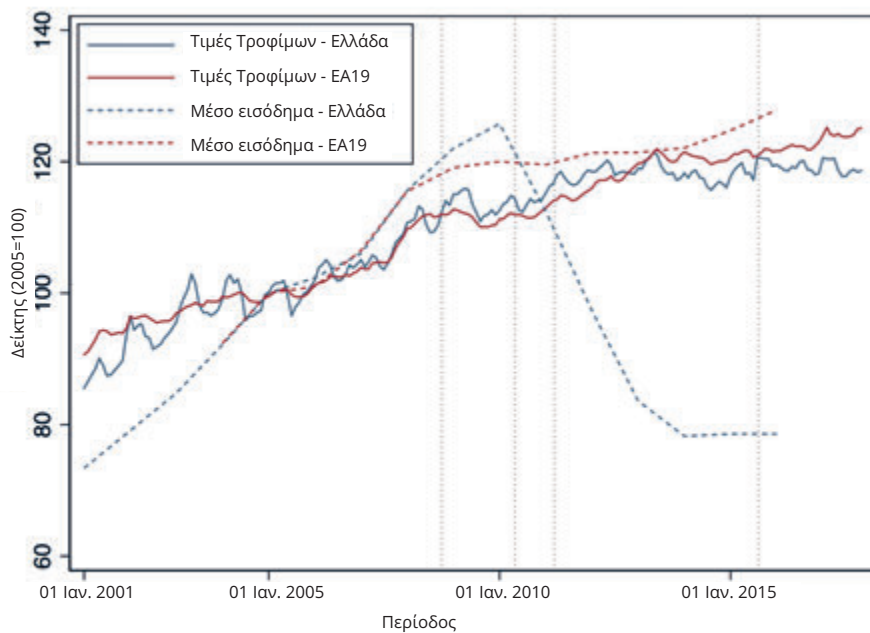
Πολλοί πρόσφυγες και μετανάστες είναι ουσιαστικά παγιδευμένοι, αυτή τη στιγμή, στην Ελλάδα λόγω των κλειστών συνόρων στη «Βαλκανική Οδό» και της συμφωνίας του 2016 μεταξύ της ΕΕ και της Τουρκίας, η οποία σχεδιάστηκε για να περιορίσει τη ροή ανθρώπων προς την Ευρώπη.⁶⁸ Στα κέντρα κράτησης στα νησιά, τα αποκαλούμενα 'hot-spots', οι άνθρωποι δεν μπορούν να φύγουν και είναι αναγκασμένοι να ζουν σε υπερπληθείς και ανθυγιεινές συνθήκες, χωρίς επαρκή αστυνομική προστασία και συγκεκριμένους κινδύνους να ελλοχεύουν για τις γυναίκες και τα κορίτσια.⁶⁹ Το φαγητό που διανέμεται στα κέντρα δεν αρκεί και συχνά είναι κακής ποιότητας, ή ακόμα και σαπισμένο ή ληγμένο.⁷⁰ **Δεν υπάρχει λόγος, το 2018, να μην υλοποιείται στην Ευρώπη το δικαίωμα των προσφύγων σε τροφή, στέγη, καθαρό νερό και υγιεινή, εκπαίδευση, ελευθερία μετακίνησης, μεταξύ άλλων.**

Το βασικό ερώτημα είναι: Σε καιρούς οικονομικών δυσκολιών, πώς μπορεί η Ελλάδα να τηρήσει τις υποχρεώσεις της απέναντι στους πολίτες της και ταυτόχρονα τις υποχρεώσεις της απέναντι στους αιτούντες ασύλου; Ενώ υπερβαίνει τα όρια του σκοπού αυτής της Έκθεσης μια συζήτηση για τις συνοριακές πολιτικές ή την αξία άλλων προτάσεων⁷¹ αναφορικά με βελτιώσεις επί των διαδικασιών, τη μη διάκριση, και τη μείωση των θανάτων και της βίας, θα συμβάλει στη συζήτηση υποδεικνύοντας επιγραμματικά τις υποχρεώσεις της ελληνικής κυβέρνησης να σέβεται, προστατεύει και υλοποιεί το δικαίωμα στην τροφή και τη διατροφή (βλέπε **Κεφάλαιο 3**). Είναι σημαντικό οι αρνητικές επιπτώσεις και των δύο κρίσεων να μην διαιωνίζουν τις ανισότητες και τις παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για όλους τους ανθρώπους στην Ελλάδα: τους πολίτες, τους μετανάστες και τους πρόσφυγες.

1.3 (β) Τιμές τροφίμων

Σε αυτό το πλαίσιο οικονομικής ανασφάλειας, το αυξανόμενο κόστος των τροφίμων ασκεί μεγάλη πίεση σε σφιχτούς προϋπολογισμούς, επηρεάζοντας την επιλογή και συχνά θυσιάζοντας τις διατροφικές επιλογές. Όπως στις περισσότερες περιπτώσεις αυξημένης επισιτιστικής ανασφάλειας παγκοσμίως, δεν ισχύει ότι η τροφή δεν είναι διαθέσιμη – αλλά ότι δεν είναι προσβάσιμη. Στην περίπτωση της Ελλάδας, οι άνθρωποι δεν έχουν τα χρήματα για την αγορά τροφής. Αυτό επιτείνεται από τις ανοδικές τιμές των τροφίμων οι οποίες, για ένα σημαντικό μέρος της κρίσης (μέχρι το 2013), ανέβαιναν συνεχώς στην Ελλάδα με υψηλότερους ρυθμούς απ' ό,τι στην Ευρωζώνη (βλέπε **Διάγραμμα 1.10**) – παρά την απότομη πτώση στα εγχώρια εισοδήματα και τα εργατικά κόστη. Αυτό δεν προκαλεί έκπληξη: οι αυξήσεις στον ΦΠΑ στα τρόφιμα ως μέρους της προσπάθειας να αυξηθούν τα φορολογικά έσοδα την περίοδο της κρίσης,⁷² η υψηλή εξάρτηση σε εισαγόμενα τρόφιμα και ο ρόλος των μεσαζόντων (ιδιαίτερως των υπεραγορών) εξηγούν την απόκλιση μεταξύ τιμών τροφίμων και εισοδημάτων. Παρόλο που τα εργατικά κόστη έπεσαν απότομα την περίοδο της κρίσης, αυτή η αλλαγή δεν μεταφράστηκε σε χαμηλότερες τιμές για τους καταναλωτές, εντείνοντας τη δυσκολία του ελληνικού λαού να καλύψει τις ανάγκες του.

Διάγραμμα 1.10. Οι τιμές των τροφίμων στην Ελλάδα έναντι της Ευρωζώνης, 2001-2017

Πηγή: Δεδομένα Eurostat, τελευταία πρόσβαση: 11 Φεβρουαρίου 2018. Οι διακεκομμένες κάθετες γραμμές σκιαγραφούν την αρχή της κρίσης (2008) και τα τρία Μνημόνια (Μάιος 2010, Φεβρουάριος 2012, και Αύγουστος 2015).

Υπάρχουν στοιχεία ότι, έχοντας υπόψη το γενικευμένο φόντο επισφάλειας, οι ανοδικές τιμές τροφίμων έχουν επίπτωση στην επισιτιστική ασφάλεια του λαού. Σύμφωνα με τις Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ), κατά την περίοδο 2008–2016 υπήρξε πτώση στη δαπάνη για τρόφιμα σε απόλυτους όρους, ωστόσο, η δαπάνη για τρόφιμα ως ποσοστού της συνολικής μηνιαίας δαπάνης αυξήθηκε από 16,4% σε 20,7%, εξαιτίας των μειωμένων εισοδημάτων και των αυξανόμενων τιμών τροφίμων. Ως αποτέλεσμα, στη βραχυχρόνια περίοδο οι επιλογές που κάνουν τα άτομα στα τρόφιμα που αγοράζουν έχουν, επίσης, αλλάξει. Συνεντεύξεις με υπαλλήλους καταστημάτων τροφίμων στην Κρήτη και τη Θεσσαλονίκη δείχνουν ότι από το 2017 έχει σημειωθεί πτώση στις αγορές συγκεκριμένων πιο ακριβών προϊόντων τροφίμων και μια στροφή προς φθηνότερα, χαμηλής διατροφικής αξίας τρόφιμα, όπως το ρύζι και τα ζυμαρικά. Η έλλειψη πρόσβασης στα τρόφιμα φαίνεται να είναι περισσότερο σοβαρή σε μεγάλες πόλεις και κωμοπόλεις απ' ό,τι σε αγροτικές περιοχές, όπου τα κοινωνικά δίκτυα σε συνδυασμό με μεγαλύτερη διαθεσιμότητα προϊόντων τροφίμων και πρόσβασης σε γη, τείνουν να καλύπτουν καλύτερα αυτή την ανάγκη. Τα δεδομένα των Οικογενειακών Προϋπολογισμών⁷³ επιβεβαιώνουν αυτές τις μαρτυρίες, δείχνοντας ότι από το 2008, οι δαπάνες για τρόφιμα στην Ελλάδα έχουν γενικά μειωθεί. Την ίδια στιγμή, υπάρχουν αξιοσημείωτες αυξήσεις στην κατανάλωση ζυμαρικών, δημητριακών πρωινού, πουλερικών, αυγών και οσπρίων (φασόλια, ρεβίθια και φακές), που είναι λιγότερο ακριβά τρόφιμα (βλέπε Πίνακα Α.2 στο Παράρτημα). Παρομοίως, η μέση κατά κεφαλήν κατανάλωση σε όρους ποσοτικών μεταβολών, με αξιοσημείωτες μειώσεις στην αγορά κρέατος και σημαντικές αυξήσεις στο γιαούρτι, τα αυγά και τα όσπρια.

Οι τιμές τροφίμων δεν επηρεάζουν μόνο τα μοτίβα κατανάλωσης. Επηρεάζουν και τους παραγωγούς τροφίμων που πρέπει να έρχονται αντιμέτωποι με την αύξηση του κόστους παραγωγής και τις αλλαγές στους κανονισμούς ως αποτέλεσμα των μέτρων λιτότητας. Το σύστημα τιμολόγησης γάλακτος στην Ελλάδα είναι ενδεικτικό (βλέπε Πλαίσιο 1.6).

ΠΛΑΙΣΙΟ 1.6

Η Τιμολόγηση Γάλακτος στην Ελλάδα

Σύμφωνα με την Έκθεση του ΟΟΣΑ το 2014, ο ελληνικός ορισμός του «φρέσκου γάλακτος» -που ορίζει ότι η διάρκεια ζωής του παστεριωμένου φρέσκου γάλακτος δεν μπορεί να υπερβαίνει τις πέντε μέρες- θέτει εμπόδια στις ξένες εισαγωγές να εισέλθουν στην αγορά. Αυτό, όπως ειπώθηκε, αποτελούσε μια «αυστηρή παρέκκλιση από τις πρακτικές της ΕΕ και κατ' επέκταση ήταν ένας προστατευτικός φραγμός».⁷⁴ Αλλάζοντας τον ορισμό του φρέσκου γάλακτος, από την άλλη, θα αύξανε την πίεση των ανταγωνιστών στους Έλληνες αγρότες, δυσκολεύοντας τη λειτουργία των «αντι-παραγωγικών μικρών τοπικών αγροκτημάτων», εκτός αν αυξήσουν την παραγωγικότητά τους.⁷⁵ Σύμφωνα με αυτές τις προτάσεις, το 2014 η ελληνική κυβέρνηση αύξησε τη μέγιστη διάρκεια ζωής του φρέσκου γάλακτος από τις πέντε στις επτά ημέρες⁷⁶- μια αλλαγή που επιδείνωσε την ποιότητα του γάλακτος χωρίς να επιφέρει καμία αξιοσημείωτη πτώση στις τιμές καταναλωτή. **Στην Ελλάδα, οι τιμές παραγωγού και καταναλωτή για το γάλα αναφέρονται ως 35% υψηλότερες από τον μέσο όρο της ΕΕ, αλλά η τιμή παραγωγού είναι μόνο το 35% της τιμής καταναλωτή, που είναι επίσης χαμηλότερη από τον μέσο όρο της ΕΕ.**⁷⁷ Τέτοιες διαφορές δείχνουν υψηλά μεικτά κέρδη στα ενδιάμεσα στάδια μεταποίησης και λιανικής πώλησης τροφίμων.⁷⁸ Με άλλα λόγια, προκειμένου να μειώσει τις τιμές του καταναλωτή, κάποιος θα έπρεπε να περιορίσει την υψηλή αγοραία ισχύ των μεσαζόντων στην ελληνική αλυσίδα τροφίμων. Μετά το τρίτο Μνημόνιο, ωστόσο, η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύτηκε να συμμορφωθεί με την πρότερη σύσταση του ΟΟΣΑ να επιτρέψει στους παραγωγούς να καθορίσουν την ημερομηνία λήξης του γάλακτος, καταργώντας εξ ολοκλήρου τον κανονισμό περί διάρκειας ζωής.⁷⁹

1.3 (γ) Γη

Πρόσφατη έρευνα αποκάλυψε την αυξανόμενη συγκέντρωση καλλιεργήσιμης γης στην Ευρώπη.⁸⁰ Την τελευταία δεκαετία, η ΕΕ έχει χάσει το ένα τρίτο όλων των μικρών αγροκτημάτων της με μόλις 3% των αγροκτημάτων πλέον να κατέχουν το 52% της καλλιεργήσιμης γης της ΕΕ. Η ανισότητα γης έχει γίνει χειρότερη από την ανισότητα εισοδήματος. Τι σημαίνει αυτή η τάση για την Ελλάδα της λιτότητας;

Ενώ τα μέτρα λιτότητας δεν ενεπλάκησαν άμεσα με το θέμα της καλλιεργήσιμης γης, υπάρχουν αρκετά μέτρα που ενδεχομένως να έχουν επίπτωση στη χρήση, τη διανομή και τον έλεγχό της. Αυτά περιλαμβάνουν:

1. Έναν νέο φόρο στη γη: Τον Δεκέμβριο του 2013, η κυβέρνηση αντικατέστησε τον προηγούμενο φόρο ακίνητης περιουσίας, τον οποίο εισέπραττε η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού (το «χαράτσι» της ΔΕΗ) και τον Φόρο Ακίνητης Περιουσίας (ΦΑΠ) με έναν νέο Ενιαίο Φόρο Ιδιοκτησίας Ακινήτων (ΕΝΦΙΑ) υπό τον **Νόμο 4223/2013**.^{*} Σύμφωνα με την ΕΕ,⁸¹ ο ΕΝΦΙΑ θα κάλυπτε και τις δύο, περιουσίες και γη, στις αστικές και μη αστικές περιοχές και η καλλιεργήσιμη γη θα φορολογούνταν στη βάση του €1 ανά στρέμμα, με προσαρμογές ανάλογα με την τοποθεσία και τη χρήση γης.
2. Αύξηση του μεγέθους της γης: Το Συμπληρωματικό Μνημόνιο που συνοδεύει την ολοκλήρωση της Πρώτης Αξιολόγησης του Τρίτου Προγράμματος Οικονομικής Προσαρμογής διερευνά την ανάγκη σχεδιασμού ενός Νόμου που αυξάνει το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων και εισάγει

* Ο ΕΝΦΙΑ αποτελείται από δύο συστατικά μέρη, το βασικό και το συμπληρωματικό. Οι συμπληρωματικές πληρωμές του ΕΝΦΙΑ οφείλονται από φορολογούμενους των οποίων η συνολική ακίνητη περιουσία εκτιμάται στα 200.000 ευρώ. Βλέπε *Εκτός συμπληρωματικού ΕΝΦΙΑ τα αγροτεμάχια το 2017 και το 2018* <http://www.kathimerini.gr/911371/article/oikonomia/ellhnikhoikonomia/ektosyimplhrwmatikoy-enfia-ta-agrotemaxia-to-2017-kai-to-2018>, τελευταία πρόσβαση: 11 Φεβρουαρίου 2018.

νέες μορφές συνεργασίας (περιλαμβανομένων μεικτών επιχειρήσεων και συμπράξεων δημόσιου-ιδιωτικού τομέα – ΣΔΙΤ) στη γεωργία.⁸² Αυτό δεν έχει ακόμα οδηγήσει σε μέτρα που προάγουν την απευθείας συγκέντρωση γης, εκτός από τον **Νόμο 4384/2016** στους αγροτικούς συνεταιρισμούς που επιδιώκει να προωθήσει τη συμμετοχή αγροτών σε ομάδες παραγωγών. Το Συμπληρωματικό Μνημόνιο που συνοδεύει την ολοκλήρωση της Τρίτης Αξιολόγησης αναφέρει την αποδοχή ενός υπουργικού διατάγματος που διευκολύνει την οργάνωση των αγροτών σε ομάδες παραγωγών και τονίζει την ανάγκη παροχής κινήτρων στους παραγωγούς για συμμετοχή σε τέτοιες ομάδες.⁸³

Κάποιοι αναλυτές⁸⁴ έχουν υποστηρίξει ότι η οικονομική κρίση και τα μέτρα λιτότητας έχουν οδηγήσει στην ανάδυση ενός νέου καθεστώτος γης στην Ελλάδα, που χαρακτηρίζεται από τα ακόλουθα γνωρίσματα:

- Η ιδιωτικοποίηση, υποτίμηση και πώληση γης (και σχετιζόμενων πόρων όπως ορυκτά, νερό, βιοποικιλότητα, τοπία και άλλα) για την αποπληρωμή του δημόσιου χρέους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εδώ περιλαμβάνει την πώληση 3.100 στρεμμάτων γης στη Χαλκιδική, στην Κεντρική Μακεδονία σε μια канаδική εταιρεία για την εκμετάλλευσή της ως υπαίθριου ορυχείου χρυσού. Αυτό δικαιολογήθηκε στη βάση προσέλκυσης αναγκαίων ξένων επενδύσεων παρά την έντονη αντίθεση των ντόπιων κατοίκων και τις ανησυχίες για το περιβάλλον και τη δημόσια υγεία.⁸⁵
- Η άνοδος νέων ελίτ και κτηματομεσιτών, συμπεριλαμβανομένων μεγάλων εργολάβων/εταιρειών ανάπτυξης ακινήτων και τραπεζών, μαζί με τη διευκόλυνση των αγοραπωλησιών αγροτικών γαιών μέσω ταχέως μέτρων και εκτάκτων πολεοδομικών ρυθμίσεων εποπτευόμενα από το Ταμείο Αξιοποίησης Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου (ΤΑΙΠΕΔ). Η αμφιλεγόμενη ανάπτυξη της γης γύρω από το παλιό αεροδρόμιο του Ελληνικού στην Αττική είναι ένα τέτοιο παράδειγμα (βλέπε **Πλαίσιο 1.7**).

Μερικά από αυτά τα γνωρίσματα φυσικά δεν είναι απαραίτητα καινούργια και έχουν ένα μακρύτερο ιστορικό προηγούμενο. Για αυτόν τον λόγο, θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για «**συνέχεια και ρήξη**» με προηγούμενα καθεστώτα γης. Αυτό που θα μπορούσε όμως να θεωρηθεί ως νέο, είναι ο τρόπος με τον οποίο τέτοιες διαδικασίες υποτίμησης και έξωσης συλλαμβάνονται και δικαιολογούνται στο πλαίσιο της λιτότητας, αποπληρωμής του χρέους και τη χρηματοπιστωτική εποπτεία.

Μέχρι τώρα, αυτές οι διαδικασίες έχουν κυρίως επηρεάσει την αστική γη και την ακίνητη περιουσία αντί για την καλλιεργούμενη γη. Ωστόσο, **υπάρχει κίνδυνος ότι η κρίση, σε συνδυασμό με την υπερχρέωση των αγροτών και την εγκατάλειψη των αγρών, οικοδομεί συνθήκες για «αρπαγή των αγροτικών γαιών»**. Αυτό δεν είναι ακόμα εμφανές – η μικρής κλίμακας γαιοκτησία είναι πιθανά ένα εμπόδιο και, καθώς απουσιάζουν ενεργά μέτρα για την εδραίωση γειτονικής γαιοκτησίας, οι εξωτερικοί επενδυτές ίσως να μην έχουν άμεση πρόσβαση στους τύπους γαιοκτησίας που θα προκαλούσαν μια διαδικασία αρπαγής καλλιεργήσιμης γης. Παρ' όλα αυτά, το γεγονός ότι αυτό δεν έχει συμβεί ακόμα δεν σημαίνει ότι δεν πρόκειται (ειδικά δεδομένων των αλλαγών στο νομικό πλαίσιο που αφορά τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια, τη φορολογία, την υπερχρέωση κ.λπ.). Το κρίσιμο θέμα (βλέπε **Προτάσεις**) θα ήταν να γίνουν διατάξεις ώστε να αποτραπεί ή να σταματήσει μια τέτοια διαδικασία αρπαγής γης.

ΠΛΑΙΣΙΟ 1.7

Αντιμαχόμενοι χώροι και κοινοτική αντίσταση: Η εμβληματική περίπτωση του κοινοτικού λαχανόκηπου του Ελληνικού

Ο αυτοδιαχειριζόμενος λαχανόκηπος του Ελληνικού στην Αθήνα είναι ένας κοινοτικός λαχανόκηπος, μικρότερος των 50 στρεμμάτων, που βρίσκεται μέσα στην υπό διεκδίκηση περιοχή του παλαιού αεροδρομίου (λειτουργούσε μέχρι το 2001). Αυτή η περιοχή του Ελληνικού είναι ένας πολύ μεγάλος χώρος 5.500 στρεμμάτων, αλλά τα τελευταία δέκα χρόνια έχει γίνει το επίκεντρο του αγώνα των ντόπιων κατοίκων που θέλουν αυτό τον χώρο να είναι δημόσια προσβάσιμο, ανοιχτό και διοικούμενο σύμφωνα με τις ανάγκες της κοινότητας και οι οποίοι στέκονται αντίθετοι στα πολυεθνικά αναπτυξιακά σχέδια (που περιλαμβάνουν μια κοινοπραξία Ελλήνων, Κινέζων και Αράβων επενδυτών που επιδιώκουν να μετατρέψουν τον χώρο σε υπερπολυτελή κέντρο αναψυχής τριπλάσιου μεγέθους από το Μονακό για να ελκύσουν πλούσιους τουρίστες).⁸⁶ Ενώ ο κοινοτικός λαχανόκηπος στο Ελληνικό, δεδομένων των μικρών τεμαχίων γης, δεν είναι τόσο σημαντικός από άποψη παροχής τροφής, έχει έναν συμβολικό χαρακτήρα καθώς ενοποιεί διάφορους αγώνες, όπως αυτόν για τροφή, διατήρηση παραδοσιακών σπόρων, προστασία του δημόσιου χώρου και του περιβάλλοντος, όπως και τον αγώνα εναντίον των περιφράξεων και των ιδιωτικοποιήσεων. Από τότε που οι ιδιωτικοποιήσεις (ειδικά σε περιοχές-κλειδιά όπως είναι το Ελληνικό) έγιναν ένα σημαντικό κομμάτι της ατζέντας λιτότητας, οι πρωτοβουλίες που ανθίζουν εκεί (συμπεριλαμβανομένων του λαχανόκηπου και του κοινωνικού ιατρείου) είναι ένα σημαντικό μέρος των λαϊκών προσπαθειών εναντίον αυτών των πολιτικών.

1.3 (δ) Αγροτική ζωή

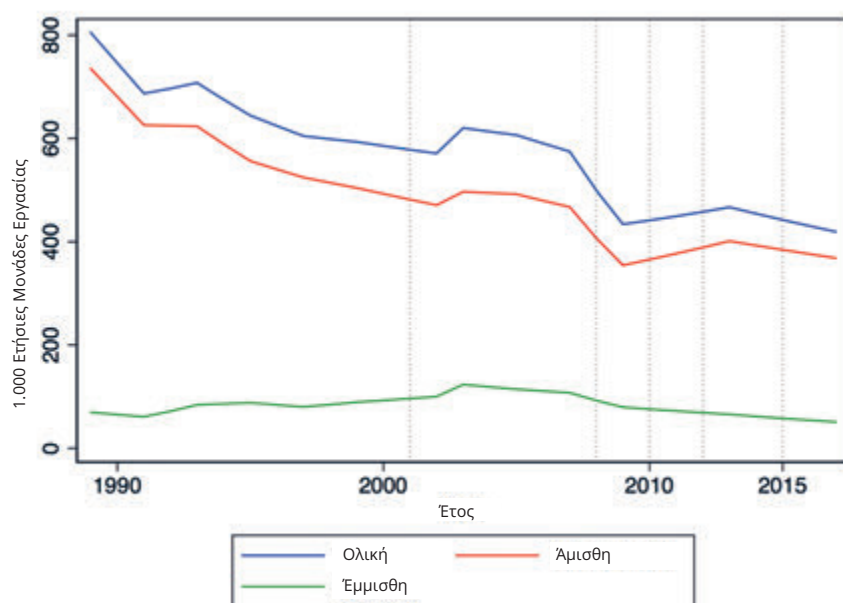
Η επίπτωση της λιτότητας στην αγροτική ζωή είναι κάπως δύσκολο να υπολογιστεί. Ακολούθως της κρίσης, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης έκαναν αναφορά σε ένα σαρωτικό κύμα Ελλήνων αστών «που επέστρεψαν στη γη» καθώς η αστική ζωή γινόταν υπερβολικά ακριβή. Χωρίς δουλειές, πρόσβαση σε αξιοπρεπή στέγη ή επαρκή τροφή, πολλοί, ειδικά νέοι άνθρωποι, ήταν έτοιμοι να εγκαταλείψουν τις πόλεις. Ακριβή στοιχεία για το πόσοι επέστρεψαν μόνιμα σε αγροτικά χωριά, καθώς και πόσοι άφησαν τη χώρα αναζητώντας ευκαιρίες αλλού, είναι δύσκολο να βρεθούν. Μια έρευνα εκτιμά ότι μεταξύ 2008 και 2011, 17.000 αστοί μετακόμισαν στην επαρχία.⁸⁷ Από περαιτέρω στοιχεία που συγκεντρώθηκαν μέσω της KAPA Research σε έρευνα που διεξήχθη το 2012 σε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα 1.286 ατόμων στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, διαπιστώθηκε ότι περισσότεροι από 66% είχαν σκεφτεί να εγκαταλείψουν την πόλη για να ζήσουν σε χωριά ή μικρότερες πόλεις.⁸⁸

Αυτά τα ευρήματα έχουν πρωταγωνιστήσει σε ιστορίες «ανθεκτικότητας της υπαίθρου» και ανυπακοής απέναντι σε ένα εχθρικό κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον καθώς και αφηγήματα της «νέας αγροτικότητας» μέσω διαδικασιών απο-αστικοποίησης και μετασχηματισμού της υπαίθρου.⁸⁹ Ενώ αυτά τα είδη κινητικότητας είναι σίγουρα πλέον πιο προφανή στις αγροτικές και αστικές περιοχές, το τι σημαίνει αυτό για την αγροτική ζωή και σχετικά με το ελληνικό αγροδιατροφικό σύστημα δεν είναι ακόμα ξεκάθαρο. Είναι σημαντικό να σημειωθεί, για παράδειγμα, ότι η πλειοψηφία των ερωτώμενων στις Έρευνες που αναφέρθηκαν παραπάνω απάντησαν ότι ενδιαφέρονταν για την αναζήτηση εργασίας σε μη αγροτικές βιομηχανίες, όπως του τουρισμού, του πολιτισμού και των επικοινωνιών – ίσως δεν προκαλεί τόση έκπληξη στο πλαίσιο ότι η γεωργία δεν είναι πλέον η κύρια πηγή απασχόλησης στην ύπαιθρο.

ii) Αγροτική απασχόληση και συνθήκες εργασίας

Σε όρους γενικής απασχόλησης, τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι οι αγροτικές περιοχές παρουσίασαν χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας τόσο πριν όσο και μετά την κρίση. Η αγροτική ανεργία το 2008 ήταν 7% έναντι 8,2% στις πόλεις, ενώ κατά τη διάρκεια της κρίσης ανήλθε στο 25% το 2013, αλλά παρέμεινε ακόμη χαμηλότερη από αυτή στις αστικές περιοχές (28,9% το 2013).⁹⁰ Σε σχέση με την απασχόληση στον γεωργικό τομέα πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση πρέπει να λάβει υπόψη τις μακροχρόνιες τάσεις στην πτώση της αγροτικής απασχόλησης, μετρημένη σε ετήσιες μονάδες εργασίας (EME, ισοδύναμα πλήρους απασχόλησης), έτσι ώστε μέχρι το 2011, ο αριθμός των ατόμων που απασχολούνταν στη γεωργία, το κунήγι, τη δασοκομία και την αλιεία είχε πέσει απότομα (Διάγραμμα 1.11). Αυτό που είναι εντυπωσιακό είναι ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης, ιδιαιτέρως, η άμισθη εργασία στη γεωργία έχει μειωθεί ελαφρώς (από 406.990 EME το 2008 σε 368.430 EME το 2017), ενώ η έμμισθη εργασία έχει μειωθεί σημαντικά (από 92.460 EME το 2008 σε 51.040 EME το 2017).⁹¹ Μετά το 2009, η οικογενειακή εργασία στην ελληνική γεωργία αυξήθηκε τόσο σε απόλυτους όσο και σε σχετικούς όρους, ενώ η έμμισθη εργασία έπεσε σε απόλυτους και σχετικούς όρους. Αυτό υποδεικνύει ότι η γη μπορεί να λειτουργήσει ως μηχανισμός απορρόφησης της οικογενειακής εργασίας, αλλά και ότι η κρίση μείωσε την εξάρτηση από την έμμισθη εργασία.

Διάγραμμα 1.11. Εισροή εργασίας στη γεωργία (1000 EME)

Πηγή: Βάση δεδομένων Eurostat, σειρά aact_ali01, τελευταία πρόσβαση: 13 Ιουλίου 2018.

Αυτή είναι κυρίως η περίπτωση των μεταναστών εργαζομένων, οι οποίοι, βάσει της απογραφής του 2011, υπολογίστηκε ότι αποτελούν μόλις λιγότερο από το ένα πέμπτο (19,2%) του συνόλου των εργαζομένων στον πρωτογενή τομέα.⁹² Περιλαμβάνουν «γρηαιότερα» κύματα μεταναστών όπως αυτά από την Αλβανία αλλά και πιο πρόσφατες αφίξεις, κυρίως από το Αφγανιστάν, το Μπαγκλαντές, την Αίγυπτο και το Πακιστάν. Ήδη υποκείμενοι σε ακανόνιστη, χαμηλά αμειβόμενη και ανασφάλιστη εργασία, η κρίση έχει προσθέσει ένα ακόμα επίπεδο επισφάλειας και έκθεσης σε κατάφωρους καταχρηστικούς όρους εργασίας. Ενώ αφθονούν οι ιστορίες κακομεταχείρισης,⁹³ η περίπτωση της παραγωγής φραουλών στη Μανωλάδα είναι ίσως η πιο καλά καταγεγραμμένη περίπτωση εκμετάλλευσης των μεταναστών εργατών γης στην Ελλάδα. Ήδη το 2008, ρεπορτάζ έφεραν στην επιφάνεια τις συνθήκες διαβίωσης των μεταναστών εργατών γης που προσομοίαζαν

ουσιαστικά σε παραγκουπόλεις.⁹⁴ Τον Απρίλιο 2013, οι επιβλέποντες των καλλιεργειών άνοιξαν πυρ εναντίον μιας ομάδας Μπαγκλαντεσιανών εργατών που είχαν προβεί σε απεργία απαιτώντας τους μη καταβληθέντες μισθούς επτά μηνών για τη δουλειά τους σε δύσκολες φυσικές συνθήκες και υπό την εποπτεία οπλισμένων φρουρών.⁹⁵ Το 2017, εξετάζοντας την περίπτωση, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων διαπίστωσε ότι επρόκειτο για περίπτωση εμπορίας ανθρώπων και καταναγκαστικής εργασίας και ότι η Ελλάδα απέτυχε να φέρει εις πέρας την υποχρέωσή της να προσφέρει προστασία έναντι τέτοιων συνθηκών.⁹⁶

ii) Φθίνοντα εισοδήματα και συρρίκνωση κρατικών υπηρεσιών και κονδυλίων

Οι αγροτικές περιοχές έχουν πληγεί από τα φθίνοντα εισοδήματα. Σύμφωνα με τη Στατιστική Υπηρεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μεταξύ 2000 και 2009, το αγροτικό εισόδημα ανά εργαζόμενο μειώθηκε κατά 16,9%, ενώ στα χρόνια της κρίσης (2009–2012), το εισόδημα μειώθηκε κατά 10,8% (σε σύγκριση με την αύξηση στην ΕΕ των 27 της τάξης του 7,5%).⁹⁷ Ενώ η αστική φτώχεια και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι πόλεις έχουν ενταθεί κατά την ελληνική κρίση, οι κάτοικοι της υπαίθρου αντιμετωπίζουν εξίσου πολλά εμπόδια με το 38,9 % εξ αυτών να βρίσκεται στο όριο της φτώχειας (σε σύγκριση με 32,7% στις πόλεις).⁹⁸

Οι πολιτικές λιτότητας έχουν επιδεινώσει περαιτέρω αυτά τα προβλήματα. Στο πνεύμα της περικοπής δαπανών, για παράδειγμα, οι επιχορηγήσεις σε αγροτικούς οργανισμούς ήταν επί ξυρού ακμής πριν την Πρώτη Αξιολόγηση του δεύτερου Προγράμματος Διαρθρωτικής Προσαρμογής. Στο μεταξύ, σοβαρές μειώσεις συντάξεων έχουν εφαρμοστεί για τους συνταξιούχους που απασχολούνταν σε αγροτικές δραστηριότητες, παρόλο που οι συνταξιούχοι αντιμετωπίζουν κάποια από τα χειρότερα προβλήματα φτώχειας στις περιοχές της υπαίθρου. Ενώ κάποιοι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τα χωριά ως φθηνότερη εναλλακτική της αστικής ζωής, υπάρχουν λίγες ευκαιρίες για αυτούς εκεί. Οι ήδη χαμηλοί προϋπολογισμοί έχουν υποχρεώσει σε συρρίκνωση των σχολικών δομών⁹⁹ και των δημόσιων μεταφορών, καθώς και περιορισμένες ή ανεπαρκώς εξοπλισμένες ιατρικές υποδομές,¹⁰⁰ μεταξύ άλλων ζητημάτων που κάνουν τη ζωή δύσκολη ή αβίωτη για πολλούς ανθρώπους, ειδικά

για τις νέες οικογένειες. Αυτά τα αγροτικά χωριά, που παραμένουν η καρδιά της μεγάλης ελληνικής αγροτικής οικονομίας, δεν μπορούν να συντηρήσουν την ίδια την επιβίωσή τους, όχι να προσφέρουν ουσιαστική απασχόληση σε άλλους. Πα' όλα αυτά, όπως ειπώθηκε προηγουμένως, οι νέες φορολογικές υποχρεώσεις που επιβλήθηκαν στους παραγωγούς τροφίμων, σε συνδυασμό με υψηλότερα κόστη παραγωγής, επιφέρουν επιπρόσθετη οικονομική πίεση στους παραγωγούς τροφίμων στη χώρα.

Σημειώσεις

1. Βάση δεδομένων Eurostat (2018). Οι συγκεντρωτικοί λογαριασμοί των εθνικών λογαριασμών ανά βιομηχανία. [series nama_10_a64]. Ανακτήθηκε από: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_10_a64&lang=en, τελευταία πρόσβαση: 5 Σεπτεμβρίου 2018.
2. Βάση δεδομένων Eurostat (2018). Απασχόληση κατά φύλο, ηλικία και οικονομική δραστηριότητα. [series lfsa_egan2]. Ανακτήθηκε από: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_egan2&lang=en, τελευταία πρόσβαση: 5 Σεπτεμβρίου 2018.
3. Βάση δεδομένων Eurostat (2018). Εμπόριο βάσει της δραστηριότητας NACE Rev. 2 και κλάσης μεγέθους επιχειρήσεων [series ext_tec01]. Ανακτήθηκε από: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ext_tec01&lang=en, τελευταία πρόσβαση: 5 Σεπτεμβρίου 2018.
4. Βάση δεδομένων Eurostat (2018). Γεωργικοί δείκτες ανά γεωργική περιοχή, τύπος εκμετάλλευσης, τυποποιημένη παραγωγή, νομική μορφή και περιφέρειες NUTS 2. [series ef_m_farmleg]. Ανακτήθηκε από: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ef_m_farmleg&lang=en, τελευταία πρόσβαση: 5 Σεπτεμβρίου 2018.
5. *Ibid.*
6. Βάση δεδομένων Eurostat (2018). Ποσοστό της έκτασης βιολογικής καλλιέργειας από τη συνολική χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση (ΧΓΕ) (μέχρι το 2011). [series org_cropar_h2]. Ανακτήθηκε από: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=org_cropar_h2&lang=en, τελευταία πρόσβαση: 5 Σεπτεμβρίου 2018.
7. Βάση δεδομένων Eurostat (2018). Βιολογική καλλιεργούμενη έκταση ανά γεωργική παραγωγή και καλλιέργειες (από το 2012 και μετά). [series org_cropar]. Ανακτήθηκε από: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=org_cropar&lang=en, τελευταία πρόσβαση: 5 Σεπτεμβρίου 2018.
8. Βάση δεδομένων Eurostat (2018). Οργανικοί φορείς βάσει της διαδικασίας καταχώρισης (από το 2012 και μετά). [series org_cortyp]. Ανακτήθηκε από: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=org_cortyp&lang=en, τελευταία πρόσβαση: 5 Σεπτεμβρίου 2018.
9. ΕΛΣΤΑΤ (2018). 2016 Δελτίο Τύπου Έρευνας Δομής Γεωργίας. Ανακτήθηκε από: http://www.statistics.gr/en/statistics?p_p_id=documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4IN&p_p_lifecycle=2&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_cacheability=cacheLevelPage&p_p_col_id=column-2&p_p_col_count=4&p_p_col_pos=1&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4IN_javax.faces.resource=document&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4IN_in=downloadResources&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4IN_documentID=331271&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4IN_locale=en, τελευταία πρόσβαση: 5 Σεπτεμβρίου 2018.
10. Βάση δεδομένων Eurostat (2018). Γεωργικοί δείκτες ανά γεωργική περιοχή, τύπος εκμετάλλευσης, τυποποιημένη παραγωγή, νομική μορφή και περιφέρειες NUTS 2. [series ef_m_farmleg]. Ανακτήθηκε από: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ef_m_farmleg&lang=en, τελευταία πρόσβαση: 5 Σεπτεμβρίου 2018.
11. Εκφραζόμενη σε επίπεδο αγοραστικής δύναμης ευρώ, Βάση δεδομένων Eurostat (2018). Η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία και το εισόδημα με κατανομή κατά κλάδο A*10. [series nama_10_a10]. Ανακτήθηκε από: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_10_a10&lang=en, τελευταία πρόσβαση: 5 Σεπτεμβρίου 2018. Για τις ώρες εργασίας, βλέπε Βάση δεδομένων Eurostat (2018). Απασχόληση κατά A*10 βιομηχανικές κατανομές. [nama_10_a10_e]. Ανακτήθηκε από: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_10_a10_e&lang=en, Τελευταία ενημέρωση: 13-09-2018, τελευταία πρόσβαση: 5 Σεπτεμβρίου 2018.
12. Βάση δεδομένων Eurostat (2018). Γεωργικοί δείκτες ανά γεωργική περιοχή, *Supra note* 10.
13. Kasimis, C. & Papadopoulos, A.G. (2005). The Multifunctional Role of Migrants in the Greek Countryside: Implications for the Rural Economy and Society. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 31(1): 99-127.
14. Βλέπε, για παράδειγμα, το έργο των Φίλων της Γης της Ευρώπης σχετικά με τη διαδικασία της ΚΑΠ, στο <http://www.foeeurope.org/CAP>.
15. Kasimis, C. & Papadopoulos, A.G. (2005), *Supra note* 13, 99-127.
16. Garzon, I. (2006). Reforming the Common Agricultural Policy: History of a Paradigm Change. New York: Palgrave Macmillan.
17. *Ibid.*; Galko Galko and Jayet. (2011). Economic and environmental effects of decoupled agricultural support in the EU. *Agricultural Economics*. 425: 605-618.

18. Καθημερινή (2005). [Αποσύνδεση επιδοτήσεων από την αγροτική παραγωγή]. Ανακτήθηκε από: <http://www.kathimerini.gr/221646/article/oikonomia/ellhnikhoikonomia/aposyndeontai-oi-epidothseis-apo-thn-agrotikh-paragwgh>, τελευταία πρόσβαση: 9 Φεβρουαρίου 2018.
19. Louloudis, L. & N. Maraveyas (1997). Farmers and Agricultural Policy in Greece since the Accession to the European Union. *Sociologia Ruralis*. 37(2): 270-286; Tolios, Y. (2009). Περιβάλλον και Αγροτική Πολιτική Σε Συνθήκες Παγκοσμιοποίησης. Εναλλακτική Στρατηγική Αυτοδυναμίας Τροφίμων (Food Sovereignty). [Environment and Agricultural Policy during Globalization: An Alternative Strategy of Food Sovereignty]. Athens: Kapsimi.
20. Επιτροπή Ανταγωνισμού (2011α). Κλαδική Έρευνα στα Νωπά Οπωροκηπευτικά. Συνοπτική Παρουσίαση Βασικών Διαπιστώσεων και Πορισμάτων. Ανακτήθηκε από: <https://www.taxheaven.gr/pagesdata/EKTHESI/PERILIPSI.pdf>, τελευταία πρόσβαση: 10 Φεβρουαρίου 2018.
21. Επιτροπή Ανταγωνισμού (2011). Περίληψη Έκθεσης Κλαδικής Έρευνας Οπωροκηπευτικά – Παράρτημα Ι. Βασικά Τεχνικά Στοιχεία. Ανακτήθηκε από: <https://www.taxheaven.gr/pagesdata/EKTHESI/PARARTHMAi.pdf>, τελευταία πρόσβαση: 10 Φεβρουαρίου 2018.
22. Επιτροπή Ανταγωνισμού (2011). Κλαδική Έρευνα στα Νωπά Οπωροκηπευτικά. Συνοπτική Παρουσίαση Βασικών Διαπιστώσεων και Πορισμάτων. Ανακτήθηκε από: <https://www.taxheaven.gr/pagesdata/EKTHESI/PERILIPSI.pdf>, τελευταία πρόσβαση: 10 Φεβρουαρίου 2018.
23. *Ibid.*, p. 3-4.
24. ΟΟΣΑ (1994). OECD Reviews of Foreign Direct Investment: Greece. Organisation for Economic Co-Operation and Development. Paris, France, pp. 7-12.
25. Skordili, S. (2013). Economic Crisis as a Catalyst for Food Planning in Athens. *International Planning Studies*. 18(1): 129-141. Prepared for the European Commission – DGIV, Study Contract No. IV/98/ETD/078, May 1999; Dobson Consulting. 1999. Buyer Power and its Impact on Competition in the Food Retail Distribution Sector of the European Union.
26. *Ibid.*, pp.129-141.
27. Βάση δεδομένων Eurostat (2018). Ετήσιες αναλυτικές στατιστικές επιχειρήσεων για το εμπόριο (NACE Rev. 2 G). [series sbs_na_dt_r2]. Ανακτήθηκε από: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=sbs_na_dt_r2&lang=en, τελευταία πρόσβαση: 7 Φεβρουαρίου 2018.
28. Dimitrelis, S. (2014, 17 July). Πόσο ΕΝΦΙΑ θα πληρώσετε για οικόπεδα και αγροτεμάχια. *Capital*. Ανακτήθηκε από: <http://www.capital.gr/agora-akiniton/2065717/poso-enfia-tha-plirosete-gia-oikopeda-kai-agrotemaxia>.
29. Άρθρα Φορολογία αγροτών: Η εφαρμογή του φορολογικού συντελεστή (13% ή 26%) και άλλα εκκρεμή ζητήματα (3 Σεπτεμβρίου). *Tax Heaven*. Ανακτήθηκε από: <https://www.taxheaven.gr/laws/circular/view/id/19395>.
30. Άρθρα Αγρότες: Φορολογία εισοδήματος, Φ.Π.Α. (αλλαγές από 1/1/2017) και ασφαλιστικό – 21 πράγματα που πρέπει να προσέξουμε (2016, 29 Δεκεμβρίου). Ανακτήθηκε από: <https://www.taxheaven.gr/laws/circular/view/id/25290>.
31. Τι προβλέπει η εγκύκλιος με τους συντελεστές Φ.Π.Α. (17 Ιουλίου 2015). *Naftemporiki*. Ανακτήθηκε από: <https://www.naftemporiki.gr/finance/story/979932/ti-problepei-i-egkuklios-me-tous-suntelestes-fpa>.
32. ΠΟΛ.1061/2016 Αύξηση του συντελεστή Φ.Π.Α. σε 24% και κατάργηση των μειωμένων συντελεστών στη δεύτερη ομάδα νησιών (25 Μαΐου 2016). *Tax Heaven*. Ανακτήθηκε από: <https://www.taxheaven.gr/laws/circular/view/id/23691>.
33. Πώς υπολογίζουμε τι επιστροφή θα πάρουμε για το αγροτικό πετρέλαιο των ετών 2013, 2014, 2015 και 2016 με βάση τις σχετικές ΚΥΑ (13 Ιανουαρίου 2017). *Agroekfrasi*. Ανακτήθηκε από: <http://www.agroekfrasi.gr/pws-ypoloizoume-ti-epistrofi-tha-paroume-gia-to-agrotiko-petreleio-twn-etwn-2013-2014-2015-kai-2016-me-vasi-tis-sxetikes-kya/>.
34. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2011). Το Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής για την Ελλάδα. Τέταρτη ανασκόπηση – Φθινόπωρο 2011. Περιοδικά έγγραφα 82, Ιούλιος 2011. Βρυξέλλες: Γενική Διεύθυνση Οικονομικών και Χρηματοδοτικών Υποθέσεων, σελ. 111.
35. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2012). Το δεύτερο πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής για την Ελλάδα. Πρώτη ανασκόπηση – Δεκέμβριος 2012. Περιοδικά έγγραφα 123, Δεκέμβριος 2012. Βρυξέλλες: Γενική Διεύθυνση Οικονομικών και Δημοσιονομικών Υποθέσεων.
36. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2015). Μνημόνιο Κατανόησης μεταξύ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που ενεργεί εξ ονόματος του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας και της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Τράπεζας της Ελλάδος, σελ. 6. Ανακτήθηκε από: http://ec.europa.eu/economy_finance/assistance_eu_ms/greek_loan_facility/pdf/01_mou_20150811_en.pdf [τελευταία πρόσβαση: February 11, 2018].; Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2016). Συμπληρωματικό μνημόνιο συμφωνίας: Ελλάδα. 16 Ιουνίου 2016, σελ. 28. Ανακτήθηκε από: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economyfinance/ecfin_smu_en1.pdf, τελευταία πρόσβαση: 11 Φεβρουαρίου 2018.

37. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2012). *Το δεύτερο πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής για την Ελλάδα*. Περιοδικά Έγγραφα 94, Μάρτιος 2012. Βρυξέλλες: Γενική Διεύθυνση Οικονομικών και Χρηματοδοτικών Υποθέσεων, σελ. 155.
38. OECD (2014). *OECD Competition Assessment Reviews: Greece*. Paris: OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264206090-en>.
39. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2012), *Supra note 35* σελ. 123.
40. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2013). *Το δεύτερο πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής για την Ελλάδα. Τρίτη ανασκόπηση – Ιούλιος 2013*. Περιοδικά έγγραφα 159, Ιούλιος 2013. Βρυξέλλες: Γενική Διεύθυνση Οικονομικών και Χρηματοδοτικών Υποθέσεων, σελ. 88.
41. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2014). *Το δεύτερο πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής για την Ελλάδα: Τέταρτη επισκόπηση*. Περιοδικά έγγραφα 192, Απρίλιος 2014. Βρυξέλλες: Γενική Διεύθυνση Οικονομικών και Χρηματοδοτικών Υποθέσεων, σελ. 127.
42. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2015), *Supra note 36*, σελ. 23.
43. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2014), *Supra note 42*.
44. OECD (2014), *Supra note 39*, σελ. 60, 106.
45. Βλέπε OECD Πληροφορίες και υπηρεσίες ανταγωνισμού στο <http://www.oecd.org/competition/>
46. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2012), *Supra note 38*, σελ. 50.
47. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2013), *Supra note 41*, σελ. 187.
48. Βλέπε Charonakis (2009, 3 Δεκεμβρίου). Ανοιχτά από πέντε έως οκτώ Κυριακές το χρόνο τα εμπορικά καταστήματα. *Το Βήμα*. Ανακτήθηκε από: <http://www.tovima.gr/finance/finance-business/article/?aid=297142>, ένα άρθρο του 2009 σύμφωνα με το οποίο ο Σύνδεσμος Εμπόρων Λιανικής της Ελλάδας πιέζει σταθερά για την Κυριακή.
49. OECD (2014), *Supra note 39*, σελ. 86.
50. Βλέπε Απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας 100/2017. Ανακτήθηκε από: <http://www.adjustice.gr/caselaw/eccli?court=COS&year=2017&ordnumber=0113A100.14E2707>, τελευταία πρόσβαση: 11 Ιουλίου 2018.
51. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (2017). ΦΕΚ (Α-118). Νόμος 4472/2017. Μάιος 19, 2017, σελ. 1013. Διαθέσιμο διαδικτυακά στο: www.et.gr.
52. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2014), *Supra note 42*, σελ. 248.
53. Εφημερίδα της Κυβέρνησης (2017). ΦΕΚ (Α-171). Νόμος 4491/2017. Νοέμβριος 13, 2017, σελ. 3382. Διαθέσιμο διαδικτυακά στο: www.et.gr.
54. Οργανισμός Κεντρικών Αγορών και Αλιείας (ΟΚΑΑ Α.Ε.) (Αχρονολόγητο). Βιομηχανικό φυλλάδιο. Διαθέσιμο στο: <https://www.okaa.gr>.
55. Trumbo Villa, S. & M. Peters (2016). *The Privatising Industry in Europe*. Amsterdam: Transnational Institute.
56. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2010). *Το Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής για την Ελλάδα*. Περιοδικά έγγραφα 61, Μάιος 2010. Βρυξέλλες: Γενική Διεύθυνση Οικονομικών και Δημοσιονομικών Υποθέσεων.
57. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2017). Έκθεση Συμμόρφωσης – Πρόγραμμα Υποστήριξης Σταθερότητας του ESM για την Ελλάδα. Δεύτερη αναθεώρηση, Ιούνιος 2017. Βρυξέλλες: Γενική Διεύθυνση Οικονομικών και Δημοσιονομικών Υποθέσεων. σελ. 15-16. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2018). Έκθεση Συμμόρφωσης – Πρόγραμμα Υποστήριξης Σταθερότητας του ESM για την Ελλάδα. Τρίτη ανασκόπηση, Ιανουάριος 2018. Βρυξέλλες: Γενική Διεύθυνση Οικονομικών και Δημοσιονομικών Υποθέσεων, σελ. 16
58. Taxheaven.gr. (2018). Ανακτήθηκε από: <https://www.taxheaven.gr/news/news/view/id/41193>, τελευταία πρόσβαση: 12 Ιουλίου 2018.
59. Βλέπε Lappé, F. M., Jennifer Clapp, Molly Anderson, Robin Broad, Ellen Messer, Thomas Pogge T. & Timothy Wise, T. (2013). *How We Count Hunger Matters*. *Ethics and International Affairs*. Volume 27, Issue 3, pp. 251-259
60. Konstantinidis, C. (2018). *An examination of food insecurity in Greece, 2009-2014*.
61. Βάση δεδομένων Eurostat (2018), Αδυναμία ολοκλήρωσης – Έρευνα EU-SILC series ilc_mdcs09, διαθέσιμο στο: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_mdcs09&lang=en, τελευταία πρόσβαση: 18 Σεπτεμβρίου 2018.
62. *Ibid.*
63. Alderman, L. (2013, 17 April). *More Children in Greece Are Going Hungry*. *New York Times*. Ανακτήθηκε από: <https://www.nytimes.com/2013/04/18/world/europe/more-children-in-greece-start-to-go-hungry.html><https://www.nytimes.com/2013/04/18/world/europe/more-children-in-greece-start-to-go-hungry.html>.

64. Smith, H. (2013, 6 August). Greece's food crisis: families face going hungry during summer shutdown. *The Guardian*. Ανακτήθηκε από: <https://www.theguardian.com/world/2013/aug/06/greece-food-crisis-summer-austerity><https://www.theguardian.com/world/2013/aug/06/greece-food-crisis-summer-austerity>.
65. Eurostat (2009). Ad hoc μονάδα, 2009 – Υλική στέρηση. [Series HD140]. Ανακτήθηκε από: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/1012329/1012401/2009+ad+hoc+module+data.xls>, τελευταία πρόσβαση: 12 Ιουλίου 2018· ΕΛΣΤΑΤ (2015). Δελτίο Τύπου: 2014 Έρευνα για το εισόδημα και τις συνθήκες διαβίωσης. Υλική στέρηση των παιδιών, 8/7/2015. Πειραιάς, σελ. 1. Ανακτήθηκε από: http://www.statistics.gr/en/statistics?p_p_id=documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKKo4IN&p_p_lifecycle=2&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_cacheability=cacheLevelPage&p_p_col_id=column-2&p_p_col_count=4&p_p_col_pos=1&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKKo4IN_javax.faces.resource=document&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKKo4IN_in=downloadResources&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKKo4IN_documentID=224093&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKKo4IN_locale=en, τελευταία πρόσβαση: 12 Ιουλίου 2018.
66. Ελληνική Εθνική Επιτροπή για UNICEF (Μάρτιος 2012). *Η υφιστάμενη κατάσταση των παιδιών στην Ελλάδα*. Ανακτήθηκε από: http://www.kalami.net/2013/cosmos/unicef_kidsGreece_2012.pdf.
67. UNHCR (2018, 22 Ιουνίου). *Ελλάδα*. Ανακτήθηκε από: <http://www.unhcr.org/en-us/greece.html>.
68. Strickland, P. (2018, 2 Ιανουαρίου). Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα αναλογίζονται ένα ακόμη έτος αναμονής. *Al-Jazeera*. Ανακτήθηκε από: <https://www.aljazeera.com/news/2017/12/refugees-greece-reflect-year-waiting-171226173758364.html>.
69. Ελλάδα: Προσφυγικά «Hotspots» ανασφαλής, ανθυγιεινά (2016, 19 Μαΐου). *Human Rights Watch*. Ανακτήθηκε από: <https://www.hrw.org/news/2016/05/19/greece-refugee-hotspots-unsafe-unsanitary>.
70. *Ibid.*
71. Jung, M.L. (2017, 13 Δεκεμβρίου). Ηθική και δημόσια πολιτική – Πρόσφυγες εναντίον της λιτότητας, ένα ελληνικό δίλημμα; *Medium*. Ανακτήθηκε από: <https://medium.com/@michaellaurentjung/ethics-and-public-policy-refugees-vs-austerity-a-greek-dilemma-36377646f4d4>.
72. European Commission, *Supra note* 59, p. 9· European Commission. (2015), *Supra note* 36, p. 8-9.
73. ΕΛΣΤΑΤ (2018). Έρευνα για τον προϋπολογισμό των νοικοκυριών (μετά το 2008) / 2016. Πίνακας 1.05: Μηνιαίος μέσος όρος αγορών και εισπράξεων σε είδος νοικοκυριών που ταξινομούνται κατά τη σύνθεση του νοικοκυριού. Ανακτήθηκε από: <http://www.statistics.gr/en/statistics/-/publication/SFA05/2016>, τελευταία πρόσβαση: 5 Ιουλίου 2018. Συγκρίνετε με την Έρευνα Οικογενειακού Προϋπολογισμού (μετά το 2008) / 2008. Ανακτήθηκε από: <http://www.statistics.gr/en/statistics/-/publication/SFA05/2008>.
74. OECD (2014), *Supra note* 39.
75. OECD (2014), *Supra note* 39, σελ 55.
76. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2014), *Supra note* 42.
77. OECD (2014), *Supra note* 39. σελ. 50.
78. OECD (2014), *Supra note* 39, σελ. 51.
79. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2015). Έκθεση σχετικά με τη συμμόρφωση της Ελλάδας με τις δεσμεύσεις του σχεδίου Μνημονίου Κατανόησης και τις δεσμεύσεις που αναλήφθηκαν στη δήλωση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της 12ης Ιουλίου 2015. Ανακτήθηκε από: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/ecfin_report_on_compliance_with_prior_actions_en.pdf, τελευταία πρόσβαση: 11 Φεβρουαρίου 2018.
80. Διακρατικό Ινστιτούτο (2016). Γη για τους λίγους – *Infographics*. Διαθέσιμο διαδικτυακά στο: <https://www.tni.org/en/publication/land-for-the-few-infographics>.
81. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2014), *Supra note* 42.
82. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2013), *Supra note* 41.
83. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2018). Συμπληρωματικό μνημόνιο συμφωνίας: Ελλάδα. Τρίτη επισκόπηση του προγράμματος ESM, σελ. 29. ΠΡΟΣΧΕΔΙΟ – Διαθέσιμο 18 Ιανουαρίου 2018. Ανακτήθηκε από: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economyfinance/ecfin_s mou_en1.pdf [τελευταία πρόσβαση: 11 Φεβρουαρίου 2018]· Εφημερίδα Κυβέρνησης (2017). ΦΕΚ (Β-4328). ΠΔ 13184/2017. 12 Δεκεμβρίου 2017. Διαθέσιμο διαδικτυακά στο: www.et.gr.
84. Hadjimichalis, C. (2014). Crisis and land dispossession in Greece as part of the global 'land fever'. *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*. 18:4-5, 502-508, DOI: 10.1080/13604813.2014.939470.
85. *Ibid.*, p. 503.

86. Horowitz, J. & Alderman, L. (2017, August 26). Chastened by EU, A Resentful Greece Embraces China's Cash and Interests. *New York Times*. Ανακτήθηκε από: <https://www.nytimes.com/2017/08/26/world/europe/greece-china-piraeus-alexis-tsipras.html><https://www.nytimes.com/2017/08/26/world/europe/greece-china-piraeus-alexis-tsipras.html>, τελευταία πρόσβαση: 21 Ιουνίου 2018.
87. Kasimis, C. & Papadopoulos, A.G. (2013). Rural Transformations and Family Farming in Contemporary Greece. In Dionisio Ortiz-Miranda, Ana Moragues-Faus, Eladio Arnalte-Alegre (ed.) *Agriculture in Mediterranean Europe: Between Old and New Paradigms (Research in Rural Sociology and Development, Volume 19)*. Emerald Group Publishing Ltd, pp. 263–293; p. 285.
88. *Ibid.*
89. Kasimis, C. & Papadopoulos, A.G. (2013); Papadopoulos, A.G. (2015). In what way is Greek family farming defying the economic crisis? *AgriRegioniEuropa*, 11(43), December.
90. Βάση δεδομένων Eurostat (2018). Ποσοστά ανεργίας ανά φύλο, ηλικία και βαθμό αστικοποίησης (%). [Series lfst_r_urgau]. Ανακτήθηκε από: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfst_r_urgau&lang=en, τελευταία πρόσβαση: 13 Ιουλίου 2018.
91. Βάση δεδομένων Eurostat (2018). Στατιστικά δεδομένα σχετικά με την εισροή εργασίας στη γεωργία: απόλυτα στοιχεία (1000 ετήσιες μονάδες εργασίας). [Series aact_ali01]. Ανακτήθηκε από: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=aact_ali01&lang=en, τελευταία πρόσβαση: 13 Ιουλίου 2018.
92. ΕΛΣΤΑΤ (2011). Οικονομικά χαρακτηριστικά/2011. Α11. Απασχολούμενοι κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (μονοψήφιο) και υπηκοότητα. Σύνολο Χώρας/Περιφέρειες. Ανακτήθηκε από: <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SAM04/2011>, τελευταία πρόσβαση: 13 Ιουλίου 2018.
93. Al Jazeera (2017, 20 Απριλίου). «Η μεγαλύτερη λύπη μου»: Όντας εργαζόμενος μετανάστης στην Ελλάδα. Διαθέσιμο στο: <https://www.aljazeera.com/indepth/features/2017/03/pakistani-migrant-workers-face-exploitation-greece-170325065743630.html><https://www.aljazeera.com/indepth/features/2017/03/pakistani-migrant-workers-face-exploitation-greece-170325065743630.html>, τελευταία πρόσβαση: 13 Μαρτίου 2018.
94. Daskalopoulou, D. & Nodaros, M. (2008, 30 Μαρτίου). Φράουλες και αίμα. Epsilon. Διαθέσιμο στο: <http://daskalopoulou.gr/?p=62><http://daskalopoulou.gr/?p=62>, τελευταία πρόσβαση: 14 Μαρτίου 2018.
95. Διεθνής Αμνηστία. (2013, 22 Απριλίου). Ελλάδα: Η απελπισία διεισδύει στα στρατόπεδα μετά τον πυροβολισμό 33 εργαζόμενων μεταναστών στη Μανωλάδα. Διαθέσιμο στο: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2013/04/greece-despair-pervades-camps-after-33-migrant-workers-shot-in-manolada/>, τελευταία πρόσβαση: 13 Μαρτίου 2018.
96. Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (2017). Απόφαση Chowdury και άλλων κατά Ελλάδας – εμπορία ανθρώπων και καταναγκαστική εργασία. Δελτίο τύπου που εκδόθηκε από τον καταχωρητή του Δικαστηρίου. ECHR 112 (2017), 30 Μαρτίου 2017. Διαθέσιμο στο: <http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-5671464-7189869>, τελευταία πρόσβαση: 14 Μαρτίου 2018.
97. Kasimis, C. & Papadopoulos, A.G. (2013), p. 275.
98. Βάση δεδομένων Eurostat (2018). Άτομα που κινδυνεύουν από φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό κατά βαθμό αστικοποίησης [series ilc_peps13]. Ανακτήθηκε από: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>.
99. Butrymowicz, S. (2012, 23 April). What Do the Greek Austerity Measures Mean for Education? *Huffington Post*. Ανακτήθηκε από: https://www.huffingtonpost.com/sarah-butrymowicz/what-do-the-greek-austeri_b_1291810.html.
100. Kentikelenis, A. M., Karanikolos, A., Reeves, McKee, M. & Stuckler, D. (2014). Greece's health crisis: from austerity to denialism. *Lancet*. Ανακτήθηκε από: http://www.gulbenkianmhplatform.com/conteudos/00/79/00/02/Greece%E2%80%99s-health-crisis_9280.pdf.

Κεφάλαιο 2.

Απαντήσεις στη λιτότητα

Με την εφαρμογή των μέτρων λιτότητας στην Ελλάδα, η οικονομία διαλύθηκε περαιτέρω, οι συντάξεις μειώθηκαν, θέσεις εργασίας χάθηκαν και οι τιμές τροφίμων συνέχισαν να ανεβαίνουν. Η αντίδραση στις επιπτώσεις της κρίσης στο Δικαίωμα στην Τροφή προέκυψαν από ανάγκη από όλους τους φορείς, συμπεριλαμβανομένων της κυβέρνησης, θρησκευτικών θεσμών, φιλανθρωπικών οργανώσεων, της κοινωνίας των πολιτών, ΜΚΟ και πρωτοβουλιών από τα κάτω. Η κυβέρνηση κρίθηκε μακράν ανίκανη να παρέχει την απαραίτητη στήριξη, όχι μόνο λόγω των περικοπών στις κοινωνικές δαπάνες. Οκτώ χρόνια αργότερα, η κατάσταση δεν έχει αλλάξει καθώς οι άνθρωποι συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην κάλυψη των βασικών διατροφικών αναγκών τους και οι παραγωγοί τροφίμων δυσκολεύονται να τα βγάλουν πέρα.

Πολλές από τις ποικίλες «λαϊκές απαντήσεις», λοιπόν, ξεπρόβαλαν από μια διαπιστωμένη ανάγκη και την ανεπαρκή στήριξη του κράτους. Κατά συνέπεια, συχνά υπάρχει μια περίπλοκη σχέση με το κράτος. Αυτό δεν προκαλεί έκπληξη δεδομένου ότι η ελληνική κυβέρνηση, υπό τον εξαναγκασμό των πιστωτών της, δρα ακόμα ως ο κύριος υλοποιητής των μέτρων λιτότητας. Την ίδια στιγμή, μπορεί κανείς να διαπιστώσει συγκεκριμένες κρατικές πολιτικές που επιδίωξαν να καλύψουν τις βασικές ανάγκες του κόσμου, να παρέχουν κάποιον βαθμό στήριξης σε (περιορισμένο) αριθμό αυτών των πρωτοβουλιών από τα κάτω και να μετριάσουν τις χειρότερες επιδράσεις της κρίσης.

2.1 Κυβερνητικές και θεσμικές απαντήσεις

Μετά την υπογραφή του τρίτου Μνημονίου και των επακόλουθων μέτρων, η ικανότητα της ελληνικής κυβέρνησης να ανταποκριθεί στην πραγματική, καθημερινή κρίση που βίωνε ο πληθυσμός έχει περιοριστεί. Ακόμη και όταν το αριστερό κόμμα του ΣΥΡΙΖΑ ήρθε στην εξουσία τον Ιανουάριο του 2015, αντιμετώπισε βαρείς περιορισμούς επιβεβλημένους από τους δανειστές και προχώρησε στην εφαρμογή μέτρων λιτότητας, απογοητεύοντας πολλούς που ήλπιζαν ότι οι εκλογές θα έστελναν ένα ηχηρό μήνυμα ότι η λιτότητα έφτανε στο τέλος της.

Οι επίσημες αντιδράσεις στις επιπτώσεις και παραβιάσεις του Δικαιώματος στην Τροφή σχετικές με την κρίση εστιάζουν κυρίως στην άμεση βοήθεια και προσομοιάζουν περισσότερο σε αντιδράσεις έκτακτης ανάγκης, παρά σε μακροχρόνιες παρεμβάσεις οι οποίες επιλύουν πιο διαρθρωτικά ζητήματα που επηρεάζουν τον πληθυσμό. Η κάλυψη σε περιοχές της υπαίθρου είναι ασθενής και σχεδόν καμία παρέμβαση δεν επιλύει αποκλειστικά τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αγροτικές κοινότητες.

Με προσεγγίσεις για την πολιτική κοινωνικής πρόνοιας που περιορίζουν την επιλεξιμότητα και την κάλυψη, το ελληνικό κράτος όχι μόνο αποτυγχάνει να επιλύσει τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο πληθυσμός, αλλά με κάποιον τρόπο, επίσης, επιτείνει το πρόβλημα ή αφήνει περιθώριο για τη δημιουργία νέων προβλημάτων. Οι ενορίες, οι φιλανθρωπικές οργανώσεις, οι τράπεζες τροφίμων, και άλλες αντιδράσεις προσπάθησαν να καλύψουν το κενό καθώς η κυβέρνηση δεν είναι ικανή να εκπληρώσει τις καθολικές ανάγκες του πληθυσμού. Παρόλο που αυτά δεν αντιπροσωπεύουν μια απάντηση του δημόσιου τομέα, αντανακλούν τα κενά στα υπάρχοντα κοινωνικά προγράμματα.

Ο **Πίνακας 2.1** παρέχει μια εποπτική εικόνα των απαντήσεων που επιχειρήθηκαν μέχρι τώρα και επιδιώκουν να θέσουν επί τάπητος την επισιτιστική ανασφάλεια και ως έναν βαθμό το δικαίωμα στην τροφή:

Πίνακας 2.1. Απαντήσεις και μέτρα από την κυβέρνηση και άλλους φορείς για τη στήριξη των ατόμων με χαμηλά εισοδήματα.

Απάντηση	Κάλυψη	Ποιος Εμπλέκεται
Νόμος για την αντιμετώπιση της «ανθρωπιστικής κρίσης» (Νόμος 4320/2015)	Επιδοτήσεις για τροφή, ενοίκιο και ηλεκτρισμό σε άτομα και οικογένειες χαμηλού εισοδήματος	Κυβέρνηση της Ελλάδας
Πρόγραμμα Κοινωνικού Εισοδήματος Αλληλεγγύης (2017-έως σήμερα)	€100 ανά νοικοκυριό τον μήνα, με περιορισμένη/χαμηλού επιπέδου επιλεξιμότητα, δεδομένου ότι το ακαθάριστο εισόδημα δεν υπερβαίνει τα €1.200 για τους έξι μήνες πριν την αίτηση για το προνόμιο	Κυβέρνηση της Ελλάδας
Προγράμματα Σχολικών Γευμάτων	Δωρεάν σχολικά γεύματα	ΜΚΟ/Ιδιωτικά Ιδρύματα (πρώιμη παρέμβαση), Κυβέρνηση της Ελλάδας (από το 2017)
Τράπεζες Τροφίμων/Συσσίτια	Παροχή τροφίμων και δωρεάν γευμάτων σε αυτούς που το έχουν ανάγκη	Εκκλησία της Ελλάδας, ΜΚΟ, ΤΕΒΑ (Ευρωπαϊκή μη κερδοσκοπική ένωση), ιδιωτικές εταιρείες
Κοινωνικά Παντοπωλεία	Παροχή τροφίμων, ρουχισμού, προϊόντων καθαριότητας και άλλων βασικών αγαθών για άτομα και οικογένειες χαμηλού εισοδήματος	Δήμοι, ενορίες, ΜΚΟ, πολιτικές οργανώσεις

2.1 (α) Κριτήρια Επιλεξιμότητας για Συμμετοχή σε Προνόμια

Με τη λιτότητα υπήρξε μια συνολική προσπάθεια όχι μόνο συρρίκνωσης του μεγέθους του κράτους αλλά και τροποποίησης των κρατικών προνομίων. Ήδη από την αρχή της κρίσης, επιπρόσθετα στις εκκλήσεις για μείωση των κοινωνικών δαπανών, τόσο ο ΟΟΣΑ¹ όσο και η Τρόικα διαπίστωσαν την έλλειψη ελέγχου κριτηρίων ως πρόβλημα στον σχεδιασμό κοινωνικών προγραμμάτων και πίεσαν για την επέκτασή του ως στρατηγική για τη μείωση των κρατικών δαπανών. Αυτή η έλλειψη ελέγχου κριτηρίων παρουσιάζεται από τον ΟΟΣΑ και την Τρόικα ως χορήγηση προνομίων σε ομάδες που δεν αντιμετωπίζουν σοβαρές κοινωνικές δυσκολίες, ενώ αφήνει αυτούς με το χαμηλότερο εισόδημα απροστάτευτους.² Ομοίως, το ΔΝΤ ζητάει την εισαγωγή ενός προγράμματος «στοχευμένου εγγυημένου ελάχιστου εισοδήματος με παράλληλο έλεγχο κριτηρίων για άλλα προνόμια πρόνοιας» και υποστηρίζει ότι «άλλα προγράμματα πρόνοιας θα έπρεπε να γίνονται με έλεγχο κριτηρίων για τη μείωση αλληλοεπικαλύψεων και την περαιτέρω αύξηση της προοδευτικότητας». ³ Επίσης, το τρίτο Μνημόνιο παρουσιάζει τον έλεγχο κριτηρίων ως το κλειδί για την κοινωνική δικαιοσύνη, υποστηρίζοντας ότι «για μια πιο δίκαιη κοινωνία απαιτείται η Ελλάδα να βελτιώσει τον σχεδιασμό του συστήματος πρόνοιας αυτής, ώστε να υπάρχει ένα πραγματικό δίκτυο κοινωνικής προστασίας που θα αποδίδει τους λιγοστούς πόρους στοχευμένα σε αυτούς που το χρειάζονται περισσότερο».⁴

Δεν υπάρχει κανένας λόγος για τον οποίο τα επεκτεινόμενα κοινωνικά προγράμματα θα έπρεπε να αφήσουν απροστάτευτους τους φτωχούς, παρά μόνο αν υποθέσουμε ότι το μέγεθος του κράτους πρόνοιας πρέπει να περιοριστεί και ότι τα επιπλέον προνόμια σε μια ομάδα σημαίνουν λιγότερα προνόμια σε άλλες ομάδες. Έχει αποδειχθεί ότι **ο έλεγχος κριτηρίων αποσαθρώνει την κοινωνική αλληλεγγύη και μειώνει την κρατική στήριξη στα κοινωνικά προγράμματα:** στις Ηνωμένες Πολιτείες, για παράδειγμα, τα καθολικά προγράμματα (όπως το Medicare) είναι σταθερά

πιο δημοφιλή από τα προγράμματα ελέγχου κριτηρίων (όπως το Medicaid).⁵ Τα προγράμματα ελέγχου κριτηρίων είναι, επίσης, πιο ευάλωτα στο να μειωθούν με τις πολιτικές αλλαγές, καθώς εξαρτώνται ως προς τη στήριξη από μη συμμετέχοντες, που θεωρείται παρακινδυνευμένο σε καιρούς μειωμένης κρατικής δαπάνης. Επιπλέον, απ' τη στιγμή κατά την οποία κάποιος που είναι δικαιούχος προγραμμάτων εισοδηματικών κριτηρίων συχνά στιγματίζεται, οι υποψήφιοι δικαιούχοι δεν διεκδικούν πάντα τα προνόμιά τους, χάνοντας έτσι αναγκαία κοινωνικά προνόμια και μειώνοντας την πιθανή θετική επίπτωση αυτών των προγραμμάτων σε αυτούς για τους οποίους είναι, εξ αρχής, σχεδιασμένα να βοηθήσουν.

Στο ξεκίνημα της κρίσης, η κυβέρνηση κατάφερε να εφαρμόσει κάποια προγράμματα που προορίζονταν να ανταποκριθούν στο πρωταρχικό μέλημα της πραγματοποίησης του Δικαιώματος στην Τροφή. Ωστόσο, το κάλεσμα για ισχυρότερα εισοδηματικά και περιουσιακά κριτήρια αλλάζει τον χαρακτήρα της βοήθειας και το αποτρέπει από το να προσεγγίσει όλους όσους βρίσκονται σε ανάγκη.

2.1 (β) Πρόγραμμα Κοινωνικού Εισοδήματος Αλληλεγγύης

Παρά τα καλέσματα για μείωση των κοινωνικών δαπανών, μια από τις πρώτες ενέργειες της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ μετά την εκλογή της τον Ιανουάριο του 2015 ήταν να θεσπίσει τον **Νόμο 4320/2015** για να αντιμετωπίσει την αποκαλούμενη «ανθρωπιστική κρίση» (ρυθμίσεις για τη λήψη άμεσων μέτρων για την αντιμετώπιση της ανθρωπιστικής κρίσης, την οργάνωση της κυβέρνησης και των κυβερνητικών οργάνων και λοιπές διατάξεις), αψηφώντας τους δανειστές της χώρας. Αυτός ο Νόμος εισήγαγε μέτρα βοήθειας στα νοικοκυριά χαμηλού εισοδήματος, συμπεριλαμβανομένων επιδοτήσεων για τρόφιμα, ενοίκιο και ηλεκτρική ενέργεια. Οι επιδοτήσεις για τρόφιμα, συγκεκριμένα, πήραν τη μορφή ηλεκτρονικής κάρτας ξεκινώντας από €70 τον μήνα για μεμονωμένο άτομο με πρόσθετα €30 τον μήνα για κάθε μέλος του νοικοκυριού, με ανώτατο όριο τα €220 τον μήνα. Αρχικά, 145.359 νοικοκυριά (349.826 άτομα) εγκρίθηκαν για επισιτιστική αρωγή, 89.288 νοικοκυριά έλαβαν επιδοτήσεις ηλεκτρικής ενέργειας και 30.575 έλαβαν επιδοτήσεις ενοικίων.⁶

Από το 2017, ένα πρόγραμμα Εγγυημένου Ελάχιστου Εισοδήματος (Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης – ΚΕΑ) εισάγεται προς αντικατάσταση των προηγούμενων μέτρων (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2016· Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2017). Η στήριξη δίνεται σε μηνιαία βάση, το μισό ποσό σε μετρητά και το υπόλοιπο σε μορφή προπληρωμένης χρεωστικής κάρτας. Αυτή η μορφή ευθυγραμμίζεται, επίσης, με τις προσπάθειες αύξησης των ηλεκτρονικών συναλλαγών και αποδείξεων προκειμένου να αυξηθεί η είσπραξη φόρων στην Ελλάδα. Από το 2015, όλα τα καταστήματα στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένων των καταστημάτων τροφίμων, υποχρεούνται να έχουν τερματικό μηχανήμα ηλεκτρονικών συναλλαγών (POS) ώστε να δέχονται τις χρεωστικές κάρτες. Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι οι προμήθειες συναλλαγών που σχετίζονται με τη χρήση του συστήματος έχουν δυσανάλογη επίπτωση στην κερδοφορία των μικρών επιχειρήσεων.

Το προνόμιο ΚΕΑ εξαρτάται από το εισόδημα και κυμαίνεται από €30 έως €200 ανά νοικοκυριό τον μήνα, με ένα πρόσθετο €100 για κάθε ενήλικα και €50 για κάθε παιδί, με εξαίρεση τα μονογονεϊκά νοικοκυριά, για τα οποία το ποσό που δίνεται για το πρώτο παιδί είναι €100. Ωστόσο, **το χαμηλό επίπεδο της στήριξης εισοδήματος δεν αρκεί για να εγγυηθεί αξιοπρεπή ζωή**⁷ και τα όρια περιορίζουν την επιλεξιμότητα για αυτό το προνόμιο σε αυτούς που αντιμετωπίζουν σοβαρή υλική στέρση: για ένα μεμονωμένο άτομο, **το συνολικό ακαθάριστο εισόδημα δεν πρέπει να υπερβαίνει τα €1.200 για τους έξι τελευταίους μήνες πριν την υποβολή της αίτησης** και η αξία της περιουσίας του να μην υπερβαίνει τα €90.000.

Παρά τα πολλαπλά κριτήρια που τέθηκαν ώστε να διασφαλιστεί ότι το ΚΕΑ απευθύνεται σε αυτούς που το χρειάζονται πραγματικά, υπάρχουν περιπτώσεις κάποιων που το δικαιούνται αλλά αποκλείστηκαν, ακόμα και ατόμων από «ευπαθείς ομάδες», όπως οι μονογονεϊκές οικογένειες, άτομα με αναπηρίες, ή μακροχρόνια άνεργοι. Συγκεκριμένα, ο αποκλεισμός από τη διαδικασία υποβολής αίτησης για άτομα που δεν ζουν στην καταγεγραμμένη τους κατοικία (ενοικιαστές ή ιδιοκτήτες, πολλά άτομα διαμένουν με οικογένεια ή με φίλους αδυνατώντας να ανταπεξέλθουν οικονομικά), ή η αίτηση βάσει του εισοδηματικού κριτηρίου των τελευταίων έξι μηνών πριν την υποβολή της αίτησης, έχει οδηγήσει στον αποκλεισμό ατόμων που ζουν σε μεγάλη φτώχεια και χρειάζονται απεγνωσμένα βοήθεια.

*Έκανα αίτηση για αυτό (ΚΕΑ) πέρυσι, αλλά υπήρχαν πολλές παγίδες στην αίτηση για τις οποίες κανείς δεν μας είχε ενημερώσει. Για παράδειγμα, για μένα, ως μοναδικός γονέας, το ποσό έπρεπε να είναι 300 ευρώ μηνιαία. Όταν έκανα την αίτηση μέσω της πλατφόρμας έλαβα την απάντηση ότι δικαιούμαι μόνο €70, επειδή εργάστηκα για τρεις μήνες ως εποχικός εργαζόμενος το καλοκαίρι... Ήταν παράλογο το τι σου έλεγαν, στη δική μου περίπτωση, ότι είχα βγάλει €2.000 σε έναν ολόκληρο χρόνο και ότι αυτά τα λεφτά είναι αρκετά για μια οικογένεια να ζήσει και ειδικά για μια μονογονεϊκή οικογένεια... Ο αδελφός μου, για παράδειγμα, δεν μπορούσε να λάβει αυτό το κοινωνικό προνόμιο, που είναι σε χειρότερη κατάσταση από μένα... φιλοξενούνταν σε οίκο ευγηρίας και ως φιλοξενούμενος δεν δικαιούνταν επίδομα. Πραγματικά, αυτός ο άνθρωπος έχει τόσα προβλήματα υγείας και κανένα απολύτως εισόδημα και δεν μπορούσε να το πάρει.
(Συνέντευξη από ανύπαντρη μητέρα και πρώην δικαιούχο του επιδόματος ΚΕΑ)*

Δεδομένου ότι η εισαγωγή του ΚΕΑ συμπίπτει με το τέλος των «έκτακτων» μέτρων στα τρόφιμα, τη στέγαση και την ηλεκτρική ενέργεια, το πενιχρό του μέγεθος είναι πιθανό να αυξήσει τις δυσκολίες για τα νοικοκυριά που λάμβαναν επισιτιστική βοήθεια και επιδόματα ενοικίου με το προηγούμενο πρόγραμμα. Το πρόγραμμα δεν παρέχει στήριξη ώστε να βοηθήσει τις οικογένειες να ξεπεράσουν τη φτώχεια. Επιπλέον, σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να αποκλείει άτομα που είναι πραγματικά σε επείγουσα ανάγκη στήριξης από πενιχρά κρατικά προνόμια, που δεν αρκούν να καλύψουν τις πραγματικές ανάγκες μια αξιοπρεπούς διαβίωσης και την κάλυψη βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

2.1 (γ) Προγράμματα Επισιτιστικής Βοήθειας

i) Σχολικά Γεύματα

Όπως ειπώθηκε προηγουμένως, τα παιδιά είναι βαθιά επηρεασμένα από την κρίση και τις προδιαγραφές που όρισαν τα μέτρα λιτότητας (Βλέπε Κεφ. 1.3α). Σύμφωνα με την Deloitte (2014), το 60% των μαθητών σε περιοχές χαμηλού εισοδήματος βιώνουν επισιτιστική ανασφάλεια και το 25% βιώνουν πείνα.⁸ Αυτή η κατάσταση έχει ενταθεί από την έλλειψη θεσμών παροχής γευμάτων και τροφίμων. Από το 2012, έχουν γίνει προσπάθειες να καλυφθεί αυτό το κενό, πρώτα μέσω της ανάπτυξης ενός προγράμματος σχολικών γευμάτων από μια ΜΚΟ (Ινστιτούτο Πρόληψης) και ένα ιδιωτικό ίδρυμα (Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος), που προορίζονταν σε περιοχές με υψηλή ανάγκη σε όλη τη χώρα.⁹

Τέτοιες προσπάθειες αργότερα επεκτάθηκαν και θεσμοθετήθηκαν. Το 2017, η ελληνική κυβέρνηση επέκτεινε ένα πιλοτικό πρόγραμμα σχολικών γευμάτων για να εντάξει 130.000 μαθητές Δημοτικού σε όλη την Ελλάδα, καλύπτοντας σχεδόν το 20% των μαθητών Δημοτικών σχολείων της χώρας.¹⁰ Η επιλογή των σχολείων που θα επωφελούνταν από το πρόγραμμα βασίστηκε σε κοινωνικούς δείκτες, όπως η ανεργία και η φτώχεια. Επιπλέον, το πρόγραμμα ήταν καθολικό, καλύπτοντας όλους τους μαθητές στα επιλεγμένα σχολεία, ασχέτως του οικογενειακού εισοδήματος. Ως αποτέλεσμα, σύμφωνα με συνεντεύξεις, η πλειονότητα των οικογενειών και των μαθητών φαίνεται να επιθυμούν να συμμετέχουν σε αυτή την παρέμβαση ανεξαρτήτως της οικονομικής τους κατάστασης. Μια δασκάλα που ερωτήθηκε στη Θεσσαλονίκη είπε ότι σχεδόν τα δύο τρίτα των μαθητών στο σχολείο όπου δουλεύει συμμετέχουν, ενώ μια δασκάλα στην Αθήνα είπε ότι σχεδόν όλοι οι μαθητές συμμετέχουν (120 στα 125 παιδιά). Οι συνεντεύξεις δηλώνουν ότι η ποιότητα του φαγητού ποικίλλει, αλλά τα περισσότερα προέρχονται από εταιρείες τροφοδοσίας.

ii) Τράπεζες Τροφίμων

Η εξάρτηση από την επισιτιστική βοήθεια για πολλές οικογένειες, ειδικά σε αστικές περιοχές, επέφερε έναν αυξημένο αριθμό τραπεζών τροφίμων. Το 2016, στην Περιφέρεια Αττικής, υπήρχαν τουλάχιστον 200 οργανισμοί που παρείχαν δωρεάν γεύματα σε όσους βρίσκονταν σε ανάγκη. Κάποιοι από αυτούς είναι δημόσιοι φορείς και πολλοί είναι συνδεδεμένοι με την Εκκλησία. Όλες είναι φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες.

Από το 2014, η Εκκλησία της Ελλάδας παρέχει στατιστικά δεδομένα κάθε χρόνο λόγω του ρόλου της στη Συνοδική Επιτροπή επί της Κοινωνικής Πρόνοιας και Ευποίας, όπου παρατηρήθηκε μια σταθερή αύξηση των συσσιτίων από το 2014.¹¹ Πληροφορίες από ενορίες της Θεσσαλονίκης σχετικά με τα καθημερινά συσσίτια και τα μηνιαία πακέτα τροφίμων, που παρέχονται στους ανθρώπους που ζουν στην περιοχή τους, είναι αρκετά αποκαλυπτικές. Τα δεδομένα¹² υποδεικνύουν τόσο αλλαγή στον αριθμό των ατόμων που έχουν ανάγκη από τροφή μεταξύ 2007 και 2017 και στην κοινωνική σύσταση των δικαιούχων. Πιο συγκεκριμένα, ο αριθμός των ατόμων που ζητούν γεύματα έχει αυξηθεί αρκετά, ενώ τα προηγούμενα χρόνια τα γεύματα έβρισκαν ανταπόκριση κυρίως σε μετανάστες. Υπάρχει, επίσης, άνοδος στον αριθμό ολόκληρων οικογενειών, τα μέλη των οποίων έχουν ανάγκη καθημερινά γεύματα.

Ορισμένες ενορίες (όχι όλες) έχουν έκτοτε συμπεριλάβει σε μηνιαία βάση και τη διανομή πακέτων τροφίμων καθώς όλο και περισσότερα άτομα, ειδικά οικογένειες που έχουν ανάγκη, προτιμούν να μαγειρεύουν οι ίδιοι το φαγητό τους. Σύμφωνα με τις ενορίες, αυτό είναι λιγότερο ντροπιαστικό και δεν τους στιγματίζει στη γειτονιά. Η αποδοχή πακέτων τροφίμων μια φορά τον μήνα είναι λιγότερο φανερό από τη συμμετοχή σε καθημερινά συσσίτια. Σε μια περίπτωση, ο αριθμός των δικαιούχων γευμάτων έπεσε από 200 το 2012 σε 140 το 2017, παράλληλα με την εισαγωγή πακέτων τροφίμων από την ενορία το 2016, που τώρα (2017) αριθμεί τα 40 πακέτα τον μήνα. Τα πακέτα τροφίμων αποσκοπούν συνήθως στην κάλυψη των αναγκών για τρόφιμα μιας οικογένειας για έναν μήνα. Σε άλλα παραδείγματα, όπου μια πτώση στον αριθμό των συσσιτίων έχει προκύψει τα τελευταία δύο χρόνια, αυτό οφείλεται, σύμφωνα με τους ανθρώπους των ενοριών, στη χορήγηση κοινωνικών επιδομάτων από την κυβέρνηση. Ωστόσο, στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων, αυτοί οι αριθμοί έχουν αυξηθεί σημαντικά κατά την τελευταία δεκαετία, όπως φαίνεται στον Πίνακα Α.3 στο Παράρτημα.

Σε περιόδους έκτακτης ανάγκης, η επισιτιστική βοήθεια μπορεί να είναι ένα σημαντικό μέτρο. Το Ταμείο Ευρωπαϊκής Βοήθειας προς τους Απόρους (TEBA) είναι ένα πρόγραμμα ευρωπαϊκής εμβέλειας που παρέχει βοήθεια σε χώρες ώστε να αυξήσουν την κοινωνική ένταξη – με παροχές

όπως τρόφιμα, ρουχισμό και άλλα απαραίτητα προσωπικά αντικείμενα. Αναγνωρίζοντας πως η επισιτιστική ανασφάλεια ήταν ένα σοβαρό επακόλουθο της κρίσης, η Ελλάδα πρόκειται να λάβει €281 εκατομμύρια από το ΤΕΒΑ μεταξύ 2014 και 2020. Μαζί με την εθνική συμμετοχή, η κλίμακα του επιχειρησιακού προγράμματος στην Ελλάδα είναι €331 εκατομμύρια, εκ των οποίων τα €276 εκατομμύρια (83,5%) θα διατεθούν για επισιτιστική βοήθεια.¹³

Στην Ελλάδα, όμως, η χρήση τέτοιων πόρων πάσχει από σημαντικές καθυστερήσεις: «Στα πρώτα δύο χρόνια του επταετούς προγράμματος, μόνο το 0,8% των δαπανών ήταν εγκεκριμένες και το 0,7% του συνολικού προϋπολογισμού είχε πληρωθεί στους δικαιούχους που εφάρμοσαν δράσεις».¹⁴ Σύμφωνα με το Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE), μέσα στα πρώτα δύο χρόνια, καμιά επισιτιστική βοήθεια δεν φαίνεται να έχει φτάσει στους δικαιούχους. Αυτό θα μπορούσε να οφείλεται στην έλλειψη διανεμητικής ικανότητας και την ανάγκη για επιπρόσθετη στήριξη. Ενώ η επισιτιστική βοήθεια δεν είναι μακροχρόνια λύση στη φτώχεια και την επισιτιστική ανασφάλεια, μπορεί να είναι ένα σημαντικό μέρος μιας έκτακτης στρατηγικής και είναι θεμελιώδες ότι ο δημόσιος τομέας είναι καλά χρηματοδοτούμενος και έχει την ικανότητα να καλύψει αυτές τις ανάγκες, σε συνεργασία με κοινοτικούς οργανισμούς. Πιο ενεργή και ουσιαστική συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών και των κοινοτικών ομάδων στον σχεδιασμό και τη διαχείριση της επισιτιστικής βοήθειας μέσω του ΤΕΒΑ, μπορεί να βοηθήσει στην εξασφάλιση ότι η βοήθεια φτάνει όντως στους τελικούς αποδέκτες, και ότι οι πλέον επηρεασμένοι πολίτες μπορούν να συμμετέχουν στον σχεδιασμό και την υλοποίηση των διανεμητικών μεθόδων – ενώ, την ίδια στιγμή, διατηρώντας έναν πρωταρχικό ρόλο για το κράτος και αποφεύγοντας την «ιδιωτικοποίηση των επισιτιστικών υπηρεσιών». Ο πρωταρχικός πάροχος υπηρεσιών που σχετίζεται με αυτό το πρόγραμμα είναι μια δημόσια μη κερδοσκοπική τράπεζα τροφίμων που εστιάζει στη χρήση περισευμάτων στο διατροφικό σύστημα για να θρέψει πεινασμένες οικογένειες.¹⁵ Οι τράπεζες τροφίμων που συνδέονται με το ΤΕΒΑ είναι κυρίως στην Αττική και τη Θεσσαλονίκη με μικρή έως και καθόλου κάλυψη στις αγροτικές περιοχές και τα νησιά – ένα κενό που φαίνεται να αναγνωρίζει η τράπεζα.

iii) Κοινωνικά Παντοπωλεία

Η Έρευνα δείχνει, επίσης, συνεργασία μεταξύ Δήμων και ΜΚΟ με τη μορφή των **κοινωνικών παντοπωλείων**, μια άμεση ανταπόκριση στην κρίση και λειτουργία παρόμοια με αυτή των τραπεζών τροφίμων. Στη Θεσσαλονίκη, οι δύο πρωτοβουλίες που επισκεφθήκαμε βοηθάει η καθεμία περίπου 150–300 οικογένειες (δηλαδή σχεδόν 400–700 άτομα), στοχεύοντας σε αυτούς που δεν έχουν οικογενειακό εισόδημα και δίνοντας προτεραιότητα σε εκείνους που ζουν υπό ειδικές συνθήκες, όπως αυτοί που είναι νεότεροι των 18 ετών, ή αυτοί με φυσικά ή διανοητικά προβλήματα, καθώς και μονογονεϊκές και πολύτεκνες οικογένειες. Προκειμένου να επωφεληθεί κάποιος από αυτά τα παντοπωλεία, πρέπει να εγγραφεί σε έναν Δήμο και να συμπληρώσει μια αίτηση. Οι αιτούντες αξιολογούνται στη συνέχεια βάσει διαφόρων κριτηρίων, όπως η επαγγελματική τους κατάσταση, η παρουσία παιδιών, αναπηρίες κ.λπ.

Ακούμε για οικογένειες με παιδιά χωρίς ηλεκτρικό ρεύμα στο σπίτι, που σημαίνει ότι τους δίνεις κάποια πράγματα και σου λένε δεν μπορώ να το μαγειρέψω, δεν έχω ψυγείο... δεν έχω ηλεκτρικό ρεύμα. (Υπάλληλος κοινωνικού παντοπωλείου)

Κάποια άτομα, ακόμα, τους άσκησαν κριτική ως ένα μέτρο των πολιτικών λιτότητας:

Στην αρχή της λιτότητας και των οικονομικών δυσκολιών αυτοί [η Τρόικα] έδωσαν έμφαση, παράλληλα, στην ανάγκη για πολιτική οικονομικής στήριξης, όπως το κοινωνικό εισόδημα αλληλεγγύης, (το οποίο ήταν) μια μνημονιακή επιταγή. Είναι λίγο παράλογο... από τη μία βυθίζεις μια χώρα στην οικονομική κρίση και από την άλλη προσπαθείς να βοηθήσεις τους φτωχούς με μικρές ενέσεις. Αυτό [η λειτουργία των κοινωνικών παντοπωλείων] είναι, επίσης, μια πολιτική λιτότητας (...) η επιδίωξη της πολιτικής που μπλοκάρει τρύπες όσο μπορεί... δεν είμαι σίγουρος... δεν είναι το καλύτερο. (Υπάλληλος κοινωνικού παντοπωλείου)

Σε πολλές περιπτώσεις, τα κοινωνικά παντοπωλεία, που υπάρχουν κατά κόρον στις πόλεις, ξεκίνησαν ως συνεργασίες των Δήμων με ΜΚΟ, αλλά συνεχίζουν ως δομές που λειτουργούν από τον Δήμο, συχνά υιοθετώντας διαδικασίες εκ των άνω προς τα κάτω και οι αποφάσεις λαμβάνονται σε επίπεδο Δήμου ή Νομού. Η διοίκηση των λειτουργιών χρηματοδοτείται από το ΕΣΠΑ ή τον Δήμο. Όπως και οι τράπεζες τροφίμων, τα προϊόντα που προσφέρονται είναι κυρίως από δωρεές από μεμονωμένα άτομα, πολιτικά και θρησκευτικά ιδρύματα και ιδιωτικές εταιρείες. Τα προϊόντα περιλαμβάνουν τρόφιμα, είδη προσωπικής υγιεινής και σπιτιού και κάποιες φορές βιβλία, ρούχα και παιχνίδια. Κάποια στοιχεία¹⁶ αναφέρουν ότι υπάρχουν 181 κοινωνικά παντοπωλεία από 51 Νομούς, αλλά τα στοιχεία είναι μη αξιόπιστα από τη στιγμή που απουσιάζει ένας ξεκάθαρος ορισμός για το τι συνιστά ένα κοινωνικό παντοπωλείο· εναπόκειται, σε μεγάλο βαθμό, στον αυτοπροσδιορισμό. Βασίζεται επίσης σε στοιχεία από το 2013.

Η πρόκληση, όπως και με όλους τους θεσμούς, είναι η αυξανόμενη ανάγκη για τρόφιμα λόγω των συνεχόμενων περικοπών μισθών και συντάξεων και των όλο και λιγότερων πόρων. Πιο συγκεκριμένα, τα προβλεπόμενα μέτρα για το 2018, όπως η μείωση του αφορολόγητου εισοδήματος και η περαιτέρω μείωση των συντάξεων, αναμένεται να αυξήσουν επιπλέον την ανάγκη για τρόφιμα που, σε συνδυασμό με ελλείμματα κεφαλαίων και μέσων, όπως υποδομές (ψυγεία, προσωπικό, εγκαταστάσεις, κτίρια), αναμένεται να δημιουργήσουν δυσκολίες για αυτές τις δομές. Επιπλέον, η γραφειοκρατία, που συνδέεται με τις δωρεές και τις εταιρικές «χορηγίες» για τα διαθέσιμα προϊόντα συνεχίζει να αποτρέπει ή να καθυστερεί την παραλαβή τους από εκείνους που τα χρειάζονται.

Τώρα, σε αυτή την κατάσταση, οι άνθρωποι θέλουν να προσφέρουν κάτι (...) να βοηθήσουν την κοινότητα, ακόμα και σε τοπικό επίπεδο και εμπλέκονται σε μια τέτοια διαδικασία που σχεδόν τους το απαγορεύει. (Υπάλληλος κοινωνικού παντοπωλείου)

(iv) Φιλανθρωπία έναντι Αλληλεγγύης

Ενώ τα περισεύματα τροφίμων είναι ένα πρόβλημα και υπάρχουν οικογένειες που χρειάζονται απεγνωσμένα βοήθεια, αυτά τα ζητήματα δεν εντοπίζονται μόνο στην Ελλάδα. Η πείνα είναι ένα πρόβλημα βαθιά πολιτικό και εδράζει, όχι στη διαθεσιμότητα της τροφής, αλλά στην προσβασιμότητα σε αυτήν. Η εκτροπή των περισευμάτων τροφίμων σε τράπεζες τροφίμων είναι ένα μέσο γεφύρωσης του χάσματος αλλά θα είναι αμελητέο στην επίλυση της ρίζας των προβλημάτων της πείνας και του υποσιτισμού. Σύμφωνα με τον Andy Fisher, «το σύστημα δωρεών τροφίμων υπάρχει στην τομή περισεύματος και επιθυμίας... βασισμένο στις ανεπάρκειες στην αλυσίδα εφοδιασμού, επινοήθηκε ως μια ηθικά προτιμητέα εναλλακτική στο να πετάμε «πολύ καλό φαγητό».¹⁷ Άλλοι ερευνητές, επίσης, εξέφρασαν ανησυχία σχετικά με την εμφάνιση της φιλανθρωπίας και των προσεγγίσεων έκτακτης ανάγκης στην Ελλάδα (αντιτιθέμενες με εκείνες που εδράζουν στην κοινωνική δικαιοσύνη).¹⁸

Η παγιωμένη οικονομική ανισότητα στους χαμηλούς μισθούς είναι ένας κύριος παράγοντας στην επισιτιστική ανασφάλεια και τις παραβιάσεις του Δικαιώματος στην Τροφή στην Ελλάδα και είναι παλιά ιστορία σε άλλες χώρες, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, όπου οι τράπεζες τροφίμων εισήχθησαν σαν έκτακτη παροχή που ποτέ δεν έφυγε και όντως αυξήθηκε, παράλληλα με τους άμεσους δεσμούς και προνόμια στις μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις. Οι δεσμοί των τραπεζών τροφίμων με τον ιδιωτικό τομέα στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένων μεγάλων αλυσίδων υπεραγορών και πολυεθνικές εταιρείες τροφίμων, είναι οι ίδιοι παράγοντες που συνέβαλαν στο βαθύτερο πρόβλημα και επωφελούνται τα μέγιστα από τα τρία Μνημόνια σε σχέση με τη συγκέντρωση της λιανικής αγοράς, την τιμολόγηση τροφίμων και την εξάρτηση στις εισαγωγές τροφίμων – επηρεάζοντας τους εγχώριους καταναλωτές και παραγωγούς τροφίμων καθώς και τους μικρούς πωλητές τροφίμων. Επιπλέον, η κάθετη δομή των λειτουργιών επιβάλλει αυστηρές συνθήκες, στις οποίες θα ήταν δύσκολο να αντιμετωπιστούν άλλα προβλήματα πέρα από την απλή πρόσβαση στη διανομή τροφίμων, εμποδίζοντας προγράμματα και υπηρεσίες που θα μπορούσαν καλύτερα να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα στη ρίζα του.

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι τράπεζες τροφίμων και τα κοινωνικά παντοπωλεία δεν είναι αναγκαία στην Ελλάδα – στην πραγματικότητα είναι πολύ σημαντικό ότι δίνονται βοήθεια και παροχές σε αυτούς που τα χρειάζονται. Είναι όμως, σημάδι ανησυχίας σχετικά με την έλλειψη ουσιαστικών λύσεων στα μακροχρόνια προβλήματα της πείνας και της επισιτιστικής ανασφάλειας, σε συνδυασμό με τις περικοπές στα κοινωνικά προγράμματα και την ιεράρχηση των κερδών και των επιχειρήσεων έναντι των δικαιωμάτων των ανθρώπων, όπως συζητήθηκε παραπάνω. Μια επιπλέον ανησυχία είναι η έλλειψη συμμετοχής της κοινωνίας των πολιτών σε πολιτικές αντιδράσεις για κοινωνικά ζητήματα που έχουν προκύψει από την κρίση, καθώς και ο κυρίαρχος ρόλος ιδιωτικών συμβουλευτικών εταιρειών και η σταδιακή διάβρωση της δημόσιας διαβούλευσης.¹⁹

2.2 Απαντήσεις των πολιτών

2.2 (α) Μια τυπολογία των απαντήσεων των πολιτών

Υπάρχει μια ορατή άνοδος νέων πρωτοβουλιών από τα κάτω, υποδομών, εγχειρημάτων, συνεταιρισμών, πρακτικών και κοινωνικών διαδικασιών (ευρύτερα κατηγοριοποιούνται και αναφέρονται εν συντομία ως «λαϊκές απαντήσεις»), που έχουν πολλαπλασιαστεί από το 2011 και μετά. Ενώ κάποιες από αυτές τις πρωτοβουλίες έχουν βαθύτερες ιστορικές ρίζες, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η έναρξη της κρίσης και το γενικό πλαίσιο λιτότητας έχει διαποτίσει πολλές από αυτές με μια νέα σπουδαιότητα, καθώς και νέα πολιτική και κοινωνική σημασία.

Αυτές οι πρωτοβουλίες ξεπερνούν τα όρια αστικών, περιαστικών και αγροτικών περιοχών και διακρίνονται για την ποικιλομορφία τους όσο τίποτε άλλο. Κινητοποιούνται για διαφορετικούς λόγους (ανθρωπιστικούς, επιβίωσης, κοινωνικο-πολιτικούς), ενσωματώνουν διαφορετικές πολιτικές τάσεις (ρεφορμιστικές, ριζοσπαστικές, απολιτικές, συστημικές), με διαφορετικά προφίλ ανάμεσα στους παραγωγούς, τα μέλη και το πελατολόγιο και με διαφορετικούς τρόπους λειτουργίας ανάλογα με τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, τους τρόπους χρηματοδότησης, τις εργασιακές δομές, τις τιμολογιακές πολιτικές, τα είδη προσφερόμενων προϊόντων/αγαθών και τις στρατηγικές συνεργασίας, δικτύωσης και αλληλεγγύης αυτών.

Στο Πλαίσιο 2.1 επιχειρείται μια απόπειρα δόμησης των ποικίλων πρωτοβουλιών μέσω μιας τυπολογίας απαντήσεων των πολιτών δίνοντας, παράλληλα, κάποια βασικά παραδείγματα.

ΠΛΑΙΣΙΟ 2.1

Μια τυπολογία των λαϊκών αγροδιατροφικών πρωτοβουλιών²⁰

1. Κουζίνες αλληλεγγύης

Αυτές αφορούν ομάδες πολιτών και εθελοντών που προσφέρουν δημόσια γεύματα σε ανθρώπους που δεν έχουν πρόσβαση σε τροφή. Έχουν αυξηθεί τα τελευταία χρόνια προκειμένου να ανταποκριθούν στις τρέχουσες ανάγκες των απόρων και άστεγων ντόπιων κατοίκων καθώς και στις μεγάλες μεταναστευτικές ροές. Διαφοροποιούνται από τις φιλανθρωπικές οργανώσεις εμπλέκοντας τα άτομα που λαμβάνουν τις υπηρεσίες τους σε ένα δίκτυο δραστηριοτήτων, αλληλεγγύης και εθελοντισμού, ώστε να τους ενθαρρύνουν να αποκτήσουν πρόσβαση όχι μόνο στην τροφή αλλά επίσης και σε άλλα είδη υπηρεσιών και υποστήριξης. Αξιοσημείωτα παραδείγματα είναι η «Αλληλεγγύη Πειραιά» και «Ο Άλλος Άνθρωπος» στην Αθήνα.

2. Συνεταιρισμοί τροφίμων

Αυτά είναι δίκτυα καταναλωτών και παραγωγών που ενώνονται για τον σχηματισμό συνεταιρισμών τροφίμων. Παίρνουν τη μορφή είτε μεγάλων συνεταιριστικών σούπερ μάρκετ, ή, πιο συνηθισμένα, μικρών οπωροπωλείων. Η επιδίωξή τους είναι να παρέχουν υψηλής ποιότητας προϊόντα τροφίμων στα μέλη τους και/ή την ευρύτερη κοινωνία, διασφαλίζοντας δίκαιες και προσιτές τιμές τόσο για τους καταναλωτές όσο και για τους παραγωγούς. Έχουν πολλαπλασιαστεί τα τελευταία χρόνια σε όλη την Ελλάδα, ειδικά στις μεγαλύτερες πόλεις.

3. Αγορές «χωρίς μεσάζοντες»

Ξεκίνησαν το 2012 όταν μια αυτοοργανωμένη πρωτοβουλία μεταξύ καταναλωτών και παραγωγών στην Πιερία άρχισε να δέχεται μεγάλες συλλογικές παραγγελίες πατατών, παρακάμπτοντας τα ενδιάμεσα κανάλια διανομής, όπως οι αλυσίδες σούπερ μάρκετ και οι συμβατικοί έμποροι. Γρήγορα εξαπλώθηκε και σε άλλες περιοχές της χώρας σε αυτό που αργότερα, καθώς οι διανομές τροφίμων διαφοροποιήθηκαν πέρα από πατάτες, έγινε γνωστό στην Ελλάδα ως το κίνημα «χωρίς μεσάζοντες». Σε πολλές περιπτώσεις, το κίνημα έγινε στόχος επιθέσεων από συμβατικά καταστήματα και τις αστυνομικές αρχές* και σταδιακά έχασε τη σημασία του, με λίγες αγορές να πραγματοποιούνται ακόμα σε κάποια μέρη (βλέπε επόμενη ενότητα). Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, αυτά τα δίκτυα εξελίχθηκαν σε άλλες δομές, υιοθετώντας νόμιμες μορφές όπως οι συνεταιρισμοί τροφίμων.

4. Κολεκτίβες και δίκτυα αυτάρκειας

Αυτές οι ομάδες μπορεί να λειτουργούν με επίσημο (σε συνεργασία με τους Δήμους) ή ανεπίσημο τρόπο (αυτοοργανωμένες) και ο σκοπός τους είναι να προωθήσουν τη διατροφική αυτάρκεια των συμμετεχόντων. Περιλαμβάνουν κοινόχρηστους λαχανόκηπους και περιαστικές καλλιεργητικές ομάδες, όπως ο αυτοδιαχειριζόμενος αγρός στην περιοχή του Ελληνικού, στην Αθήνα, οι Περιαστικοί Καλλιεργητές (ΠΕΡ.ΚΑ.) στη Θεσσαλονίκη και οι δημοτικοί λαχανόκηποι σε πολλές επαρχιακές πόλεις, καθώς και το δίκτυο για την προστασία των παραδοσιακών ποικιλιών σπόρων Πελίτι με έδρα στο Παρνεόστι της Δράμας στη Βόρεια Ελλάδα. Ένα άλλο παράδειγμα είναι αυτό των οικοκοινοτήτων που ενδιαφέρονται για ένα πιο ενοποιημένο σχέδιο αυτάρκειας, καλύπτοντας την πρόσβαση στη γη και σε άλλους πόρους.

5. Προγράμματα Κοινωνικά Υποστηριζόμενης Γεωργίας (Κ.Υ.ΓΕΩ.)

Πρόκειται για δίκτυα καταναλωτών και παραγωγών, που ενθαρρύνουν μια πολύ πιο στενή, αυτοοργανωμένη και προσωπική διασύνδεση μεταξύ των δύο. Ενθαρρύνουν την ευαισθητοποίηση σχετικά με τη διαδικασία παραγωγής τροφίμων και την ποιότητα των τροφίμων που καταναλώνονται, καθώς και την ανάπτυξη σχέσεων που βασίζονται στην αμοιβαιότητα και την αλληλεγγύη. Παραγωγοί και καταναλωτές μοιράζονται τα οφέλη και τα κόστη της παραγωγικής διαδικασίας και εξασφαλίζουν πρόσβαση σε υψηλής ποιότητας τρόφιμα, χωρίς μεσάζοντες, στην αγορά.

6. Ένα ευρύ φάσμα αγροτικών συνεταιρισμών, εναλλακτικών μοντέλων γεωργίας και εγχειρημάτων παραγωγών

Τέλος, ένας αριθμός άλλων πρωτοβουλιών καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα από πιο συμβατικούς/ρεφορμιστικούς τύπους ανταποκρίσεων, επηρεάζοντας ένα μέρος της παραγωγικής διαδικασίας ή στοχεύοντας κυρίως στη βελτίωση των συνθηκών της αγοράς για τους παραγωγούς, μέχρι πιο ριζοσπαστικές ανταποκρίσεις, που επιδιώκουν μια ολόκληρη αναδιάρθρωση της διατροφικής αλυσίδας και των σχέσεων παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης. Ενδεικτικά παραδείγματα όλου αυτού του φάσματος περιλαμβάνουν τους αγροτικούς συνεταιρισμούς στην Καρδίτσα, τον συνεταιρισμό «ΘΕΣΓάλα» στη Λάρισα, την «EcoGaia Farm» στα Τρίκαλα και τον κοινωνικό συνεταιρισμό «Από Κοινού» στο νησί της Κρήτης.

• Καθώς οι αγορές «χωρίς μεσάζοντες», ξεκινώντας ως αυθόρμητο κίνημα από αγρότες και πολίτες, λειτουργούσαν τις περισσότερες φορές χωρίς άδεια από τις δημοτικές αρχές, υπόκεινταν συχνά σε εκκαθάριση από τους δρόμους, πρόστιμα και, σε κάποιες περιπτώσεις, συλλήψεις.

2.2 (β) Οδεύοντας προς μία νέα πολιτική για τα τρόφιμα;

Όπως σημειώθηκε ήδη, αυτές οι νέες πρωτοβουλίες και οι λαϊκές απαντήσεις έχουν κινητοποιηθεί από πληθώρα κινήτρων. Αυτά περιλαμβάνουν κυρίως τα εξής:

- Διευκόλυνση πρόσβασης σε τρόφιμα σε πιο προσιτή τιμή απ' ό,τι απαντώνται στις συμβατικές αγορές και καταστάματα λιανικής
- Αποφυγή ανεργίας και φτώχειας αυξάνοντας τις ευκαιρίες βιοπορισμού, ειδικά σε ένα συνεταιριστικό πλαίσιο
- Απάντηση στην ανάγκη για κοινωνική επαφή, ανθρώπινη αξιοπρέπεια, μια αίσθηση καθήκοντος και αναζήτηση διεξόδου από τη μοναξιά
- Προώθηση μιας νέας πολιτικής ατζέντας βασισμένης, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, στις αρχές της άμεσης δημοκρατίας, της αυτο-οργάνωσης, της συνεργασίας, της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας και της ηθικής κατανάλωσης ως οχήματα για τη μετάβαση σε ένα άλλο μοντέλο κοινωνικο-οικονομικής και κοινωνικο-οικολογικής παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης.

Ενώ αυτά παρουσιάζονται εδώ ξεχωριστά, συχνά πολλοί από αυτούς τους στόχους συνυπάρχουν και περιπλέκονται στις διάφορες απαντήσεις και πρωτοβουλίες. Επιδιώκουμε τώρα να εξερευνήσουμε τον βαθμό, στον οποίο οι διάφοροι τύποι των λαϊκών απαντήσεων ισοδυναμούν με έναν νέο τύπο πολιτικής για τα τρόφιμα, ακόμη κι αν αυτό δεν τίθεται άμεσα σαν στόχος ούτε αποτελεί τον φερόμενο λόγο για τον οποίο οι άνθρωποι εμπλέκονται σε αυτά τα εγχειρήματα. **Σε ποιο βαθμό αυτά τα εγχειρήματα ενεργούν και κατευθύνονται προς μια νέα πολιτική για τα τρόφιμα που χαρακτηρίζεται από διαφορετικούς τρόπους παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης; Και ποια**

είναι η μετασχηματιστική τους δυνατότητα –υλικά και συμβολικά– σε όρους αντιμετώπισης των βαθύτερων αιτιών της κρίσης και κατά πόσο είναι επιτρεπτό για νέες υποκειμενικότητες και οικονομικές πραγματικότητες να αναδυθούν;

Αυτά τα ερωτήματα θα εξεταστούν στη μελέτη της περίπτωσης του κινήματος «χωρίς μεσάζοντες». Αυτή η μελέτη περίπτωσης επιλέχθηκε όχι μόνο επειδή αποτελεί ένα από τα πιο γνωστά και εμβληματικά παραδείγματα λαϊκών αποκρίσεων στην κρίση, αλλά, επίσης, επειδή δείχνει πώς ένα σύνολο απτών πρακτικών έγινε –τουλάχιστον για μια χρονική περίοδο– ένα μαζικό κίνημα με τη δυναμική να υπερβεί την παρούσα συγκυρία και να προεικονίσει ένα νέο σύνολο κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών διευθετήσεων γύρω από την τροφή. Το Πλαίσιο 2.2 δίνει κάποια στοιχεία από το υπόβαθρο της ανόδου του κινήματος «χωρίς μεσάζοντες» και τα βασικά του γνωρίσματα.

ΠΛΑΙΣΙΟ 2.2

Η άνοδος του κινήματος «Χωρίς Μεσάζοντες»

Πριν την κρίση, υπήρχαν λίγα άμεσα κυκλώματα παραγωγού-καταναλωτή. Η λιτότητα μεταμόρφωσε αυτές τις μάλλον απομονωμένες και περιθωριακές πρακτικές σε ευρύτερο πολιτικό κίνημα, αποτελούμενο από ένα δίκτυο ομάδων «κατά των μεσαζόντων». Υπ' αυτή την έννοια, η τροφή έγινε ισχυρός φορέας διαμαρτυρίας, κινητοποίησης, ανάκτησης της κυριαρχίας και έκφρασης αλληλεγγύης.

Τα πρώτα σημάδια αυτής της δυναμικής ξεκίνησαν το 2012 στην Πιερία στη Βορειο-Κεντρική Ελλάδα όταν αγρότες –ως ένδειξη αντίστασης ενάντια στις επίμονα υψηλές τιμές των τροφίμων και την ισχύ των εμπόρων και μεταπωλητών– ξεκίνησαν να διανέμουν πατάτες σε χαμηλές τιμές στους κεντρικούς δρόμους και πλατείες. Αυτές οι πρωτοβουλίες εμφανίστηκαν και σε άλλα μέρη της Ελλάδας, ενώ αργότερα ο Τύπος άνοιξε το θέμα ευρέως και έγινε γνωστό ως το «κίνημα της πατάτας». Καθώς το κίνημα κέρδιζε έδαφος, ομάδες αγροτών και ακτιβιστών οργανώθηκαν περισσότερο, διαφοροποιώντας τα προϊόντα τους και εισάγοντας κοινές στρατηγικές τιμολόγησης, διακανονισμούς παράδοσης και δράσεις αλληλεγγύης. Σε μέρη όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη και η Κατερίνη στην Κεντρική Ελλάδα, ένα γενικότερο κίνημα «χωρίς μεσάζοντες» ξεπρόβαλε, καθορισμένο από τα εξής στοιχεία:

- Την παράδοση ενός εύρους προϊόντων όπως πατάτες, αλεύρι, ελαιόλαδο, όσπρια, μέλι και τυρί
- Την πώληση προϊόντων σε τιμές 20-50% χαμηλότερες από τα καταστήματα λιανικής
- Υψηλότερες και επιτόπου πληρωμές των αγροτών
- Την επιλογή των παραγωγών βάσει ποιότητας, τιμής και εγγύτητας
- Ένα τηλεφωνικό και ηλεκτρονικό σύστημα προπαραγγελιών όπου οι καταναλωτές πρέπει να δεσμευτούν στην αγορά ελάχιστων ποσοτήτων
- Υψηλός βαθμός αυτονομίας μέσω της αυτο-οργάνωσης των ομάδων «χωρίς μεσάζοντες», με ανοιχτές συνελεύσεις και λήψη αποφάσεων βασισμένη στην ομοφωνία
- Λογιστική λειτουργία που στηρίζεται στις από κοινού προσπάθειες ακτιβιστών/ριών και εθελοντών/ριών να βοηθήσουν στη διανομή και την έκδοση αποδείξεων
- Αφοσίωση στην αλληλεγγύη δίνοντας το 2-5% των προϊόντων τους δωρεάν σε οικογένειες που αντιμετωπίζουν δυσκολίες

Αμφισβητώντας την ισχύ των εμπόρων και μεταπωλητών και ανατρέποντας τη συμβατική διατροφική αλυσίδα από την παραγωγή, στη διανομή, στην κατανάλωση, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το κίνημα «χωρίς μεσάζοντες» οδηγεί σε μια νέα πολιτική τροφίμων. Με τις μορφές αυτοοργάνωσης και «εφαρμοσμένης δημοκρατίας από τα κάτω»,²¹ το κίνημα έγινε κινητήριο δύναμη για τους αγρότες, με πολλούς να εκφράζουν το κοινό αίσθημα με την αυθόρμητη φράση «Έχω κινητοποίηση σήμερα».

Επιπλέον, φέρνοντας τους αγρότες στην πόλη και εμπλέκοντας τους ενεργούς πολίτες στην οργάνωση αυτών των άτυπων διανομών, λέγεται ότι το κίνημα «χωρίς μεσάζοντες» γεφύρωσε, επίσης, το χάσμα πόλης-υπαίθρου, καταρρίπτοντας την υποτιθέμενη διαίρεση μεταξύ της ενδοχώρας της υπαίθρου και της πόλης. Όπως σχολιάζει ο Ρακόπουλος (2017), «εντός των πιεσμένων πλαισίων χρόνου και χώρου στην κρίση, ο ακτιβισμός εκθέτει τον υποτιθέμενο διχασμό μεταξύ πόλης και χωριού ως αυτό που πραγματικά είναι: ένα συνεχές».²² Με τους αγρότες να ηγούνται του κινήματος «χωρίς μεσάζοντες», η «αστική εντοπιότητα» πολλών Ελλήνων πολιτών αμφισβητείται, επίσης, αφού έρχονται άμεσα αντιμέτωποι με τους παραγωγούς τροφίμων, εντείνοντας και αναζωογονώντας τους δεσμούς υπαίθρου-πόλης κατά τη διαδικασία.

Παρ' όλα αυτά, το κίνημα «χωρίς μεσάζοντες» έχει έρθει, επίσης, αντιμέτωπο με σημαντικές προκλήσεις – τόσο εσωτερικές όσο και στο περιβάλλον πολιτικής – που αναχαίτισαν τη μετάβασή του σε ένα πιο βιώσιμο και μετασχηματιστικό σχέδιο. Για παράδειγμα, ενώ το μοντέλο της «εφαρμοσμένης δημοκρατίας από τα κάτω», που εφαρμόστηκε από το κίνημα μέσω ανοιχτών συνελεύσεων και συλλογικής λήψης αποφάσεων είναι πηγή έμπνευσης, υπάρχει, επίσης, προβληματισμός σχετικά με την εξάρτηση των ομάδων σε εθελοντική και δωρεάν εργασία και την αναπόφευκτη «ακτιβίστικη κούραση» που επέρχεται. Κάποιες ομάδες εξέφρασαν την επιθυμία τους να αναγνωριστούν επίσημα ως συνεταιρισμοί με την πάροδο του χρόνου. Ωστόσο, δεδομένου του μάλλον φτωχού ιστορικού των συνεταιρισμών στην Ελλάδα, αυτή η στρατηγική απέχει πολύ από το να γίνει καθολικά αποδεκτή και μαστίζεται από ασάφειες. Οι προτάσεις για το πώς μπορεί να ισχυροποιηθεί το κίνημα και να επέλθει περισσότερος συντονισμός και ασφάλεια δικαίου στα μέλη του είναι, λοιπόν, ποικίλες και συχνά αμφιλεγόμενες – ειδικά σε σχέση με τη δημόσια τάξη και την έννοια της αλληλεγγύης.

Αυτό βασίζεται σε ανησυχίες ότι «(η διανομή τροφίμων μέσω πρωτοβουλιών εμπνευσμένες από τους “χωρίς μεσάζοντες”) επιλέχθηκε όχι μόνο από ομάδες αλληλεγγύης από τα κάτω, αλλά και από “έξυπνους” δημάρχους (διαφόρων πολιτικών πεποιθήσεων) ως ένα μη κοστοβόρο μέσο προβολής ευαισθησίας προς τους οικονομικά ασθενέστερους ψηφοφόρους-πολίτες των πόλεών τους».²³ Αυτό είναι ενδεικτικό του τρόπου με τον οποίο πρωτοβουλίες από τα κάτω μπορούν να υιοθετηθούν και να χρησιμοποιηθούν για συγκεκριμένα συμφέροντα και διαφορετικούς πολιτικούς σκοπούς. Επιπλέον, οι διανομές «χωρίς μεσάζοντες» προσέκρουσαν στις αρχές και αντιμετώπισαν την καταστολή, ειδικά σχετικά με την απόκτηση δημοτικών αδειών για την κατάληψη δημόσιου χώρου και την έκδοση και συλλογή αποδείξεων για φορολογικούς σκοπούς. Ειδική μνεία θα πρέπει να γίνει εδώ για τον **Νόμο πλανόδιου εμπορίου (Νόμος 4264/2014)** που πέρασε τον Μάιο του 2014 και έχει λειτουργήσει ως το πρωταρχικό πρόσχημα για το κλείσιμο των αγορών «χωρίς μεσάζοντες». Όπως εξηγούν οι Calvário και Kallis (2016) αυτός ο Νόμος:

- Απαγορεύει το πλανόδιο εμπόριο κοντά σε καταστήματα με παρόμοια προϊόντα και σε Δήμους με περισσότερους από 3.000 κατοίκους·
- Απαιτεί οι εν στάσει αγορές να προτείνονται και να εγκρίνονται από δημοτικές ή περιφερειακές αρχές·
- Προσθέτει εμπόδια στους αγρότες που επιθυμούν να αποκτήσουν άδειες για να πωλούν άμεσα·
- Αυξάνει τα πρόστιμα και περιλαμβάνει ποινή φυλάκισης γι' αυτούς που παρεμποδίζουν τους ελέγχους των αρχών ή δεν έχουν άδεια.

Ως αποτέλεσμα αυτών των προκλήσεων, το κίνημα «χωρίς μεσάζοντες» έχει δυστυχώς ως επί το πλείστον εξασθενήσει. Στις ελάχιστες εναπομείνασες περιπτώσεις όπου οι αγορές ακόμα πραγματοποιούνται θα πρέπει σταδιακά να λειτουργήσουν υπό το νέο νομικό πλαίσιο αγορών παραγωγών και καταναλωτών (**Νόμος 4497/2017**), του οποίου το Άρθρο 37 επιτρέπει τη διοργάνωση αγοράς «χωρίς μεσάζοντες» σε μηνιαία βάση, σε κάθε περιοχή. Ενώ αυτό παρέχει νομική κάλυψη σε κάποιες αγορές, μεταφέρει επίσης την εξουσία στα χέρια των Δήμων και των κυβερνητικών αξιωματούχων, οι οποίοι έχουν την εξουσιοδότηση να επιλέγουν ποιος μπορεί να οργανώνει τέτοιου είδους αγορά. Υπ' αυτή την έννοια, υπάρχουν φόβοι ότι το κίνημα θα χάσει τον χαρακτήρα του από τα κάτω.

Παρ' όλα αυτά, η άρθρωση αυτού του εγχειρήματος σε συμβολικό επίπεδο, μαζί με τις υλικές πρακτικές που το ενισχύουν, σημαίνουν ότι το κίνημα αποτέλεσε μια ισχυρή δύναμη, όχι απλώς στην πάλη με τις δυσκολίες, αλλά και ως πολιτική απάντηση στην κρίση δημοσίου χρέους και τις κοινωνικές επιπτώσεις της λιτότητας. Όπως υποστηρίζει ο Γιοβανόπουλος (2017), «στο πλαίσιο του “δόγματος του σοκ” και της αυστηρής λιτότητας που επιβλήθηκαν τόσο στην ελληνική οικονομία όσο και στον ελληνικό λαό, η παροχή εναλλακτικών που προσέφεραν λύσεις εξοικονόμησης για τον λαό και διεξόδους για τους παραγωγούς, αποτέλεσαν μια απτή πρακτική αντίστασης και “ξεγέλασαν” τις συνθήκες δουλείας της αγοράς και των συνεπειών των Μνημονίων».²⁴

2.2 (γ) Αλληλεπιδράσεις κράτους-κοινωνίας και τα νέα μοντέλα αλληλεγγύης σε καιρούς κρίσης

Οι σχέσεις μεταξύ αυτών των λαϊκών απαντήσεων και του κράτους είναι περίπλοκες. Από τη μια πλευρά, η άνοδος αυτών των πρωτοβουλιών οφείλεται, εν μέρει, στην αποτυχία των δημόσιων αρχών να καλύψουν τις βασικές ανάγκες του λαού και να απαντήσουν στις διαβρωτικές επιπτώσεις της κρίσης. Τροφοδοτήθηκε επίσης από την ταύτιση του κράτους με τις πολιτικές λιτότητας. Από την άλλη πλευρά, ένα άλλο σύνολο απαντήσεων έχει δώσει έμφαση στην αυξημένη συνεργασία μεταξύ διαφόρων επιπέδων της κυβέρνησης και της κοινωνίας των πολιτών στη βάση ποικίλων στρατηγικών δέσμευσης, πολιτικών σκοπών και διαύλων λογοδοσίας.

i) Χαρτογραφώντας τις πολιτικές τάσεις

Οι διάφορες αυτές πολιτικές τάσεις σκιαγραφούν ένα περίπλοκο πεδίο σχέσεων στην εποχή της κρίσης στην Ελλάδα, επηρεάζοντας όχι μόνο τον διάλογο μεταξύ των λαϊκών και κυβερνητικών απαντήσεων, αλλά επίσης και τις ίδιες τις πρωτοβουλίες λαϊκών απαντήσεων. Ο Πίνακας 2.2 παρουσιάζει μια δομή αυτού του διαλόγου, ταυτοποιώντας ένα ποικίλο φάσμα «λαϊκών απαντήσεων» που συνεπάγονται ένα διαφορετικό σύνολο σχέσεων με το κράτος, το αγροδιατροφικό σύστημα και τη λιτότητα.

Αυτό το ευρύ φάσμα δείχνει ότι η γενική κατηγοριοποίηση «λαϊκές απαντήσεις» απαιτεί περαιτέρω διαφοροποίηση και επεξήγηση. Είναι εντυπωσιακό, για παράδειγμα, τόσο από τα ευρήματα της έρευνας πεδίου όσο και από μια γενικότερη βιβλιογραφική ανασκόπηση, το πόσες από αυτές τις αποκαλούμενες «λαϊκές απαντήσεις» έχουν εμφανιστεί χωρίς καμία βοήθεια ή στήριξη από την κυβέρνηση (και κάποιες φορές έχουν εμφανιστεί ακόμα και με το κράτος να είναι εχθρικό απέναντί τους). Αυτή η έμφαση στην αυτοοργάνωση και αυτοδιαχείριση που ταυτίζεται περισσότερο με τις αυτόνομες και μετασχηματιστικές θέσεις μπορεί να περιγραφεί ακριβέστερα ως από τα κάτω απαντήσεις στην κρίση. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τις απαντήσεις της κοινωνίας των πολιτών και των ΜΚΟ που στηρίζουν τη ρεφορμιστική τάση, η οποία όχι μόνο διαφοροποιείται από τις από τα κάτω απαντήσεις στη θεσμοθέτηση και τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές

ρυθμίσεις, αλλά είναι επίσης και πιο επιρρεπής στην αφομοίωση και στην οικειοποίηση από τις ελίτ. Αυτή η διάκριση, λοιπόν, μας βοηθάει να απομακρυνθούμε από το απλοϊκό τρίγωνο κράτος-αγορές-κοινωνία των πολιτών για να κατανοήσουμε τις αιτίες και συνέπειες της λιτότητας προς μια εμβριθή ανάλυση του τρόπου με τον οποίο η εξουσία έχει οργανωθεί και κινητοποιηθεί είτε προς την κατεύθυνση εφαρμογής ή ανταπόκρισης της λιτότητας.

Από αυτή την οπτική, οι από τα κάτω απαντήσεις που συμβάδισαν με την πρώτη και ειδικά τη δεύτερη τάση (αυτόνομη και μετασχηματιστική, αντίστοιχα) στον Πίνακα 2.2 είναι οι πιο πολιτικά ενδιαφέρουσες. Αυτό, όχι μόνο επειδή έχουν ουσιαστικά σχηματίσει την κύρια ώθηση των «λαϊκών απαντήσεων» στην κρίση, αλλά επειδή κρατούν επίσης και την υπόσχεση για λογοδοσία και κοινωνική δικαιοσύνη. Παρόμοια, παραδείγματα που κατευθύνονται προς τη σύγκλιση, εστιάζοντας στη συνεργασία μεταξύ διαφορετικών φορέων και κινητοποιώντας δίκτυα και πόρους για την παροχή μιας εναλλακτικής προσέγγισης από το «συνηθισμένο», μπορούν να υπηρετήσουν ως μοντέλα έμπνευσης (βλ. Πλαίσιο 2.3).

Πίνακας 2.2 Διαφορετικές πολιτικές τάσεις*

Τάση	Σχέση με το Κράτος	Σχέση με το αγρο-διατροφικό σύστημα	Σχέση με τη λιτότητα	Παραδείγματα
1. Αυτόνομη	Δεν ενδιαφέρονται για τη δέσμευση με τις κρατικές/ κεντρικές/ κυβερνητικές αρχές	Συνολικός μετασχηματισμός στη βάση πρακτικών/ υλοποίησης της διατροφικής κυριαρχίας	Αντίθετοι, εστιάζουν στην οικοδόμηση δομών ελεγχόμενων από τα κάτω για τον αγώνα κατά των επιπτώσεων στο εδώ και τώρα	- Κάποιες οικο-κοινότητες - Δομές Κ.Α.Λ.Ο. σε καταλήψεις ή κοινωνικά κέντρα
2. Μετασχηματιστική	Σκεπτικιστές, ενδιαφέρονται για την οικοδόμηση δύναμης από τα κάτω ώστε να «διεκδικήσουν εκ νέου το Κράτος»	Νέα μορφή πολιτικής τροφοίμων βασισμένη στις αρχές της διατροφικής κυριαρχίας και του Δικαιώματος στην Τροφή	Αντίθεση στη λιτότητα μέσα από ένα ευρύτερο αντι-ηγεμονικό σχέδιο	- Κίνημα «χωρίς μεσάζοντες» - Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία - Κοινωνικά Υποστηριζόμενη Γεωργία
3. Ρεφορμιστική	Λειτουργεί με/ πιέζει το Κράτος να θεσπίσει υποστηρικτικές δημόσιες πολιτικές	Μετάβαση προς ένα πιο βιώσιμο σύστημα για την εξασφάλιση επισιτιστικής ασφάλειας	Προβληματίζονται με τη ζημιά που προκαλεί η λιτότητα/ Υποχρέωση του Κράτους να καλύψει τις ανάγκες των πιο φτωχών και πιο ευπαθών πολιτών	- Κοινωνικά Παντοπωλεία - Σχολικά γεύματα - Τράπεζες τροφίμων

* Αυτός ο πίνακας λειτουργεί ως ευρετική μηχανή για την κατανόηση κάποιων εκ των διαφορετικών δυναμικών εντός μια ευρείας ομπρέλας «λαϊκών απαντήσεων». Ως εκ τούτου, οι κατηγορίες αυτές αντιπροσωπεύουν «ιδεότυπους» και τα παραδείγματα δεν προσαρμόζονται τέλεια ή αποκλειστικά σε αυτές τις τάσεις. Στην πραγματικότητα, πολλά από αυτά τα παραδείγματα διατρέχουν και υπερβαίνουν τις διαφορετικές τάσεις και χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό μικροδιαφορών και πολυπλοκότητας.

ΠΛΑΙΣΙΟ 2.3

«Οικοσύστημα Συνεργατισμού Καρδίτσας»

Η Καρδίτσα, μια περιοχή στην καρδιά της αγροτικής Ελλάδας, είναι μία από τις πιο γνωστές για την αγροτική παραγωγή της. Ενώ οι σαρωτικές επιπτώσεις της λιτότητας ίσως να μην έχουν αγγίξει τα επίπεδα που παρατηρούνται στην Αθήνα ή τη Θεσσαλονίκη, η κρίση έχει γίνει έντονα αισθητή: στην πόλη της Καρδίτσας, ο αριθμός των ανθρώπων που εξυπηρετούνται από ένα τοπικό συσσίτιο έχει ανέλθει στους 130 (από τα 80 άτομα προ κρίσης). Και παρόμοια με άλλες περιοχές της Ελλάδας, οι αγρότες στην περιοχή της Καρδίτσας έχουν υποστεί δραματικές αυξήσεις στο κόστος παραγωγής τους, υψηλότερους φόρους και στάσιμα ή φθίνοντα εισοδήματα. Συνολικά, υπάρχουν 9.000 άνθρωποι που ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας στην περιοχή.²⁵

Ο Δήμος Καρδίτσας υπέστη επίσης πλήγμα, καθώς όλες οι πηγές επενδύσεων για την ανάπτυξη στέρεψαν, με τις τράπεζες να κλείνουν, την επένδυση από την κεντρική κυβέρνηση να βρίσκεται σε υποχώρηση, και τις τοπικές επιχειρήσεις να υποφέρουν. Όπως το περιγράφει ο Βασίλειος Μπέλλης, γενικός διευθυντής της Αναπτυξιακής Καρδίτσας: «Ο τζίρος μας μειώθηκε στο 1/3 αυτού που είχαμε προ κρίσης. Έτσι, τα δύο τρίτα των καλά εκπαιδευμένων νέων συνεργατών μας σταμάτησαν τη συνεργασία με την εταιρεία. Το έτος 2011 ήταν το χειρότερο στην ιστορία μας. Το ισοζύγιο μας ήταν για πρώτη φορά αρνητικό».²⁶

Παρά τις δύσκολες αυτές συνθήκες, ένα από τα δυνατά σημεία της ανταπόκρισης στην κρίση στην περιοχή της Καρδίτσας ήταν η αφοσίωση στη σύμπραξη, τη συνεργασία και την κινητοποίηση συλλογικής χρηματοδότησης σε μια στρατηγική κίνηση επονομαζόμενη «οικοσύστημα συνεργατισμού». Αυτό το οικοσύστημα επιδιώκει, στο πλαίσιο της «Κοινωνικής Οικονομίας», να ενεργοποιήσει τοπικούς πόρους και δραστηριότητες, να ιδρύσει νέους συνεταιρισμούς και κοινωνικές επιχειρήσεις και να ενθαρρύνει τους πολίτες να δουλέψουν από κοινού σε τομείς όπως ο αγροτουρισμός, η αγροτική παραγωγή και το μάρκετινγκ τοπικών προϊόντων.

Ένα δομικό στοιχείο αυτής της στρατηγικής είναι οι συνεταιριστικές τράπεζες, κάποιες εκ των οποίων, όπως η Συνεταιριστική Τράπεζα Καρδίτσας, έχουν πάει κόντρα στο ρεύμα και κατάφεραν επιτυχώς να επεκτείνουν και να αυξήσουν τα δάνειά τους στους αγρότες για την αγορά γεωργικού εξοπλισμού, μικρών μονάδων επεξεργασίας, σχέδια αγροτικής ανάπτυξης κ.λπ., παρά το πολύ δύσκολο οικονομικό κλίμα, εξαιτίας του οποίου άλλες συμβατικές εμπορικές τράπεζες έκλειναν. Η Συνεταιριστική Τράπεζα Θεσσαλίας, για παράδειγμα, υποστηρίζει το ΘΕΣΓάλα, έναν μεγάλο συνεταιρισμό γάλακτος με έδρα τη Λάρισα με αυτόματα μηχανήματα πώλησης και πιο πρόσφατα συννοικιακά καταστήματα (που λειτουργούν χωρίς μεσάζοντες) στη Λάρισα, την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη.

Το υπόλοιπο αυτού του κεφαλαίου θα εξετάσει κάποιες από τις προκλήσεις και τις ευκαιρίες που αντιμετωπίζουν αυτές οι απαντήσεις από τα κάτω σε όρους αντίστασης στη λιτότητα και την παραβίαση του Δικαιώματος στην Τροφή. Δύο από αυτές ξεχωρίζουν ιδιαίτερα: α) η κινητοποίηση των ανθρώπων στο πλαίσιο της «αλληλεγγύης» και β) η οικοδόμηση πραγματικής υλικής δύναμης, υποδομών και οργανωμένης αντίστασης απέναντι στο κατεστημένο.

ii) Αντιμαχόμενες νοηματοδοτήσεις της αλληλεγγύης σε καιρούς κρίσης

Η αλληλεγγύη έχει γίνει το κύριο πλαίσιο κινητοποίησης μέσα στο οποίο πολλές απαντήσεις από τα κάτω έχουν εκφράσει τις απαιτήσεις και τις επιθυμίες τους. Αυτό είναι στενά συνυφασμένο με το ευρύτερο κίνημα για κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία (Κ.Α.Ο.).* Ως επί το πλείστον μετασχηματιστικό, το κίνημα Κ.Α.Ο. προσφέρει μια έννοια «αλληλεγγύης» που είναι διακριτή από τη φιλανθρωπία καθώς αναζητά αποκλειστικά έναν επαναπροσανατολισμό των κοινωνικών

* Υπάρχει μεγάλη και πλούσια βιβλιογραφία για την έννοια και τις πρακτικές της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας (Κ.Α.Ο.). Σε αυτή την έκθεση, η Κ.Α.Ο. νοείται ως οικονομικές διευθετήσεις που βασίζονται σε κοινωνικές ή ομότιμες (peer-to-peer) υπηρεσίες, οι οποίες ενσωματώνουν μια κριτική στάση απέναντι στις επιταγές της συμβατικής οικονομίας και αντ' αυτού δίνουν έμφαση στις αρχές της αμοιβαιότητας και της καταπολέμησης του κατακερματισμού και του αποκλεισμού. Η Κ.Α.Ο. περιλαμβάνει ένα εύρος πρωτοβουλιών όπως οι τράπεζες χρόνου, τα κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία, οι αγορές «χωρίς μεσάζοντες» κ.λπ.

σχέσεων και λογικών που διαπνέουν τις καπιταλιστικές οικονομίες της αγοράς. Διακρίνεται, επίσης, από το γεγονός ότι πολλοί ακτιβιστές και ακτιβίστριες που δραστηριοποιούνται στο πεδίο της Κ.Α.Ο. (αν και όχι όλοι), αντί να επιδιώκουν να αντικαταστήσουν το κράτος και να καλύψουν τα κενά του, επιδιώκουν την άμεση εμπλοκή, αμφισβήτηση και κατ' επέκταση μετασχηματισμό του κράτους με βάση σαφείς προοπτικές, πολιτική ατζέντα και ένα σύνολο «θεσμικών όπλων». Αυτή είναι μια πολύ διαφορετική προσέγγιση –ειδικά σε περίοδο κρίσης– από αυτή ενός τρίτου τομέα, μιας «Μεγάλης Κοινωνίας» εθελοντισμού που δραστηριοποιείται μεταξύ κράτους και αγοράς.

Αναπτύσσοντας νέες μορφές αμοιβαιότητας εκτός της παραδοσιακής ορθοδοξίας κράτους και αγοράς, το κίνημα Κ.Α.Ο. είναι ταυτόχρονα και αντίδραση στην πραγματικότητα και υπόδειξη του τρόπου που θα έπρεπε να είναι. Ο Ρακόπουλος (2014) διατυπώνει εδώ μια μορφή διαλεκτικής σχέσης μεταξύ κρίσης και αλληλεγγύης, εφόσον «οι αλληλέγγυες οικονομίες στην Ελλάδα αναδύονται εν μέσω και σε αντίθεση με τις αγορές σε κρίση».²⁷ Αυτό δείχνει τον δρόμο για την επαναστατική και χειραφετητική δυναμική του κινήματος Κ.Α.Ο. και την ικανότητά του να προεικονίσει ένα νέο και μετασχηματιστικό σύνολο οικονομικών και κοινωνικών διευθετήσεων που υπερβαίνουν την παρούσα περίοδο λιτότητας. Το Πλαίσιο 2.4. παρέχει μια ευρεία σκιαγράφηση του φάσματος και της κλίμακας των πρωτοβουλιών Κ.Α.Ο., που σχετίζονται με τη διατροφή και τη γεωργία στην Ελλάδα.

Παρά το ξεκάθαρο πλαίσιο που δόθηκε από το κίνημα Κ.Α.Ο., το γεγονός αυτό δεν ήταν ικανό να σταματήσει τον σφετερισμό της έννοιας της αλληλεγγύης από άλλες ομάδες. Οι διανομές τροφίμων που μπορεί εκ πρώτης όψεως να φαίνονται όμοιες με αυτές που διεξήγαγε το κίνημα «χωρίς μεσάζοντες» έχουν, για παράδειγμα, επίσης διεξαχθεί από την Εκκλησία, το ιδιωτικό κεφάλαιο και το νεοναζιστικό κόμμα της «Χρυσής Αυγής». Αντλώντας από μια επιφανειακή (και λανθασμένη) έννοια «αλληλεγγύης», αυτού του είδους οι διανομές μπορούν να ιδωθούν με μεγαλύτερη ακρίβεια από τη σκοπιά της φιλανθρωπίας, της επιχειρηματικότητας και της ξενοφοβίας. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει το «συμβολικό πεδίο μάχης» σχετικά με τις έννοιες της αλληλεγγύης και της διατροφικής κυριαρχίας, καθώς και το ποιος είναι ή δεν είναι αλληλέγγυος και με ποιον.²⁸ Τα Πλαίσια 2.5 και 2.6 παρακάτω προσφέρουν δύο πολύ διαφορετικά στιγμιότυπα από τον τρόπο με τον οποίο εξελίσσεται αυτή η συμβολική μάχη.

ΠΛΑΙΣΙΟ 2.4

Μια επισκόπηση της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας που σχετίζεται με τη διατροφή και τη γεωργία στην Ελλάδα

Σύμφωνα με το Γενικό Μητρώο Φορέων Κ.Α.Α.Ο. (όπου είναι καταγεγραμμένες όλες οι πρωτοβουλίες Κ.Α.Α.Ο. που συμμορφώνονται με τα κριτήρια που θέτει ο Νόμος 4430/2016 για την Κ.Α.Α.Ο.), υπάρχουν αυτή τη στιγμή **1.053** φορείς Κ.Α.Α.Ο. στην Ελλάδα (διαθέσιμα δεδομένα από τις 31 Αυγούστου 2017).^{*} Περισσότερες από **240** (23% από τις συνολικές) εμπλέκονται στην παραγωγή, μεταποίηση και διανομή τροφίμων ή παρέχουν υπηρεσίες που υποστηρίζουν αυτές τις λειτουργίες. Ο αριθμός των φορέων Κ.Α.Α.Ο. έχει αυξηθεί σημαντικά στα χρόνια της κρίσης: το 2013, **372** κοινωνικές επιχειρήσεις εγγράφηκαν, ενώ τις χρονιές 2014, 2015 και 2016 αυτές αυξήθηκαν σε **585**, **714** και **907** αντίστοιχα. Μια άλλη έκθεση χαρτογράφησης της Κ.Α.Α.Ο. (2018)²⁹ κατά παραγγελία της Ειδικής Γραμματείας Κ.Α.Α.Ο. (Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης) έθεσε τον αριθμό λίγο χαμηλότερα, εκτιμώντας ότι οι ενεργοί φορείς Κ.Α.Α.Ο. με νομική μορφή κυμαίνονται μεταξύ **836** και **936**. Επιβεβαίωσε, ωστόσο, τα ευρήματα ότι οι περισσότερες πρωτοβουλίες Κ.Α.Α.Ο. δημιουργήθηκαν τα τελευταία πέντε χρόνια και ότι οι πιο δημοφιλείς τομείς δραστηριοποίησής τους είναι η μεταποίηση και το εμπόριο τροφίμων.

Στοιχεία για τις πρωτοβουλίες χωρίς νομική μορφή (αναφερόμενες ως άτυπες πρωτοβουλίες) είναι πιο δυσεύρετα και γενικά είναι τα λιγότερο αξιόπιστα. Σύμφωνα με την ίδια έκθεση χαρτογράφησης, υπάρχουν **400-600** άτυπες πρωτοβουλίες Κ.Α.Α.Ο. στη χώρα. Μια ακόμα χαρτογράφηση του γενικού πεδίου Κ.Α.Α.Ο. (επίσημων και άτυπων πρωτοβουλιών) στον αγροδιατροφικό τομέα ξεκίνησε από την ενημερωτική ιστοσελίδα Enallaktikos.gr το 2013. Τα αποτελέσματα** αυτά δείχνουν τις ακόλουθες μορφές και αριθμό πρωτοβουλιών:

Τύπος δραστηριότητας Κ.Α.Α.Ο.	Αριθμός εκτιμώμενων πρωτοβουλιών
Συνεταιρισμοί γυναικών (αγροδιατροφικός τομέας)	140
Τράπεζες σπόρων	75
Συσσίτια (αυτοδιαχειριζόμενα/άτυπα, εκκλησίες, Δήμοι)	463
Κοινωνικά παντοπωλεία	179
Οικο-κοινότητες	79
Οικο-γιορτές	37
Αγορές χωρίς μεσάζοντες	121

* Τα στοιχεία για τους επισήμως αναγνωρισμένους φορείς Κ.Α.Α.Ο., όπως ορίζονται από τον νόμο 4430/2016, προέρχονται από την «Ετήσια Έκθεση 2017 και Σχέδιο Δράσης για την Ανάπτυξη του Οικοσυστήματος της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας 2017-2023», Ειδική Γραμματεία Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας του Υπουργείου Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, Αύγουστος 2017, και από το Γενικό Μητρώο Κ.Α.Α.Ο. Τα στοιχεία δεν αντικατοπτρίζουν το πλήθος των πρωτοβουλιών Κ.Α.Α.Ο. στην Ελλάδα, καθώς αποκλείουν όλες τις πρωτοβουλίες χωρίς νομική μορφή, όπως Κ.Υ.ΓΕΩ. και αγορές «χωρίς μεσάζοντες», όπως και πρωτοβουλίες που δεν πληρούν τα κριτήρια που θέτει ο νόμος.

** Αυτά τα ευρήματα πρέπει να αντιμετωπίζονται με υψηλό βαθμό προσοχής δεδομένου ότι βασίζονται σε φόρμες αναφοράς και ταυτοποίησης όπως τα αντιλαμβάνονται οι ίδιοι οι φορείς Κ.Α.Α.Ο. Η αστάθεια των καιρών κατά τους οποίους αυτές οι πρωτοβουλίες έπρεπε να επιβιώσουν, σημαίνει επίσης ότι, από το 2013, πολλές από αυτές τις πρωτοβουλίες έχουν εξαφανιστεί ή δεν είναι πια ενεργές.

ΠΛΑΙΣΙΟ 2.5

Αλληλεγγύη για κάποιους, αλλά όχι για όλους: Οι διανομές τροφίμων και η άνοδος της «Χρυσής Αυγής»

Η αλληλεγγύη αποτελεί έναν όρο με αντιμαχόμενες νοηματοδοτήσεις, και με το βάθεμα της ανθρώπινης οδύνης εν μέσω οικονομικών δυσκολιών και της μεταναστευτικής κρίσης, δεν προκαλεί ενδεχομένως έκπληξη ότι η έννοιά της έχει στενέψει και έχει πολιτικοποιηθεί αρκετά. Η άνοδος του ακροδεξιού, νεοναζιστικού κόμματος της «Χρυσής Αυγής» στην Ελλάδα –που έλαβε ποσοστό 7% των ψήφων στις εθνικές εκλογές του Ιουλίου του 2012– μπορεί με πολλούς τρόπους να ιδωθεί ως μια πιο σκοτεινή έκφραση μιας αλληλεγγύης που εκτείνεται σε κάποιους, αλλά όχι για κάποιους άλλους. Χρησιμοποιώντας τις διανομές τροφίμων ως πολιτικό εργαλείο, η Χρυσή Αυγή ξεκίνησε να οργανώνει συσσίτια και πρωτοβουλίες «αλληλεγγύου» εμπορίου. Αυτές ήταν, ωστόσο, αποκλειστικά προορισμένες για Έλληνες απόρους και προϋπέθεταν την καταγραφή του αριθμού ταυτοτήτων τους. Είναι ξεκάθαρο ότι αυτού του είδους ο «από Έλληνες για Έλληνες μόνο» ρατσιστικός λαϊκισμός είναι εμφανώς διαφορετικός από το μοντέλο καθολικής αλληλεγγύης των πρωτοβουλιών Κ.Α.Ο., στο οποίο η αλληλεγγύη βασίζεται στην αμοιβαιότητα, την ενεργό συμμετοχή και έχει έναν βαθιά ριζωμένο χαρακτήρα ενάντια στις διακρίσεις. Παρ' όλα αυτά, είναι προφανές ότι η αλληλεγγύη (ή τουλάχιστον η επίκλησή της) δεν τίθεται πάντα αυτόματα στη σφαίρα του πολιτικά προοδευτικού, ειδικά σε περιόδους πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης που υποκινούνται από τη λιτότητα και την οικονομική κρίση.

ΠΛΑΙΣΙΟ 2.6

Αλληλεγγύη στους πρόσφυγες: Η περίπτωση των «Χωραφιών Αλληλεγγύης»

Τα Χωράφια Αλληλεγγύης είναι μια πρωτοβουλία που ξεκίνησε από μια ομάδα προσφύγων και ντόπιων, που έχουν διεκδικήσει εκ νέου εγκαταλειμμένα χωράφια έπειτα από συμφωνία με τους ιδιοκτήτες, σε μια περιοχή 70 χλμ. βορειοδυτικά της Αθήνας, γνωστή ως Καπαρέλλι. Η γη τους παρέχεται είτε δωρεάν ή τη νοικιάζουν πληρώνοντας σε είδος με τα προϊόντα τους (για παράδειγμα το 50% του ελαιολάδου που παράγεται από τα ελαιόδεντρα). Αυτή η συλλογική προσπάθεια υπηρετεί τρεις σκοπούς:

- Την κάλυψη βασικών διατροφικών αναγκών των προσφύγων που ζουν σε καταλήψεις στέγης στην Αθήνα (πέντε κτίρια στεγάζουν αυτή τη στιγμή 800 άτομα). Οι πρόσφυγες από τις καταλήψεις στέγης μπορούν να δουλέψουν στα χωράφια προκειμένου να παράγουν τρόφιμα για τις καταλήψεις. Μέσω αυτής της πρωτοβουλίας, οι καταλήψεις στέγης, πλέον, καλύπτουν όλες τις ανάγκες τους σε πατάτες, ελαιόλαδο, κρεμμύδια, σάλτσα ντομάτας και όσπρια, καθώς και μερικές ανάγκες σε εποχιακά λαχανικά.
- Τη δημιουργία μιας βιώσιμης οικονομικής δραστηριότητας και μιας πηγής εισοδήματος για τους πρόσφυγες που μπορούν να δουλέψουν στα χωράφια και να πουλήσουν τα προϊόντα τους σε αυτοοργανωμένες (εβδομαδιαίες και δεκαπενθήμερες) αγορές χωρίς μεσάζοντες στην Αθήνα. Σε μια αγορά συνήθως βγάζουν περίπου €80–€90 αλλά μερικές φορές μέχρι και €180 ή και €250.
- Τη δημιουργία μιας κυκλικής οικονομίας με ένα συνεταιριστικό κατάστημα και ένα συνεργατικό εστιατόριο όπου τα προϊόντα μπορούν να πωληθούν ή να σερβιριστούν. Με αυτόν τον τρόπο μπορούν να αυτοδιαχειριστούν ολόκληρη τη διατροφική αλυσίδα από το χωράφι μέχρι το πιάτο και να δημιουργήσουν συνεργατικές θέσεις απασχόλησης μέσω της διατροφικής αλυσίδας για τους πρόσφυγες και τους ντόπιους που δεν κατέχουν γη.

Επιπρόσθετα, συμμετέχουν επίσης σε ανθρωπιστικό έργο, προσφέροντας προϊόντα τροφίμων σε συσσίτια όπως «Ο Άλλος Άνθρωπος» και συσσίτια εκκλησιών στην Αθήνα, και γενικά υποστηρίζοντας οικογένειες που έχουν ανάγκη στο χωριό όπου βρίσκονται οι καλλιέργειες. Αυτή τη στιγμή στηρίζουν επτά ελληνικές οικογένειες στο Καπαρέλλι, προσφέροντάς τους τρόφιμα και ρούχα.

Τα δύο αντικρουόμενα παραδείγματα στέλνουν ένα προειδοποιητικό μήνυμα ενάντια στην υπεραπλούστευση και την εξιδανίκευση της έννοιας της «αλληλεγγύης» (που διακινδυνεύει να γίνει μια γενικόλογη φράση για να περιγράψει την άλλη όψη της λιτότητας). Είναι μάλλον πιο χρήσιμο να οριοθετήσουμε τις πρωτοβουλίες αλληλεγγύης ως ένα από τα πολλά διακριτά και συχνά ανταγωνιστικά σχέδια αναδιαμόρφωσης της κοινωνίας που έχουν προκύψει στην Ελλάδα την εποχή της λιτότητας. Με την «απομυθοποίηση της αλληλεγγύης» (σε αντίθεση με την εξιδανίκευση ή την αντιμετώπισή της ως επάγγελμα), μπορεί κανείς να εκτιμήσει καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο η αλληλεγγύη οργανώνει μια συγκεκριμένη απάντηση στη λιτότητα, λειτουργώντας ως «εννοιολογική γέφυρα» μεταξύ κοινωνίας και κατανόησης του εαυτού σε καιρούς κρίσης και προσφέροντας, έτσι, έναν «εναλλακτικό ορίζοντα» που στοχεύει στην καταπολέμηση της αποξένωσης και του ατομικισμού.³⁰ Αυτό βοηθάει, επίσης, στην περιφρούρηση ενάντια στις περιπτώσεις κατάχρησης της ιδέας της αλληλεγγύης από φορείς όπως η Χρυσή Αυγή ή σε περιπτώσεις σύγχυσης μεταξύ αλληλεγγύης και πρωτοβουλιών φιλανθρωπίας.

iii) Οδεύοντας προς την κοινωνική δικαιοσύνη και λογοδοσία: οικοδομώντας ένα αντίπαλο δέος από τα κάτω

Είναι ξεκάθαρο ότι το αντιμαχόμενο πεδίο της λιτότητας και οι απαντήσεις σε αυτό, θέτουν πολλά ερωτήματα, όχι μόνο ως προς το μέλλον της ελληνικής γεωργίας και του διατροφικού συστήματος, αλλά και για την ελληνική και ευρωπαϊκή κοινωνία γενικότερα. Σε αυτή την αρένα, οι έννοιες της αλληλεγγύης, της αναδιανομής και της κοινωνικής δικαιοσύνης συναγωνίζονται με τα μοντέλα φιλανθρωπίας και κοινωνικής πρόνοιας, ενώ σχέδια «ανάκτησης του κράτους» για να γίνει πιο υπόλογο, αντιπροσωπευτικό και δημοκρατικό απέναντι στον λαό, πρέπει να συναγωνιστούν με στρατηγικές ενεργού αποστασιοποίησης από το κράτος, βασισμένες στην επιθυμία για λαϊκή κυριαρχία, αυτονομία και ριζική αυτοδιάθεση.

Δεν υπάρχει εύκολη απάντηση σε αυτά τα περίπλοκα και ανοιχτά ερωτήματα. Καθώς διαφορετικά ανακλαστικά έχουν κυριαρχήσει σε διαφορετικούς καιρούς, ένα ολόκληρο φάσμα φωνών έχει εμφανιστεί για να δώσει απάντηση στη λιτότητα – «Από ΜΚΟ, θρησκευτικά, φιλανθρωπικά ιδρύματα, νεοφυείς επιχειρήσεις, προγράμματα εταιρικής κοινωνικής ευθύνης κ.λπ., τα οποία σε συνεργασία με τοπικές και κεντρικές κυβερνητικές αρχές σταδιακά μετασχηματίζουν τη (νεοφιλελεύθερη) "μεγάλη κοινωνία" ή "κοινωνία των πολιτών", σε νέας γενιάς αυτοδιαχειριζόμενους συνεταιρισμούς, δομές αλληλεγγύης από τα κάτω, οικο-κοινότητες, καταλήψεις προσφύγων, κοινά κ.λπ. που αποπειρώνται να αμφισβητήσουν την κυριαρχία της καπιταλιστικής οργάνωσης της ζωής».³¹

Αυτή η Έκθεση επιδιώκει να αποδώσει δομή σε αυτό το ευρύ φάσμα απαντήσεων, ταυτοποιώντας διαφορετικά ανακλαστικά: από κρατικούς, μη κρατικούς φορείς και την κοινωνία των πολιτών (π.χ. ανθρωπιστικούς, φιλανθρωπικούς ή βασισμένους στην αλληλεγγύη) καθώς και διαφορετικές πολιτικές τάσεις (με όρους τοποθέτησής τους απέναντι στη λιτότητα και το αγροδιατροφικό σύστημα). Ενώ θα ήταν πολύ απλοϊκό να συμβαδίσουν αποκλειστικά με μία συγκεκριμένη ώθηση ή τάση, οι πιο πολλά υποσχόμενες απαντήσεις είναι αυτές που έχουν καταφέρει όχι μόνο να χτίσουν μια ευρεία λαϊκή αντίσταση στη λιτότητα, αλλά, επίσης, μέσω καινοτόμων πρακτικών και κοινωνικού πειραματισμού, να δημιουργήσουν νέες δομές και τρόπους υλοποίησης. Από αυτή τη σκοπιά, οι απαντήσεις που διαμορφώθηκαν στο πλαίσιο του από τα κάτω κινήματος Κ.Α.Ο. είναι, ομολογουμένως, οι πιο ουσιαστικές καθώς το κίνημα «χρησιμοποίησε τα μέσα που επινόησε η κοινωνία στην προσπάθειά της να σταθεί στα πόδια της, να εναντιωθεί στις επιταγές των Μνημονίων, τις πολιτικές και τις επιπτώσεις του (οικονομικού, κοινωνικού, πολιτικού) αποκλεισμού και, πιο σημαντικά, να πειραματιστεί με την οικοδόμηση των δικών της συλλογικών απαντήσεων και δομών».³²

Δημιουργώντας αυτό το αντίπαλο δέος «από τα κάτω» που βασίζεται σε λαϊκά διαχειριζόμενες δομές, είναι δυνατό επίσης να φανταστούμε **μια νέα, αναδυόμενη πολιτική σύγκλιση**, στο πλαίσιο της οποίας οι αυτόνομες και οι μετασχηματιστικές απαντήσεις από τα κάτω (τύποι 1 και 2 στον Πίνακα 2.2 παραπάνω) μπορούν να ενώσουν τις δυνάμεις τους, να συμμαχήσουν επιλεκτικά σε θέματα τακτικής με τις ρεφορμιστικές (τύπος 3) τάσεις, για να ασκήσουν πίεση προς μια πραγματικά μετασχηματιστική πολιτική τροφίμων που θα επεκτείνεται πέρα από τα αιτήματα για προστιτές τιμές τροφίμων και για την προστασία των αγροτών, προς την κατεύθυνση πραγματικής αμφισβήτησης της διαρθρωτικής ισχύος, για παράδειγμα, των κυρίαρχων αλυσίδων καταστημάτων.

Ενώ η εξέλιξη, η αλλαγή και ο μετασχηματισμός του διατροφικού συστήματος διαφαίνονται από τα κάτω, έχουν ξεδιπλωθεί απέναντι σε ένα φόντο δημόσιων πολιτικών που έχουν γενικότερα απογοητεύσει τον ελληνικό λαό. Το Δικαίωμα στην Τροφή είναι το δικαίωμα να τρέφεται κανείς αξιοπρεπώς. Γίνεται ξεκάθαρο από τις πρωτοβουλίες Κ.Α.Λ.Ο. και πολλές από τις λαϊκές απαντήσεις και εναλλακτικές, ότι δεν υπάρχει η προσδοκία από την κυβέρνηση να διανέμει δωρεάν φαγητό και να υποστηρίζει όλο τον πληθυσμό, αλλά να δημιουργήσει τη δυνατότητα ώστε οι άνθρωποι να μπορούν να καλύψουν τις ανάγκες τους, να έχουν πρόσβαση σε πόρους, και αυτό να γίνεται σε συνθήκες που έχουν νόημα για τις ζωές τους – είτε μέσω της κοινότητας και αλληλεγγυων πρωτοβουλιών και αγορών, είτε παράγοντας τρόφιμα, ή απλώς μέσω της εργασίας τους, η οποία να μπορεί να προσφέρει επαρκές εισόδημα για να πληρώσει κάποιος το ενοίκιο του και να θρέψει την οικογένειά του.

Η έλλειψη εμπιστοσύνης στα κυβερνητικά προγράμματα πηγάζει από έλλειψη λογοδοσίας στους κατόχους δικαιωμάτων. Ο τρόπος με τον οποίο ξοδεύονται τα δημόσια χρήματα και οι αποφάσεις για τη διαχείριση των δημοσίων προγραμμάτων θα έπρεπε να προσδιορίζονται με διαφάνεια, βάσει συμμετοχικών διαδικασιών και πρωτίστως να επιτρέπεται ο έλεγχος και να υπάρχουν μηχανισμοί αποκατάστασης. Τέτοιοι μηχανισμοί δεν μπορούν να υπάρξουν, όταν οι εγχώριες πολιτικές επιβάλλονται από εξωτερικούς οικονομικούς φορείς.

Η ικανοποίηση των μακροχρόνιων αναγκών του πληθυσμού με την ταυτόχρονη ικανοποίηση των απαιτήσεων της Τρόικα και της «ελεύθερης αγοράς» οδήγησαν την ελληνική κυβέρνηση να εστιάσει σε απαντήσεις που αποτυγχάνουν να παρέχουν μακροπρόθεσμες λύσεις, προσφέροντας περιστασιακή βοήθεια σε ορισμένα άτομα χαμηλού εισοδήματος, ενώ παράλληλα περικόπτονται συντάξεις και θέσεις εργασίας στον δημόσιο τομέα, αφήνοντας μη κρατικούς φορείς να προσπαθούν να καλύψουν τα κενά μέσω φιλανθρωπίας. Είναι περιττό να πούμε ότι ο οικονομικός μετασχηματισμός, που υποσχόταν η λιτότητα, δεν λειτούργησε.

Αποφάσεις που είχαν τεράστια επίπτωση στα εισοδήματα και τις συντάξεις των ανθρώπων, την απασχόληση, την εκπαίδευση και το σύστημα υγείας αγνόησαν σημαντικά τα πραγματικά προβλήματα και τις εμπειρίες του ελληνικού λαού. Αν κοιτάξουμε τι λειτουργεί, είναι ξεκάθαρο ότι υπάρχουν περιθώρια μετασχηματισμού και αλλαγών, καθώς και πρακτικές που μπορούν να κλιμακωθούν για να απαντήσουν καλύτερα στις ανάγκες του ελληνικού λαού – βασισμένες στην αλληλεγγύη και την οριζόντια λήψη αποφάσεων. Και μπορεί αυτά τα μοντέλα να μην λειτουργούν για όλους/ες ή σε όλες τις περιστάσεις, είναι όμως σημαντικό οι κρατικοί φορείς να κατανοήσουν καλύτερα τι απαιτεί ο κόσμος από τις πολιτικές που απευθύνονται στις ανάγκες τους, ειδικά των ομάδων και των ατόμων που είναι συχνά οι πιο περιθωριοποιημένοι στη χάραξη πολιτικής. Η αλλαγή της πραγματικής ζωής των ανθρώπων απαιτεί διαδικασίες μέσω των οποίων οι πραγματικότητες αυτές αντανakλώνται στις πολιτικές με τις οποίες δημιουργούνται χώροι λογοδοσίας στους πολίτες.

Σημειώσεις

- 1 OECD. (2011). OECD Οικονομικές Έρευνες: Ελλάδα 2011, Εκδόσεις OECD. Ανακτήθηκε από: http://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-grc-2011-en.
- 2 Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2012). Το δεύτερο πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής για την Ελλάδα. Περιοδικά έγγραφα 94, Μάρτιος 2012. Βρυξέλλες: Γενική Διεύθυνση Οικονομικών και Χρηματοδοτικών Υποθέσεων.
- 3 ΔΙΕΘΝΕΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ (2014). Ελλάδα: Έκθεση χώρας του ΔΝΤ αριθ. 14/151. Ιουνίου 2014. Ανακτήθηκε από: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2014/cr14151.pdf><https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2014/cr14151.pdf>, τελευταία πρόσβαση: 8 Μαρτίου 2018, *έμφαση στο πρωτότυπο*.
- 4 Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2015). Μνημόνιο συμφωνίας μεταξύ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που ενεργεί εξ ονόματος του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας και της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Τράπεζας της Ελλάδος, σελ. 4. Ανακτήθηκε από: http://ec.europa.eu/economy_finance/assistance_eu_ms/greek_loan_facility/pdf/01_mou_20150811_en.pdf, τελευταία πρόσβαση: 11 Φεβρουαρίου 2018.
- 5 Norton, M., DiJulio, B. & Brodie, M. (2015). Medicare and Medicaid at 50. Henry J Kaiser Family Foundation. Διαθέσιμο στο: <https://www.kff.org/medicaid/poll-finding/medicare-and-medicare-at-50/>, τελευταία πρόσβαση: 18 Σεπτεμβρίου 2018.
- 6 Καθημερινή. (2015) 300.226 αιτήσεις για επιδότηση σίτισης, ενοικίου και ρεύματος, 25 Ιουνίου 2015. Διαθέσιμο στο: <http://www.kathimerini.gr/820790/article/oikonomia/epixeirhseis/300226-aitheis-gia-epidothsh-sitishs-enoikiou-kai-reymatos>, τελευταία πρόσβαση: 8 Μαρτίου 2018.
- 7 Ziomas, D., Capella, A. & Konstantinidou, D. (2017). The national roll-out of the “Social Solidarity Income” scheme in Greece. ESPN Flash Report 2017/68. European Social Policy Network.
- 8 Βλέπε Deloitte. 2014. «Διατροφή» Πρόγραμμα αξιολόγησης. Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος, 23 Ιουλίου 2014. Διαθέσιμο στο: http://www.snf.org/media/4427555/SNF_Nutrition_Program_Assessment.pdf.
- 9 Βλέπε Διατροφή, Πεδία Δράσης. Διαθέσιμο στο: <http://diatrofi.prolepsis.gr/en/what-we-do/areas-of-action.html>, τελευταία πρόσβαση: 13 July 2018.
- 10 Βλέπε Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (2017). Ανακτήθηκε από: <http://dipe.mes.sch.gr/autosch/joomla15/2017/December/01-01-sitisi-programma-09-11-2017.pdf>, τελευταία πρόσβαση: 23 Φεβρουαρίου 2018.
- 11 Δεδομένα της Εκκλησίας δείχνουν μια αύξηση από 499.091 το 2014 σε 505.608 το 2016.
- 12 Δεδομένα που συλλέχθηκαν μέσω άτυπων τηλεφωνικών συνεντεύξεων με 8 εκκλησιαστικές ενορίες στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, όπως, επίσης, μέσω της ιστοσελίδας των ενοριών.
- 13 Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE). (2018). “Food Bank: A tool for addressing food insecurity and food waste in Greece”. *The Greek Economy, Quarterly Bulletin*, 04/17, 125-130. Ανακτήθηκε από: http://iobe.gr/docs/economy/en/ECO_Q4_24012018_REP_%CE%95%CE%9D.pdf.
- 14 *Ibid.*
- 15 Βλέπε την ιστοσελίδα για τη ΜΚΟ Food Bank at <https://www.trapτροφ.gr/en/><https://www.trapτροφ.gr/en/>
- 16 Βλέπε δεδομένα δημοσιευμένα από Εναλλακτικός στο http://www.enallaktikos.gr/kg15el_koinwnika-pantopwleia_t48.html.
- 17 Για μια περιεκτική ανάλυση των Τραπεζών Τροφίμων στις ΗΠΑ, βλέπε Andy Fischer, *Big Hunger*, διαθέσιμο στο: <https://www.bighunger.org/>.
- 18 Βλέπε Arapoglou and Gounis (2015). “Poverty and Homelessness in Athens: Governance and the Rise of an Emergency Model of Social Crisis Management”. *Hellenic Observatory, GreeSE Paper Np. 90*. Ανακτήθηκε από: http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/CMS%20pdf/Publications/GreeSE/GreeSE_No90.pdf, τελευταία πρόσβαση: 30 Ιουνίου 2018.
- 19 *Ibid.*
- 20 Αυτή η τυπολογία βασίζεται σε μια ευρύτερη τυπολογία που βρίσκεται σε: Sakali, C. (2014). ‘The mosaic of social economy initiatives in Greece amidst the economic crisis’. Paper presented at the 5th IIPPE International Annual Conference in Political Economy ‘The Crisis: Scholarship, Policies, Conflicts and Alternatives’, University of Naples L’Orientale, Naples, 16-18 September 2014.
- 21 Giovanopoulos, C. (2017) (αδημοσίευτο). *Solidarity at Crossroads. Self-organized Solidarity Networks in Greece: From Strategies of Resistance to Strategies of Emancipation*. Report funded by the Rosa Luxembourg Stiftung, Berlin.
- 22 Rakopoulos, T. (2017). Solidarity bridges: alternative food economies in urban Greece. *The Greek Review of Social Research*, 149 (B). Online ISSN: 2241-8512, p. 17.
- 23 Giovanopoulos, C. (2017) (αδημοσίευτο).

- 24 *Ibid.*
- 25 Προσωπικές σημειώσεις από την παρακολούθηση του European Rural Sustainability Gathering 2017, “Sustainability in a time of crisis”, 17-21 Μαΐου, Καρδίτσα, Ελλάδα.
- 26 Forum Synergies (20 Φεβρουαρίου 2017). Βασίλειος Μπέλλης για την περιφερειακή ανάπτυξη, την κοινωνική οικονομία και την οικοσυστημική προσέγγιση. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε από τον Hannes Lorenzen κατά το ERSG 17-21 Μαΐου 2017 στην Ελλάδα.
- 27 Rakopoulos, T. (2014). The crisis seen from below, within, and against: from solidarity economy to food distribution cooperatives in Greece. *Dialectical Anthropology*, 38(2), 189-207.
- 28 Chatzidakis, A. (4 Μαΐου 2014). *Athens as a Failed City for Consumption*. Conference paper delivered during ‘Crisis-scapes Athens and beyond’. Διαθέσιμο διαδικτυακά στο: <http://crisis-scape.net/conference/item/187-athens-as-a-failed-city-for-consumption-in-a-world-that-evaluates-everyone-and-every-place-by-their-commodity-value><http://crisis-scape.net/conference/item/187-athens-as-a-failed-city-for-consumption-in-a-world-that-evaluates-everyone-and-every-place-by-their-commodity-value>, τελευταία πρόσβαση: 28 Ιουνίου 2018.
- 29 Έκθεση του Βρετανικού Συμβουλίου στο πλαίσιο της τεχνικής βοήθειας στο Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, δημοσιευμένη το 2018.
- 30 Papataxiarchis, E. (2016). Unwrapping solidarity? Society reborn in austerity. *Social Anthropology*, 24(2), 205-210. doi:10.1111/1469-8676.12309.
- 31 Giovanopoulos, C. (2017) (αδημοσίευτο).
- 32 Giovanopoulos C. (2018). La Grèce après l’espoir. En attendant le possible: réflexions sur le mouvement des solidarités locales, in *Vacarme*, 83, pp. 99-108, Paris: Vacarme.

Κεφάλαιο 3.

Παραβιάσεις του δικαιώματος στην τροφή

Τα Κεφάλαια 1 και 2 εξέτασαν κάποια από τα συγκεκριμένα μέτρα που εφαρμόστηκαν εντός των διαφόρων Μνημονίων και τις επιπτώσεις τους όχι μόνο στον ελληνικό λαό, αλλά και στον ανασχηματισμό –και μερική καταστροφή– του τομέα τροφίμων της χώρας και τις παρεπόμενες συνέπειες στον αγροτικό πληθυσμό. Αυτά τα μέτρα περιλάμβαναν αγροτικούς φόρους και νέες διατάξεις στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, την προώθηση της ιδιωτικοποίησης και απελευθέρωσης του εμπορίου (επηρεάζοντας το λιανικό και χονδρικό εμπόριο τροφίμων, συμπεριλαμβανομένης της πώλησης της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας), έναν νέο έγγειο φόρο, τις συνθήκες και το εισόδημα της αγροτικής απασχόλησης, μεταξύ άλλων.¹ Αυτή η Έκθεση περιγράφει την επίπτωση των μέτρων λιτότητας στο ελληνικό αγροδιατροφικό σύστημα και πώς αυτά έχουν παρεμποδίσει την απόλαυση του ανθρώπινου δικαιώματος στην τροφή στην Ελλάδα. Εκθέτει το πώς η πρόσβαση και ο έλεγχος επί των φυσικών πόρων επηρεάστηκαν, παρεμποδίζοντας, συνεπώς, την πραγμάτωση του δικαιώματος στην τροφή.²

Η επίπτωση των μέτρων λιτότητας στα δικαιώματα, όπως εγγράφονται στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (ICESCR), αναγνωρίστηκε από την Επιτροπή για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (CESCR):

Η υιοθέτηση προγραμμάτων δημοσιονομικής συστολής μπορεί να είναι απαραίτητη για την εφαρμογή οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Αν τέτοια προγράμματα δεν εφαρμόζονται με πλήρη σεβασμό στις προδιαγραφές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και δεν λαμβάνουν υπόψη τις υποχρεώσεις των κρατών προς τους κατόχους των δικαιωμάτων, ωστόσο, ενδεχομένως να επηρεάζουν αρνητικά ένα φάσμα δικαιωμάτων που προστατεύονται από το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα. Σε μεγαλύτερο κίνδυνο βρίσκονται τα **εργασιακά δικαιώματα**, συμπεριλαμβανομένου και του **δικαιώματος σε εργασία** (Άρ. 6), του **δικαιώματος σε δίκαιες και ευνοϊκές συνθήκες εργασίας**, συμπεριλαμβανομένου του **δικαιώματος σε δίκαιους μισθούς και σε κατώτατο μισθό** που επιτρέπει στους εργαζομένους μια αξιοπρεπή διαβίωση για τους ίδιους και τις οικογένειές τους (Άρ. 7), του **δικαιώματος σε συλλογικές διαπραγματεύσεις** (Άρ. 8), του **δικαιώματος σε κοινωνική ασφάλιση**, συμπεριλαμβανομένων προνομίων ανεργίας, κοινωνικής πρόνοιας και συντάξεων γήρατος (Άρ. 9 και 11), το **δικαίωμα σε κατάλληλες συνθήκες διαβίωσης**, συμπεριλαμβανομένου του **δικαιώματος στην τροφή** και του **δικαιώματος στη στέγη** (Άρ. 11), του **δικαιώματος στην υγεία** και πρόσβασης σε επαρκή ιατροφαρμακευτική περίθαλψη (Άρ. 12) και του **δικαιώματος στην εκπαίδευση** (Άρ. 13-14).³

Η Επιτροπή CESCR σχολίασε περαιτέρω για τις ομάδες που είναι πιο ευπαθείς από αυτά τα μέτρα:

Οι οικογένειες χαμηλού εισοδήματος, ειδικά αυτές **με παιδιά** και **οι εργαζόμενοι με τα χαμηλότερα προσόντα** επηρεάζονται δυσανάλογα από μέτρα όπως οι μειώσεις θέσεων εργασίας, πάγωμα κατώτατων μισθών και οι περικοπές στα προνόμια κοινωνικής πρόνοιας, το οποίο δυνητικά οδηγεί στη διάκριση λόγω κοινωνικής προέλευσης ή ιδιοκτησίας [Άρ. 2 (2)]. Επιπλέον, μειώσεις στα επίπεδα των κοινωνικών υπηρεσιών ή εισαγωγή ή αύξηση στα τέλη χρήσης σε τομείς όπως η φροντίδα παιδιών, και η προσχολική εκπαίδευση, οργανισμοί κοινής ωφέλειας και υπηρεσίες υποστήριξης οικογενειών έχουν δυσανάλογη επίπτωση στις **γυναίκες** και κατά συνέπεια μπορεί να μετρούν βήματα πίσω σε όρους ισότητας των φύλων (Άρ. 3 και 10).⁴

Σχετικά με τις δυσανάλογες συνέπειες των μέτρων λιτότητας στις γυναίκες και, ως εκ τούτου, στην επιδείνωση της ισότητας των φύλων, η Επιτροπή για την Κατάργηση Κάθε Μορφής Διακρίσεων (CEDAW) επιβεβαίωσε, επίσης, ότι:

[...] η νομοθεσία που απευθύνεται στη βία με βάση το φύλο κατά των γυναικών είναι είτε ανύπαρκτη, ή ανεπαρκής ή εφαρμόζεται ελλιπώς. Η διάβρωση των νομικών και πολιτικών πλαισίων που αποσκοπούν στην εξάλειψη των διακρίσεων και της βίας βάσει φύλου, συχνά δικαιολογείται στο όνομα της παράδοσης, του πολιτισμού, της θρησκείας ή φονταμενταλιστικής ιδεολογίας, και *σημαντικές μειώσεις των δημοσίων δαπανών, συχνά ως μέρος των αποκαλούμενων «μέτρων λιτότητας» που ακολουθούν οικονομικές και χρηματοπιστωτικές κρίσεις, εξασθενούν περαιτέρω τις ανταποκρίσεις του Κράτους.*⁵

Σχεδόν 20 χρόνια νωρίτερα, η CESCR είχε ήδη καταδείξει ότι οι οικονομικές κυρώσεις μπορεί να επηρεάσουν αρνητικά τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα.⁶

Σύμφωνα με την CESCR, μια σημαντική υποχρέωση είναι η χρήση των «μέγιστων διαθέσιμων πόρων» για την εκπλήρωση των δικαιωμάτων και την αναλογικότητα των μέτρων που λαμβάνονται. Αν μια κυβέρνηση αποφασίσει να διεξάγει σημαντικές περικοπές στις δημόσιες δαπάνες, πρέπει να μπορεί να αποδείξει ότι αυτές είναι ζωτικής σημασίας για τη γενική ευημερία. Αυτό σημαίνει ότι οποιοδήποτε οπισθοδρομικό μέτρο «πρέπει να είναι απαραίτητο και αναλογικό, υπό την έννοια ότι η υιοθέτηση οποιασδήποτε άλλης πολιτικής, ή αποτυχίας δράσης, θα ήταν περισσότερο επιζήμια για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα».⁷ Αυτή η αρχή στηρίζεται στους όρους του ICESCR⁸ και ερμηνεύτηκε περαιτέρω από την CESCR⁹, όπως προκύπτει ξεκάθαρα από την παραπάνω συζήτηση για τα οπισθοδρομικά μέτρα.¹⁰

Τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης και η αποκαλούμενη Τρόικα –η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (ΕΕ), η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ)– είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαπραγμάτευση των μέτρων λιτότητας με την Ελλάδα και, από την άποψη της ζημιάς που προκάλεσαν αυτά τα μέτρα, έχουν ρητές ευθύνες για τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Αυτό το Κεφάλαιο εξηγεί πρώτα τις διεθνείς υποχρεώσεις του ελληνικού κράτους σχετικά με το δικαίωμα στην τροφή. Καθώς η λιτότητα χαρακτηρίζεται γενικά από οπισθοδρομικά μέτρα (π.χ. περικοπές κοινωνικών δαπανών), αυτό το Κεφάλαιο κοιτάζει επίσης πιο προσεκτικά την απαγόρευση σε αυτά τα μέτρα και τις υποβόσκουσες υποχρεώσεις. Συνεχίζει εξετάζοντας τις υποχρεώσεις των δανειστών σε όρους υλοποίησης του δικαιώματος στην τροφή και άλλων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων και των εξωεδαφικών υποχρεώσεων των κρατών μελών της Ευρωζώνης και της Τρόικα. Τέλος, αναφορικά με τα μέτρα όπως αυτά περιγράφησαν στα **Κεφάλαια 1 και 2**, αναγνωρίζει παραβάσεις αυτών των υποχρεώσεων στο πλαίσιο της λιτότητας.

3.1 Οι διεθνείς υποχρεώσεις της Ελλάδας στο δικαίωμα για επαρκή τροφή: η απαγόρευση οπισθοδρομικών μέτρων

Όπως δηλώνεται στο Άρθρο 1 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (UDHR), «Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα». Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι ακρογωνιαίος λίθος όλων των μέσων για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Με την επικύρωσή τους ή απλώς επειδή πλέον είθισται (ή *jus cogens*), η Ελλάδα είναι υποχρεωμένη να προασπίζει αυτά τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αυτές οι υποχρεώσεις περιλαμβάνουν τη σταδιακή υλοποίηση κοινωνικο-οικονομικών δικαιωμάτων με τα μέγιστα διαθέσιμα μέσα, το οποίο εκ πρώτης όψεως απαγορεύει τα οπισθοδρομικά μέτρα.¹¹ Δεύτερον, όλα τα μέτρα θα πρέπει να διαπνέονται από την αρχή της μη διάκρισης. Τρίτον, η Ελλάδα οφείλει να συμμορφωθεί με την υποχρέωση διεθνούς συνεργασίας μέσω της οποίας τα κράτη πρέπει από κοινού να δημιουργήσουν ένα ευνοϊκό περιβάλλον για την υλοποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.¹² Τα μέτρα λιτότητας επηρεάζουν αυτό το περιβάλλον.¹³

Επιπλέον, τα κράτη έχουν μια τριπλή υποχρέωση να σέβονται, να προστατεύουν και να εκπληρώνουν όλα τα ανθρώπινα δικαιώματα που κατοχυρώνονται σε αυτά τα μέσα.¹⁴

Ως συμβαλλόμενο κράτος πολλών διεθνών μέσων για την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων,¹⁵ συγκεκριμένα αυτών που κατοχυρώνουν οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα, η Ελλάδα έχει την υποχρέωση να σέβεται, να προστατεύει και να εκπληρώνει τέτοια δικαιώματα.¹⁶ Ως προς τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα, διαστάσεις που απαιτούν ειδική διοικητική και οικονομική ικανότητα για την εφαρμογή τους –ειδικά για όσα σχετίζονται με την υποχρέωση εκπλήρωσης του δικαιώματος στην τροφή και συσχετιζόμενα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα– επιτρέπουν στα συμβαλλόμενα κράτη να τα υλοποιούν σταδιακά, αλλά απαιτείται να το κάνουν όσο το συντομότερο γίνεται.¹⁷ Σύμφωνα με το Άρ. 2 του ICESCR και ως μέρος της διεθνούς της υποχρέωσης, η Ελλάδα υποχρεούται να κάνει βήματα για να επιτύχει σταδιακά την πλήρη υλοποίηση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων των ανθρώπων που βρίσκονται υπό τη δικαιοδοσία της. Άλλες διαστάσεις, όπως η υποχρέωσή της να σέβεται, να προστατεύει και να μην κάνει διακρίσεις, χρήζουν άμεσης υλοποίησης.¹⁸ Υπό το Άρ. 2.1 του ICESCR, η Ελλάδα απαγορεύεται να υιοθετεί οπισθοδρομικά μέτρα που είτε περιορίζουν ή μειώνουν τα υπάρχοντα επίπεδα απόλαυσης κατοχυρωμένου δικαιώματος. Τέτοια μέτρα μπορεί να ληφθούν μόνο υπό πολύ ορισμένες συνθήκες, όπως εξηγείται στις Γενικές Παρατηρήσεις της CESCR No. 18¹⁹ και No. 3.²⁰ Η απαγόρευση οπισθοδρόμησης είναι μια κρίσιμη αρχή στο πλαίσιο της λιτότητας και αναλύεται συνεπώς σε βάθος.

Όπως φάνηκε στο **Κεφάλαιο 1**, ένα ευρύ σύνολο μέτρων λιτότητας έχουν αυτό τον οπισθοδρομικό χαρακτήρα, που συνεπάγεται παραβίαση του ICESCR, όπως τονίστηκε εκτενώς από την CESCR.²¹ Η απαγόρευση της οπισθοδρόμησης είναι συνυφασμένη με την αρχή της σταδιακής υλοποίησης. Εφόσον τα συμβαλλόμενα Κράτη στο ICESCR οφείλουν να επιδιώκουν την πλήρη, σύντομη και αποτελεσματική υλοποίηση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων (σταδιακή υλοποίηση), από την άλλη, η απαγόρευση της οπισθοδρόμησης απαγορεύει κάθε μέτρο που παρεμποδίζει την υλοποίηση των κατοχυρωμένων δικαιωμάτων. Όπως υποστήριξε και η Magdalena Sepúlveda, ένα συνειδητά οπισθοδρομικό μέσο αναφέρεται στο «κάθε μέτρο που συνεπάγεται ένα βήμα πίσω στο συμφωνημένο επίπεδο προστασίας στα δικαιώματα που περιέχονται στο Σύμφωνο που είναι συνέπεια συνειδητής απόφασης από το κράτος».²² Η CESCR ορίζει πιο συγκεκριμένα ότι τα συμβαλλόμενα κράτη πρέπει να μπορούν να αποδείξουν ότι τα οπισθοδρομικά μέτρα είναι συμβατά με το Σύμφωνο. Σε αυτή τη Γενική Παρατήρηση No. 3, η CESCR εξηγεί ότι το κράτος που λαμβάνει σκόπιμα οπισθοδρομικά μέτρα πρέπει να αποδείξει, πρώτα, ότι τα μέτρα εξετάστηκαν προσεκτικά, δεύτερον, η αξιολόγηση της επίπτωσης του οπισθοδρομικού μέτρου συμβάδισε με όλα τα κατοχυρωμένα από το ICESCR δικαιώματα, και τρίτον, πως όλοι οι διαθέσιμοι πόροι έχουν συμπεριληφθεί και εξεταστεί.

Επιπλέον, τα οπισθοδρομικά μέτρα δεν θα πρέπει να έχουν κανενός είδους διάκριση, που υπονοεί ότι δεν πρέπει να πλήττουν τις (πιο) ευπαθείς ομάδες.²³ Υπ' αυτή την έννοια, αν αυτά τα μέτρα έχουν ως συνέπεια διακρίσεις, το κράτος πρέπει να λάβει συγκεκριμένα μέτρα για να *αποφύγει* ή να *ισοσταθμίσει* αυτές τις επιπτώσεις. Η αποτυχία να το κάνει παραβιάζει την υποχρέωση της μη διάκρισης. Η CESCR προσδιόρισε ότι αυτά τα μέτρα «δεν πρέπει να κάνουν διακρίσεις και πρέπει να περιλαμβάνουν όλα τα πιθανά μέτρα, συμπεριλαμβανομένων φορολογικών μέτρων, για την υποστήριξη των κοινωνικών μεταβιβάσεων για τον μετριασμό των ανισοτήτων που μπορεί να δημιουργηθούν σε καιρούς κρίσης και να διασφαλιστεί ότι τα δικαιώματα των μειονεκτούντων και περιθωριοποιημένων ατόμων και ομάδων δεν επηρεάζονται δυσανάλογα».²⁴

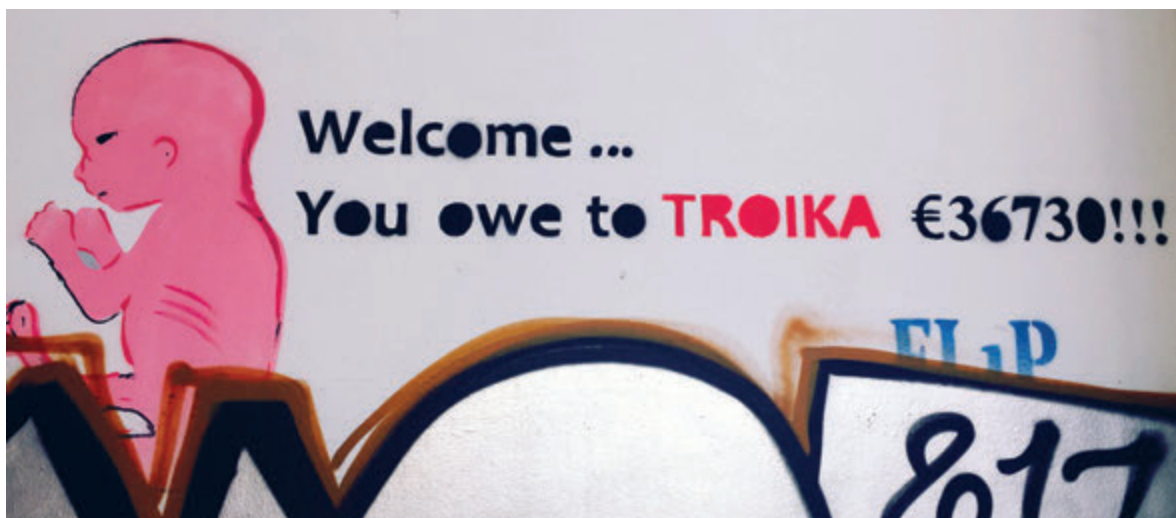
Η CESCR έχει αναγνωρίσει σε διαφορετικές Γενικές Παρατηρήσεις την απαγόρευση οπισθοδρομικών μέτρων που παρεμβαίνουν στα ελάχιστα ουσιώδη επίπεδα των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων²⁵ και έχει περιγράψει τις συνθήκες για την αιτιολόγηση αυτών ακόμα πιο ευκρινώς στη Γενική Παρατήρηση για το Δικαίωμα στην Κοινωνική Ασφάλιση:

Η Επιτροπή θα εξετάσει προσεκτικά αν: (α) υπήρχε εύλογη αιτιολόγηση για την πράξη, (β) οι εναλλακτικές εξετάστηκαν πλήρως, (γ) υπήρχε ουσιαστική συμμετοχή των πληττόμενων ομάδων στην εξέταση των προτεινόμενων μέτρων και εναλλακτικών, (δ) τα μέτρα προκάλεσαν άμεσα ή έμμεσα διακρίσεις, (ε) τα μέτρα θα έχουν μια διαρκή επίδραση στην υλοποίηση του δικαιώματος σε δημόσια ασφάλιση, μια αδικαιολόγητη επίπτωση στα κεκτημένα δικαιώματα κοινωνικής ασφάλισης ή αν ένα άτομο ή ομάδα αποστερείται την πρόσβαση στο ελάχιστο απαραίτητο όριο κοινωνικής ασφάλισης, και (στ) αν υπήρχε μια ανεξάρτητη επισκόπηση των μέτρων σε εθνικό επίπεδο.²⁶

Στην περίπτωση των μέτρων όπως περιγράφησαν στο **Κεφάλαιο 1** και το **Πλαίσιο 3.1** παρακάτω που έχουν οπισθοδρομική διάσταση²⁷ και βάσει των προαναφερθέντων στοιχείων,²⁸ η Ελλάδα θα έχει παραβιάσει τις υποχρεώσεις της σχετικά με τα οπισθοδρομικά μέτρα, αν δεν μπορεί να αποδείξει ότι:

1. διεξήχθη αξιολόγηση των επιπτώσεων των μέτρων σε όλα τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται από το ICESCR·
2. η υιοθέτηση οπισθοδρομικών μέτρων είναι απαραίτητη και αναλογική, υπό την έννοια ότι η υιοθέτηση οποιασδήποτε άλλης πολιτικής, ή αποτυχία δράσης, θα ήταν καταστροφική για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα·
3. τέτοια οπισθοδρομικά μέτρα είναι αυστηρώς προσωρινά·
4. τέτοια μέτρα δεν οδηγούν σε διακρίσεις ή αυξημένες ανισότητες·
5. τέτοια μέτρα δεν επηρεάζουν το ελάχιστο περιεχόμενο των δικαιωμάτων που προασπίζονται από το Σύμφωνο·
6. τα μέτρα δεν έχουν επίπτωση διακρίσεων ειδικά στις (πιο) ευπαθείς ομάδες·
7. αυτοί που επηρεάζονται από τα μέτρα έχουν την ευκαιρία συμμετοχής στη συζήτηση γι' αυτά τα μέτρα και τις εναλλακτικές τους·
8. τέτοια μέτρα προέκυψαν μέσω, ή στη βάση, κάποιου Νόμου.

Αυτές οι προδιαγραφές δεσμεύουν το ελληνικό κράτος –αλλά και τους διαπραγματευόμενους εταίρους– κατά τη διαπραγμάτευση και σύναψη όλων των συμφωνιών «διάσωσης» και της συνακόλουθης εφαρμογής τους.²⁹

ΠΛΑΙΣΙΟ 3.1.

Οπισθοδρομικά μέτρα που ελήφθησαν από την Ελλάδα

Τα μέτρα οικονομικής λιτότητας που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα από το 2010 ήταν εν πολλοίς βασισμένα σε ανάλυση της οικονομίας και της αγοράς και είχαν βαθιές επιπτώσεις στις ζωές των ανθρώπων σε όλη τη χώρα, συμπεριλαμβανομένης της ζημιάς που προκλήθηκε στο διατροφικό σύστημα. Η κυβέρνηση είναι υποχρεωμένη να διασφαλίσει ότι η οικονομική πολιτική σέβεται τις υποχρεώσεις της στα ανθρώπινα δικαιώματα, τη μη διάκριση, τη σταδιακή υλοποίηση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, τη μη οπισθοδρόμηση και την απαραίτητη προϋπόθεση ότι ο σχεδιασμός και η εφαρμογή της πολιτικής επικυρώνει τις αρχές της συμμετοχής, της διαφάνειας και της λογοδοσίας. Αυτό που βιώσαμε στην Ελλάδα με την εφαρμογή των μέτρων λιτότητας είναι η έλλειψη σεβασμού για τις αρχές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και οικονομικές πολιτικές που δίνουν προτεραιότητα στα οικονομικά συμφέροντα έναντι των δικαιωμάτων και αναγκών των πολιτών.

Υπό το πρίσμα του Δικαιώματος στην Τροφή στην Ελλάδα, μπορούμε να αναγνωρίσουμε παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τόσο εθνικά όσο και εξωεδαφικά. Και ενώ η ανάλυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εν πολλοίς θα εστιάζει στην πρόσβαση στην τροφή, αυτή η Έκθεση σκιαγραφεί τις συνεχείς επιπτώσεις των μέτρων λιτότητας στην ελληνική κοινωνία όπως και στο διατροφικό σύστημα – επηρεάζοντας παραγωγούς, πωλητές και καταναλωτές.

Κάποια από τα ληφθέντα οπισθοδρομικά μέτρα είναι τα εξής:

- Κατά την περίοδο 2010–2018, υπό την πίεση της Τρόικα, η δημόσια δαπάνη μειώθηκε μέσω μείωσης των μισθών, συμπεριλαμβανομένης συνολικής μείωσης εισοδήματος με την κατάργηση του 13ου και 14ου μισθού για τους δημόσιους υπαλλήλους το 2010, καθώς και μια σειρά περικοπών συντάξεων.³⁰
- Περικοπές στη δημόσια επένδυση και της δαπάνης σε κρίσιμους τομείς, όπως η εκπαίδευση και η υγεία.
- Το πρώτο Μνημόνιο διατεινόταν ότι οι υψηλοί κατώτατοι μισθοί στην Ελλάδα παρεμπόδισαν την ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας³¹ και κατ'επέκταση ζητήθηκε από τις αρχές να παγώσουν τους κατώτατους μισθούς για τρία χρόνια³² και να εισάγουν άλλα μέτρα όπως ο περιορισμός των συλλογικών διαπραγματεύσεων, υπο-κατώτατους μισθούς, μετρίαση των κανονισμών απόλυσης, και ευέλικτους κανονισμούς προσωρινής και μερικής απασχόλησης εργασίας ώστε να συρρικνωθούν οι μισθοί.³³
- Οι κατώτατοι μισθοί μειώθηκαν το 2012 κατά 22-32%: από €751 τον μήνα σε €586 ή €511 για τους εργαζόμενους κάτω των 25 ετών.³⁴

Ο συνδυασμός πολλών οπισθοδρομικών μέτρων είχε μεγάλες αρνητικές συνέπειες στη διαβίωση των ανθρώπων.

Επιπρόσθετα, τα γενικά κόστη αυξήθηκαν:

- Παρά την επισφάλεια που βίωνε ένα τεράστιο ποσοστό του πληθυσμού, για μεγάλο μέρος της κρίσης (μέχρι το 2013), οι τιμές των τροφίμων στην Ελλάδα συνέχισαν να ανεβαίνουν ταχύτερα από ό,τι στην Ευρωζώνη, παρά την οξεία πτώση στα εγχώρια εισοδήματα και εργατικά κόστη.³⁵
- Η εισαγωγή του ανεπαρκούς προγράμματος κοινωνικού εισοδήματος αλληλεγγύης (σε σύμπτωση με το τέλος άλλων μέτρων) αντιμετώπισε νοικοκυριά με δύσκολες επιλογές και απέτυχε να αντιμετωπίσει τη φτώχεια.³⁶
- Νέος αγροτικός φόρος και ένα καθεστώς κοινωνικής ασφάλισης σχετιζόμενα με υψηλότερα κόστη παραγωγής, μειωμένα εισοδήματα και μεγαλύτερη αβεβαιότητα.³⁷
- Επιπλέον, το τωρινό πρόγραμμα απαιτεί δημοσιονομικό πλεόνασμα της τάξης του 3,5% μέχρι το 2022 και 2,2% δημοσιονομικό πλεόνασμα μέχρι το 2060, που σημαίνει ότι η ελληνική οικονομία θα υπόκειται σε συνεχόμενο σχέδιο λιτότητας, χωρίς πιθανότητα να φτάσει σε επαρκή ανάπτυξη ή να ανακτήσει ανεξαρτησία από τα διεθνή επιχειρηματικά συμφέροντα και την ξένη επένδυση.

Καθώς οι μισθοί έπεσαν κατά 25%, η ανεργία αυξήθηκε από 7,3% σε 27,9% μεταξύ 2008 και 2013.³⁸ Τον Απρίλιο του 2018, η ανεργία ήταν 20%,³⁹ περισσότερο από το διπλάσιο του μέσου όρου της Ευρωζώνης που είναι 8,5%.⁴⁰ Διαδοχικές περικοπές μισθών και αύξηση της φορολογίας επέφεραν μαζικές απολύσεις, διάβρωση των εργατικών κανονισμών, αυξημένη εργασιακή ανασφάλεια, και διάχυτη επισφάλεια, με χαμηλά αμειβόμενη και ευέλικτη εργασία στην οποία οι γυναίκες και οι νέοι είναι δυσανάλογα επιρρεπείς.⁴¹ **Η κρίση έπληξε δυσανάλογα τις γυναίκες και τους μετανάστες**, συμπεριλαμβανομένων αυξήσεων στις απολύσεις λόγω εγκυμοσύνης και αδειών μητρότητας και άδικα μέτρα πολιτικής που κάνουν διακρίσεις κατά των γυναικών, όπως αναφέρεται από τη CEDAW.⁴²

Εξαιτίας αυτών των μέτρων, κάποια από τα κεντρικά στοιχεία του δικαιώματος στην τροφή – πρόσβαση σε επαρκή τροφή – έχουν καταστρατηγηθεί (βλέπε Πλαίσιο 3.2).

Κανονιστικό πλαίσιο του Δικαιώματος στην Τροφή

Το άρθρο 11 του ICESCR διακηρύσσει:

1. Τα συμβαλλόμενα κράτη του παρόντος Συμφώνου αναγνωρίζουν το δικαίωμα όλων σε ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης για τον ίδιο και την οικογένειά του, περιλαμβάνοντας επαρκή τροφή, ρουχισμό και στέγαση και σε συνεχή βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης. Τα συμβαλλόμενα κράτη θα λάβουν τα κατάλληλα μέτρα για τη διασφάλιση της υλοποίησης αυτού του δικαιώματος, αναγνωρίζοντας με αυτό τον τρόπο την ουσιαστική σημασία της διεθνούς συνεργασίας βάσει της ελεύθερης συγκατάθεσης.
2. Τα συμβαλλόμενα κράτη του παρόντος Συμφώνου, αναγνωρίζοντας το θεμελιώδες δικαίωμα όλων να είναι απαλλαγμένοι από την πείνα, θα πρέπει να λάβει μεμονωμένα και μέσω διεθνούς συνεργασίας, τα μέτρα, συμπεριλαμβανομένων συγκεκριμένων προγραμμάτων που χρειάζονται:
 - (α) Για τη βελτίωση των μεθόδων παραγωγής, συντήρησης και διανομής τροφίμων κάνοντας πλήρη χρήση της τεχνικής και επιστημονικής γνώσης, διαδίδοντας τη γνώση για τις αρχές της διατροφής και εξελίσσοντας ή μεταρρυθμίζοντας τα αγροτικά συστήματα με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτυγχάνεται η πιο αποτελεσματική εξέλιξη και χρησιμοποίηση των φυσικών πόρων.
 - (β) Λαμβάνοντας υπόψη τα προβλήματα τόσο των χωρών εισαγωγής τροφίμων όσο και των χωρών εξαγωγής τροφίμων, να διασφαλιστεί η δίκαιη κατανομή της παγκόσμιας προμήθειας τροφίμων βάσει ανάγκης.

Ξεκαθαρίζοντας περαιτέρω το πλαίσιο αυτού του δικαιώματος στη Γενική Παρατήρηση Νο. 12 στο δικαίωμα για επαρκή τροφή, η CESCR δήλωσε ότι «(το) δικαίωμα σε επαρκή τροφή υλοποιείται όταν κάθε άνδρας, γυναίκα και παιδί, μεμονωμένα ή σε κοινότητα με άλλους, έχει φυσική και οικονομική πρόσβαση κάθε στιγμή σε επαρκή τροφή ή μέσα για την απόκτησή της.⁴³ Το ανθρώπινο δικαίωμα στην τροφή περιλαμβάνει, επίσης, διάφορες διαστάσεις που πρέπει να εκπληρωθούν, όπως η διαθεσιμότητα των τροφίμων⁴⁴ και η προσβασιμότητα των τροφίμων. Η δεύτερη διάσταση περιλαμβάνει όχι μόνο τη φυσική προσβασιμότητα, αλλά και την οικονομική. Η Γενική Παρατήρηση Νο. 12 είναι κατηγορηματική σχετικά με αυτό:

Η οικονομική προσβασιμότητα υπονοεί ότι προσωπικά ή οικιακά οικονομικά κόστη που σχετίζονται με την απόκτηση τροφής για επαρκή διατροφή θα έπρεπε να είναι σε τέτοιο επίπεδο που η επίτευξη και ικανοποίηση βασικών αναγκών δεν απειλείται ή διακυβεύεται. Η οικονομική προσβασιμότητα αναφέρεται σε οποιοδήποτε σύστημα εξαγοράς ή το δικαίωμα μέσω του οποίου τα άτομα αποκτούν την τροφή τους και είναι μέτρο του βαθμού στον οποίο είναι ικανοποιητικό για την απόλαυση του δικαιώματος σε κατάλληλη τροφή. [...].⁴⁵

Ένα ευρύ φάσμα διεθνών μέσων αφορά διαφορετικές διαστάσεις του δικαιώματος σε επαρκή τροφή.⁴⁶ Προς απάντηση στην Παγκόσμια Διάσκεψη Κορυφής για τον Επισιτισμό που οργανώθηκε από τον Οργανισμό Τροφίμων και Γεωργίας του ΟΗΕ (FAO) το 1996, η Επιτροπή για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα εξέδωσε τη Γενική Παρατήρηση Νο. 12 (1999), που προσδιορίζει το δικαίωμα στην τροφή: *το δικαίωμα σε επαρκή τροφή υλοποιείται όταν κάθε άνδρας, γυναίκα και παιδί, μεμονωμένα ή σε κοινότητα μαζί με άλλους, έχει φυσική και οικονομική πρόσβαση, κάθε στιγμή, σε επαρκή τροφή ή μέσα για την απόκτησή της.*

Το 2004, τα κράτη μέλη του FAO υιοθέτησαν τις «Προαιρετικές κατευθυντήριες γραμμές για τη στήριξη της σταδιακής πραγμάτωσης του δικαιώματος σε επαρκή τροφή στο πλαίσιο της εθνικής επισιτιστικής ασφάλειας» (Κατευθυντήριες γραμμές του Δικαιώματος στην Τροφή), παρέχοντας πρακτικές οδηγίες στα Κράτη για την εφαρμογή του δικαιώματος σε επαρκή τροφή. Τα άρθρα 55 και 56 του Χάρτη του ΟΗΕ σχετίζονται με τις Κατευθυντήριες γραμμές για το Δικαίωμα στην Τροφή.

Το Δικαίωμα στην Τροφή είναι ένα δικαίωμα που δεν αποκλείει κανέναν. Δεν είναι απλώς το δικαίωμα σε μια ελάχιστη ποσότητα χορηγούμενων θερμίδων, πρωτεΐνες και άλλα διατροφικά στοιχεία. Αποτελεί ένα δικαίωμα σε όλα τα θρεπτικά στοιχεία που χρειάζεται ένας άνθρωπος για να ζει μια υγιή και ενεργό ζωή και στα μέσα για την απόκτησή τους. Οι κάτοχοι του δικαιώματος στην τροφή είναι άτομα και κοινότητες. Αυτό σημαίνει, πρακτικά, ότι κάθε άτομο ή ομάδα ατόμων έχει αυτό το θεμελιώδες δικαίωμα.

Το Δικαίωμα στην Τροφή περιλαμβάνει δύο ξεχωριστούς κανόνες που περιλαμβάνονται στο Άρθρο 11 του ICESCR: το δικαίωμα σε επαρκή τροφή και το θεμελιώδες δικαίωμα όλων να είναι απαλλαγμένοι από την πείνα. Δεν πρόκειται για τη σίτιση, αλλά κυρίως για το δικαίωμα να μπορούν να θρέψουν τους εαυτούς τους. Δεν περιορίζεται στην πρόσβαση σε ασφαλή τροφή, αλλά σε επαρκή τροφή (συμπεριλαμβανομένων ποιότητας, ποσότητας, πολιτισμικής και βιοποικιλότητας, και σύμφωνα με το φύλο και την ηλικία). Διαφέρει επίσης από την επισιτιστική ασφάλεια

και τη διατροφική κυριαρχία, καθώς υπαινίσσεται τη δυνατότητα των ατόμων να κρατούν τις κυβερνήσεις τους υπόλογες για την παραβίαση του δικαιώματος στην τροφή.

Είναι σημαντικό να δοθεί έμφαση σε συγκεκριμένα συστατικά στοιχεία του δικαιώματος στην τροφή: Η τροφή πρέπει να είναι διαθέσιμη, προσβάσιμη, επαρκής και βιώσιμη:

Η διαθεσιμότητα απαιτεί η τροφή να είναι διαθέσιμη από φυσικές πηγές και διαθέσιμη προς πώληση σε αγορές και καταστήματα.

Η προσβασιμότητα απαιτεί να διασφαλίζεται οικονομική και φυσική πρόσβαση στην τροφή. Η οικονομική προσβασιμότητα σημαίνει πως η τροφή πρέπει να παρέχεται σε προσιτές τιμές. Η φυσική προσβασιμότητα σημαίνει ότι η τροφή θα πρέπει να είναι προσβάσιμη σε όλους, περιλαμβανομένων των φυσικά ευάλωτων, όπως τα παιδιά, οι ασθενείς, άτομα με αναπηρίες και ηλικιωμένοι, για τους οποίους ενδεχομένως είναι δύσκολη η απόκτηση τροφής. Η πρόσβαση στην τροφή πρέπει επίσης να διασφαλίζεται για άτομα σε απομακρυσμένες περιοχές και θύματα ένοπλων συγκρούσεων ή φυσικών καταστροφών, όπως και φυλακισμένους.

Επάρκεια (και αποδοχή) σημαίνει ότι η τροφή πρέπει να ικανοποιεί τις διατροφικές ανάγκες, λαμβάνοντας υπόψη την ηλικία, τις συνθήκες διαβίωσης, την υγεία, το επάγγελμα, το φύλο κ.λπ. Η τροφή πρέπει επίσης να είναι ασφαλής για ανθρώπινη κατανάλωση και απαλλαγμένη από δυσμενείς ουσίες, όπως ρύποι από βιομηχανικές ή γεωργικές διαδικασίες, συμπεριλαμβανομένων υπολειμμάτων από παρασιτοκτόνα, ορμόνες ή κτηνιατρικά φάρμακα. Η επαρκής τροφή θα πρέπει να είναι και πολιτισμικά αποδεκτή. Για παράδειγμα, βοήθεια που περιέχει τροφή που είναι θρησκευτικά ή πολιτισμικά απαγορευμένη για τους παραλήπτες ή σε ασυμφωνία με τις διατροφικές τους συνήθειες θα ήταν πολιτισμικά μη αποδεκτή. Η τροφή θα πρέπει, επίσης, να λαμβάνει υπόψη τις ανάγκες του φύλου.

Βιωσιμότητα: η παραγωγή και κατανάλωση τροφίμων θα πρέπει να είναι κοινωνικά, οικονομικά και περιβαλλοντικά βιώσιμη, που σημαίνει ότι η παραγωγή και κατανάλωσή της δεν θα έπρεπε να έχει αρνητική επίπτωση στην απόλαυση του δικαιώματος σε τροφή και σωστή διατροφή των επόμενων γενεών, να προκαλεί περιβαλλοντική υποβάθμιση ή να προκαλεί αρνητικές συνέπειες στην οικονομική προσβασιμότητα αυτών των γενεών.

Το *δικαίωμα σε επαρκή τροφή και διατροφή* θα πρέπει κατά συνέπεια να μην ερμηνεύεται σε ένα στενό ή περιοριστικό πλαίσιο που το εξισώνει με την ελάχιστη πρόσληψη θερμίδων, πρωτεϊνών και άλλων θρεπτικών στοιχείων. Το *δικαίωμα σε επαρκή τροφή* θα πρέπει να υλοποιείται σταδιακά. Ωστόσο, τα κράτη έχουν βασική υποχρέωση να λάβουν την απαραίτητη δράση για να μετριάσουν και να απαλύνουν την πείνα ακόμα και σε καιρούς φυσικών ή άλλων καταστροφών.

Οι υποχρεώσεις των συμβαλλόμενων κρατών

Υπάρχουν τρεις γενικές υποχρεώσεις των κρατών:

Η πρώτη είναι η υποχρέωση να λαμβάνουν μέτρα για την επίτευξη *σταδιακά* της πλήρους υλοποίησης του δικαιώματος σε επαρκή τροφή. Αυτό επιβάλλει υποχρέωση να κινούνται όσο το δυνατόν συντομότερα προς αυτό τον στόχο και περιλαμβάνει μια υπόρρητη *εκ πρώτης όψεως* απαγόρευση οπισθοδρομικών μέτρων.⁴⁷

Η δεύτερη είναι η υποχρέωση της μη διάκρισης, που σημαίνει ότι τα άτομα δεν θα πρέπει να χρήζουν διαφορετικής μεταχείρισης βάσει φυλής, χρώματος, φύλου, γλώσσας, θρησκείας, πολιτικής ή άλλης άποψης, εθνικής ή κοινωνικής καταγωγής, ιδιοκτησίας, γέννησης, ή άλλης κατάστασης και ότι αυτοί που εκ των πραγμάτων βιώνουν διακρίσεις θα πρέπει να υποστηρίζονται μέσω θετικών μέτρων, που τους επιτρέπουν την εξάλειψη τέτοιων καταστάσεων διάκρισης και εξασφαλίζουν υλική ισότητα.⁴⁸

Η τρίτη είναι η υποχρέωση της διεθνούς βοήθειας και συνεργασίας,⁴⁹ που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων ότι τα κράτη θα πρέπει να εργάζονται από κοινού για τη δημιουργία ευνοϊκού περιβάλλοντος για την υλοποίηση του ανθρώπινου δικαιώματος στην τροφή και τη διατροφή.

Επιπλέον, τα κράτη έχουν τρεις συγκεκριμένες υποχρεώσεις:

Η υποχρέωση σεβασμού απαιτεί από τα συμβαλλόμενα μέρη να αποφεύγουν τη λήψη μέτρων –μέσω δράσεων, πολιτικών ή την αποτυχία δράσης των φορέων τους και των δημόσιων λειτουργιών– που μπορεί να οδηγήσει στην εμπόδιση ή άρνηση των ατόμων ή των ομάδων να αποκοτούν τρόφιμα για τους ίδιους.

Η υποχρέωση προάσπισης απαιτεί την υιοθέτηση συγκεκριμένων νομοθετικών ή άλλων μέτρων που ρυθμίζουν δραστηριότητες τρίτων μερών ώστε να διασφαλίζεται ότι δεν επιδρούν αρνητικά στην απόλαυση των ανθρώπων του δικαιώματος στην τροφή. Αυτό περιλαμβάνει την υιοθέτηση νόμων και πολιτικών, εφαρμογή μηχανισμών εποπτείας, έρευνα των ισχυρισμών, παροχή φαρμάκων για τους πληττόμενους και κυρώσεων για τους παραβάτες.

Η υποχρέωση εκπλήρωσης σημαίνει ότι τα συμβαλλόμενα κράτη πρέπει να λαμβάνουν θετικά μέτρα για τη διευκόλυνση και παροχή των δικαιωμάτων των ατόμων. Η διευκόλυνση της υλοποίησης του δικαιώματος στην τροφή απαιτεί πιο ευρέα μέτρα από την πλευρά της κυβέρνησης που συνεπάγεται ότι πρέπει να αναζητά ενεργά και να ταυτοποιεί τις ευπαθείς ομάδες και να εφαρμόζει πολιτικές και προγράμματα για τη βελτίωση της πρόσβασης των ατόμων στην τροφή και την ικανότητα να τρέφουν τους εαυτούς τους. Η υποχρέωση της υλοποίησης του δικαιώματος στην τροφή παρέχοντας τροφή άμεσα μπορεί να εφαρμοστεί μόνο σε καιρούς και σε άτομα ή ομάδες που δεν μπορούν να ασκήσουν το δικαίωμά τους σε τροφή με ίδια μέσα. Η υποχρέωση παροχής, επίσης, περιλαμβάνει την υποχρέωση εξασφάλισης, κατ' ελάχιστο, ότι κανείς σε μια χώρα δεν υποφέρει από πείνα και να καθοριστούν στρατηγικές για την ανάκαμψη ή τη δημιουργία της ικανότητας των ατόμων να σιτιστούν σε περίπτωση που αυτό δύναται.⁵⁰ Σε πολλές από τις πρόσφατες Γενικές Παρατηρήσεις, το CESCR θεώρησε ότι η υποχρέωση εκπλήρωσης ενσωματώνει και την υποχρέωση προώθησης. Το κράτος θα έπρεπε να προωθή την ευαισθητοποίηση για τα ανθρώπινα δικαιώματα στους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς. Τα τελευταία χρόνια, η ανάγκη να διευκρινιστούν οι υποχρεώσεις και ευθύνες για τις δράσεις που αναλαμβάνονται από εγχώριους και εξωτερικούς φορείς έχει γίνει πιο επιτακτική.

Κάποια μέτρα σε αυτά τα επίπεδα υποχρεώσεων των συμβαλλόμενων κρατών είναι πιο άμεσης φύσης, ενώ άλλα είναι πιο μακροχρόνιου χαρακτήρα, για να επιτευχθεί σταδιακά η πλήρης υλοποίηση του δικαιώματος στην τροφή και τη διατροφή.

Τα παρακάτω είναι καθοριστικοί παράγοντες του δικαιώματος στην τροφή και τη διατροφή:

- **Το δικαίωμα στην υγεία:** Η διατροφή είναι συστατικό στοιχείο και του δικαιώματος στην υγεία και του δικαιώματος στην τροφή.
- **Το δικαίωμα στη ζωή:** Όταν τα άτομα αδυνατούν να σιτιστούν αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο θανάτου από αστία, υποσιτισμό ή επακόλουθες ασθένειες, το δικαίωμά τους στη ζωή θα βρισκόταν επίσης σε κίνδυνο.
- **Το δικαίωμα στο νερό:** Το δικαίωμα στην τροφή δεν μπορεί να υλοποιηθεί αν τα άτομα δεν έχουν πρόσβαση σε ασφαλές πόσιμο νερό για προσωπική και οικιακή χρήση.
- **Το δικαίωμα σε επαρκή στέγη:** Όταν σε ένα σπίτι απουσιάζουν βασικές υποδομές, όπως αυτές που χρειάζονται για μαγείρεμα ή αποθήκευση τροφής, το δικαίωμα σε επαρκή τροφή των ατόμων που διαμένουν σε αυτό ενδεχομένως υπονομεύεται.

Σχετικά με τις υποχρεώσεις του ελληνικού κράτους, οι συνθήκες για την υιοθέτηση οπισθοδρομικών μέτρων που προκύπτουν από τα μέτρα λιτότητας δεν πληρούνταν καθώς τα ελάχιστα ουσιαστικά επίπεδα τήρησης των δικαιωμάτων επηρεάστηκαν και επειδή τα μέτρα δεν ήταν αναλογικά. Επιπλέον, στα μέτρα λιτότητας που έλαβε, η Ελλάδα δεν συμμορφώθηκε με τις υποχρεώσεις για σταδιακή υλοποίηση των δικαιωμάτων, τη μη διάκριση και τη διεθνή συνεργασία για να διευκολύνει την υλοποίηση των δικαιωμάτων και τις ειδικές υποχρεώσεις να τα σέβεται, προστατεύει και εκπληρώνει. Τα αδικαιολόγητα οπισθοδρομικά μέτρα έβλαψαν την απόλαυση των δικαιωμάτων ενός μεγάλου μέρους του ελληνικού λαού, και ειδικά του αγροτικού πληθυσμού και εμπόδισαν την απόλαυση του δικαιώματος στην τροφή εξαιτίας των παραβιάσεων στα δικαιώματα στην εργασία και την κοινωνική ασφάλιση.

3.2 Οι εξωεδαφικές υποχρεώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων των κρατών μελών της Ευρωζώνης και η ευθύνη της Τρόικα

Τα Μνημόνια διαπραγματεύτηκαν και υπογράφηκαν από την Ελλάδα και τους δανειστές της. Ο βαθμός διεθνούς ευθύνης της Ελλάδας για την αποτυχία συμμόρφωσης με το ICESCR σχετίζεται με το επίπεδο εξαναγκασμού σε αυτές τις συμφωνίες, π.χ. πόσο περιθώριο ελευθερίας είχε η Ελλάδα να προσδιορίσει αυτά τα μέτρα ή σε ποιο βαθμό αυτά επιβλήθηκαν στην Ελλάδα από κράτη μέλη της Ευρωζώνης και την Τρόικα.

Στο βιβλίο που εξέδωσε πρόσφατα, ο νυν Επίτροπος Οικονομικών Υποθέσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Pierre Moscovici, υποστήριξε σθεναρά ότι *δεν υπήρξαν* συζητήσεις μεταξύ των εταίρων:

Στην αίθουσα, υπάρχουν δεκαεννιά Υπουργοί Οικονομικών, συν τη Γενική Διευθύντρια του ΔΝΤ, Christine Lagarde, τον Mario Draghi, Πρόεδρο της ΕΚΤ, τον Γενικό Διευθυντή του ΕΜΣ, τον Γερμανό Klaus Regling, και εμού εκ μέρους της Επιτροπής. Είκοσι τρία άτομα συνολικά, με τους αναπληρωτές τους, *να λαμβάνουν –ή και όχι– θεμελιώδεις αποφάσεις για εκατομμύρια άλλους, τους Έλληνες εν προκειμένω*, με εξαιρετικά τεχνικές παραμέτρους, αποφάσεις που είναι υπεράνω δημοκρατικού ελέγχου. Το Eurogroup δεν είναι υπόλογο σε καμία κυβέρνηση, σε κανένα Κοινοβούλιο, και ειδικά όχι στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.⁵¹

Πράγματι, διάφορα δημοσιεύματα και εκθέσεις αναφέρουν ότι η Ελλάδα είχε μικρά περιθώρια ελιγμών στις διαπραγματεύσεις των Μνημονίων και ότι τα μέτρα θα είχαν ούτως ή άλλως επιβληθεί.⁵² Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι στο πλαίσιο μαζικής πολιτικής και οικονομικής πίεσης, η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να προστατέψει τα ανθρώπινα δικαιώματα από την επίπτωση των απαιτούμενων μέτρων. Ωστόσο, στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το γεγονός ότι τα Μνημόνια υπογράφηκαν και από τα δύο μέρη, αναθέτει ευθύνες και υποχρεώσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα σε αμφότερους σχετικά με (τον κίνδυνο να εμφανιστούν) αρνητικές επιπτώσεις στα ανθρώπινα δικαιώματα ως αποτέλεσμα των μνημονιακών μέτρων.

Σε αυτό το μέρος, συζητάμε τις εξωεδαφικές υποχρεώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων των κρατών μελών της Ευρωζώνης. Οι υποχρεώσεις των κρατών μπορεί να είναι εγχώριες ή εξωεδαφικές, βάσει του αν οι κάτοχοι των δικαιωμάτων που σχετίζονται με αυτές τις υποχρεώσεις είναι εντός ή εκτός συνόρων. Έχει γίνει αξιολογη δουλειά γύρω από τις εξωεδαφικές υποχρεώσεις του νόμου ανθρωπίνων δικαιωμάτων στα αρμόδια όργανα των συμβάσεων του ΟΗΕ, τα περιφερειακά συστήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων και κάποια δικαστήρια. Μια σύνοψη των αναδυόμενων δομών και αρχών υπάρχει στις Αρχές του Μάαστριχτ για τις Εξωεδαφικές Υποχρεώσεις των Κρατών στο πεδίο των Οικονομικών και Κοινωνικών Δικαιωμάτων του 2011.⁵³ Αυτές βασίζονται στο διεθνές δίκαιο, με πηγές που δίνονται στα Σχόλια. Σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα κράτη έχουν την υποχρέωση να σέβονται, να προστατεύουν και να επιβάλλουν τα ανθρώπινα δικαιώματα όχι μόνο εντός αλλά και εκτός συνόρων, υπό ορισμένες συνθήκες.⁵⁴ Στο πλαίσιο των δυσμενών επιπτώσεων στα ανθρώπινα δικαιώματα στην Ελλάδα εξαιτίας των επιβεβλημένων μέτρων λιτότητας, τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης και τα μέλη της Τρόικα δεν τήρησαν πλήρως τις εξωεδαφικές τους υποχρεώσεις στα ανθρώπινα δικαιώματα.

Όπως θα δούμε, τα κράτη έχουν εξωεδαφικές υποχρεώσεις στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων υπό συγκεκριμένες συνθήκες, είτε δρώντας μεμονωμένα, σε συνεργασία με άλλα κράτη και όταν δρουν σε διεθνείς οργανισμούς ή άλλα διεθνή όργανα, στα οποία έχουν εκτελεστικές αρμοδιότητες.

Είναι αξιοσημείωτο ότι, για παράδειγμα, το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ICCPR) βλέπει τις υποχρεώσεις απέναντι στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα στις *περιοχές δικαιοδοσίας ή εδάφη* των ενδιαφερόμενων, που υπονοεί ότι η δικαιοδοσία δεν περιορίζεται στην επικράτεια. Το Άρ. 2 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (ICESCR) κατοχυρώνει το καθήκον των συμβαλλόμενων κρατών να συνεργάζονται μεταξύ τους. Οι κάτοχοι δικαιωμάτων, συναφείς με αυτή τη διεθνή

συνεργασία, είναι για κάποιους συνεργαζόμενους εταίρους εξωτερικοί, και άρα αυτή η υποχρέωση είναι εξωεδαφική. Διαφορετικά όργανα ανθρωπίνων δικαιωμάτων καθώς και το Διεθνές Δικαστήριο έχουν αναλύσει λεπτομερώς την εξωεδαφική εφαρμογή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε διάφορες γενικές παρατηρήσεις και αποφάσεις.⁵⁵ Η πρόσφατη Γενική Παρατήρηση Νο. 24 στις υποχρεώσεις των Κρατών υπό το ICESCR στο πλαίσιο των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων παρέχει ευρεία κάλυψη στις εξωεδαφικές υποχρεώσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα.⁵⁶ Επιπλέον, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων έχει επίσης αποφανθεί τη διεθνή εφαρμογή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε πολλές περιπτώσεις.⁵⁷

Οι Αρχές του Μάαστριχτ, μετά από εξέταση των πρακτικών των οργάνων που έχουν προκύψει από τις συνθήκες, τοπικά συστήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εθνικών και διεθνών δικαστηρίων, καταλήγουν στο εξής συμπέρασμα για την αρμοδιότητα:

Ένα Κράτος έχει υποχρέωση να σέβεται, να προασπίζει και να εκπληρώνει οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα σε οποιοσδήποτε από τις ακόλουθες περιπτώσεις:

- α) Περιπτώσεις στις οποίες ασκεί έλεγχο λόγω αρμοδιότητας ή αποτελεσματικότητας, είτε αυτός ο έλεγχος ασκείται σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο είτε όχι.
- β) Περιπτώσει στις οποίες οι κρατικές ενέργειες ή παραλείψεις επιφέρουν αναμενόμενες επιπτώσεις στην ικανοποίηση οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, είτε εντός ή εκτός της επικράτειάς του.
- γ) Περιπτώσεις στις οποίες το κράτος, δρώντας μεμονωμένα ή συλλογικά, είτε μέσω της εκτελεστικής, νομοθετικής ή δικαστικής εξουσίας, είναι σε θέση να ασκήσει αποφασιστική επιρροή ή να λάβει μέτρα για την υλοποίηση οικονομικών, κοινωνικών ή πολιτιστικών δικαιωμάτων εξωεδαφικά, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο.⁵⁸

Αυτό συνεπάγεται ότι ένα κράτος υπό την ιδιότητά του ως μέλους διεθνούς οργανισμού πρέπει να συμμορφώνεται –σε όλες του τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων– με τις προϋπάρχουσες υποχρεώσεις του στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, σε εθνικό και εξωεδαφικό επίπεδο. Σχετικά με τα μέτρα λιτότητας και δημοσίου χρέους, το ICESCR και η CESCR ορίζουν τα εξής⁵⁹:

Η Επιτροπή υπενθυμίζει ότι τα συμβαλλόμενα κράτη που λαμβάνουν αποφάσεις υπό την ιδιότητά τους ως μέλη διεθνών χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων ή άλλων διεθνών οργανισμών δεν μπορούν να αγνοήσουν τις υποχρεώσεις τους σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα όταν δρουν με την ιδιότητα του μέλους αυτών των οργανισμών. Η Επιτροπή έχει δηλώσει ότι τα συμβαλλόμενα κράτη σε αυτό το Σύμφωνο, καθώς και των σχετικών φορέων του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, θα έπρεπε να καταβάλλουν ιδιαίτερη προσπάθεια για να διασφαλίζουν ότι η προάσπιση των πιο βασικών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων έχει, στο μέγιστο δυνατό βαθμό, οικοδομηθεί σε προγράμματα και πολιτικές σχεδιασμένα για την προώθηση της προσαρμογής.⁶⁰ Η Επιτροπή συνεπώς ξεκαθάρισε ότι τα συμβαλλόμενα στο Σύμφωνο κράτη έχουν υποχρεώσεις ως κράτη μέλη διεθνών χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, γενικώς, και του ΔΝΤ, ειδικώς. Αυτό έχει διατυπωθεί επανειλημμένα σε διάφορα γενικά σχόλια.⁶¹ Τα συμβαλλόμενα στο Σύμφωνο κράτη θα δρούσαν κατά παράβαση των υποχρεώσεών τους αν εξουσιοδοτούσαν το ΔΝΤ ή άλλους φορείς και επέτρεπαν αυτές οι εξουσίες να ασκούνται χωρίς την εξασφάλιση ότι δεν παραβιάζουν ανθρώπινα δικαιώματα. Παρομοίως, θα δρούσαν κατά παράβαση των υποχρεώσεών τους αν ασκούσαν τα δικαιώματα ψήφου τους σε αυτούς τους φορείς χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τα ανθρώπινα δικαιώματα. Το ίδιο καθήκον βαραίνει και κράτη που δεν συμμετέχουν στο Σύμφωνο, υπό τον νόμο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που είναι μέρος γενικής διεθνούς νομοθεσίας. Τα κράτη δεν θα απαλλάσσονταν από τις ευθύνες τους ακόμα και όπου, με την ιδιότητα του κράτους μέλους σε ένα διεθνή οργανισμό, ένα κράτος θα δρούσε σε πλήρη συμφωνία με τους κανόνες του οργανισμού.⁶²

Όπως αναφέρει η CESCR, δεν πρόκειται απλώς για υποχρέωση στα μέσα,⁶³ αλλά και για υποχρέωση στα αποτελέσματα⁶⁴ σχετικά με τις αποφάσεις που λαμβάνονται στους διεθνείς οργανισμούς.⁶⁵ Ένα κράτος πρέπει να λάβει όλα τα εύλογα μέτρα για να διασφαλίσει ότι «οι εξουσίες που ανατέθηκαν σε ένα (διεθνή) οργανισμό δεν θα πρέπει να ασκούνται με τρόπο που μπορεί να οδηγήσει σε παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που το κράτος έχει δεσμευτεί να επικυρώνει».⁶⁶ Αντίστοιχα, τα κράτη έχουν υποχρεώσεις στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όταν δρουν στην ΕΚΤ και το ΔΝΤ.

Τα κράτη μέλη οφείλουν επίσης να συμμορφώνονται με τις υποχρεώσεις τους στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όταν ασκούν έλεγχο λήψης αποφάσεων σε διεθνείς οργανισμούς, για παράδειγμα μέσω της ιδιότητας του μέλους στα συμβούλια των διεθνών χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων όπως ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας ή το ΔΝΤ. Η Επιτροπή για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα έχει τονίσει ότι τα συμβαλλόμενα Κράτη στο Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα πρέπει να σέβονται αυτά τα δικαιώματα όταν δρουν ως μέλη διεθνών οργανισμών.⁶⁷

Οι εξωεδαφικές υποχρεώσεις έχουν επίσης εφαρμογή σε διεθνείς οργανισμούς υπό, μεταξύ άλλων, γενική διεθνή νομοθεσία και διεθνείς συμφωνίες στις οποίες είναι συμβαλλόμενα μέρη.⁶⁸ Το διεθνές δίκαιο για τα ανθρώπινα δικαιώματα έχει άμεση εφαρμογή στα κράτη καθώς είναι μέλη αυτών των οργάνων, και εμμέσως στους διακυβερνητικούς οργανισμούς (ΔΚΟ). Ακόμη κι έτσι, τα κράτη πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τις εξωεδαφικές τους υποχρεώσεις στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όταν δρουν εντός ΔΚΟ, ώστε παρότι οι ΔΚΟ έχουν δικό τους νομικό καθεστώς και δεν δεσμεύονται άμεσα από τη διεθνή νομοθεσία για τα ανθρώπινα δικαιώματα, δεν απαλλάσσονται από ευθύνη υπό αυτό το πρίσμα. Η συντριπτική πλειονότητα των μελών του ΔΝΤ και της ΕΚΤ είναι συμβαλλόμενα κράτη σε Σύμφωνο για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Προφανώς, ένα κράτος θα παραβίαζε τις υποχρεώσεις του όσον αφορά τα ανθρώπινα δικαιώματα όταν οι ΔΚΟ στις οποίες μετέχει λαμβάνουν αποφάσεις που συνιστούν παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αποτυγχάνει να λάβει όλα τα εύλογα μέτρα για να αποτρέψει τέτοιου είδους αποφάσεις.

Οι διαστάσεις που συζητήθηκαν παραπάνω σχετίζονται με την υποχρέωση των κρατών να σέβονται τα ανθρώπινα δικαιώματα, αλλά έχουν εξίσου την υποχρέωση να τα προστατεύουν από την παρέμβαση μη κρατικών φορέων στους οποίους αυτά τα κράτη ασκούν έλεγχο.⁶⁹ Αυτή είναι η περίπτωση του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (ΕΤΧΣ), που ιδρύθηκε στο Λουξεμβούργο ως ανώνυμη εταιρεία – μια δημόσια επιχείρηση με περιορισμένη ευθύνη, εκτός του νομικού πλαισίου της ΕΕ. Το ίδιο ισχύει για την ίδρυση του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας (ΕΜΣ). Ενώ τα συμβαλλόμενα κράτη στον ΕΜΣ μπορεί να έχουν καταστρατηγήσει τις υποχρεώσεις τους που ορίζονται από τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα συμβαλλόμενα μέρη έχουν υποχρεώσεις που ορίζονται από τον ICESCR και το γενικό διεθνές δίκαιο.⁷⁰

Τα μέλη της Τρόικα έχουν απορρίψει κάθε ευθύνη σχετικά με την επίπτωση των μέτρων λιτότητας στα ανθρώπινα δικαιώματα στην Ελλάδα. Υποστηρίζουν ότι η πλήρης και απόλυτη ευθύνη για τις επιπτώσεις της λιτότητας βαρύνει αποκλειστικά την Ελλάδα. Εντός του πλαισίου μιας υιοθετημένης απόφασης,⁷¹ το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ανέκρινε τα μέλη της Τρόικα για τον ρόλο και τις λειτουργίες των δράσεών τους σε διάφορα προγράμματα σε χώρες της Ευρωζώνης, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας. Στην ερώτηση «Πόσο περιθώριο ελευθερίας είχαν οι άμεσα ενδιαφερόμενες χώρες να αποφασίσουν για τον σχεδιασμό των απαραίτητων μέτρων (εξυγίανση ή διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις); Παρακαλώ εξηγήστε για κάθε χώρα», οι διαφορετικές απαντήσεις που δόθηκαν είναι αναμενόμενες και θεμελιακά λανθασμένες σε αυτή την ανάλυση και οι δικαιολογίες τους δεν είναι νομικά αποδεκτές. Παρακάμπτουν, επίσης, τη συζήτηση για την αδιαφάνεια των όρων στα Μνημόνια.⁷²

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υποστήριξε ότι καθώς το Μνημόνιο υπογράφεται από την εθνική αρχή που ευθύνεται για την εφαρμογή του, η πλήρης ευθύνη για τις επιπτώσεις αυτού εναπόκειται στην Αρχή.⁷³

Η ΕΚΤ είπε το ίδιο, υπογραμμίζοντας ότι η Ελλάδα αναλαμβάνει τις δεσμεύσεις της όπως αυτές ορίζονται από το Μνημόνιο και έχει την κυριότητα και την ευθύνη όλων των μέτρων που προβλέπονται στο Μνημόνιο.⁷⁴ Όλοι τους απορρίπτουν οποιαδήποτε ευθύνη ή υποχρέωση.

Αυτή η στάση αγνοεί τις υποχρεώσεις στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των αντίστοιχων κρατών μελών που οφείλουν να λαμβάνουν όλα τα εύλογα μέτρα για να εξασφαλίζουν ότι οι ΔΚΟ δεν αντικρούουν τις υποχρεώσεις των μελών τους. Ενώ υπάρχει διαφωνία για το αν και πώς οι ΔΚΟ υπόκεινται στη νομοθεσία για τα ανθρώπινα δικαιώματα, θα έπρεπε να είναι πολιτικά προφανές ότι κάθε μέλος της Τρόικα θα έπρεπε να συμμορφώνεται με τις ίδιες υποχρεώσεις στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως μέλη τους.

3.2 (α) Κράτη Μέλη της Ευρωζώνης

Από την 21η Απριλίου ως την 3η Μαΐου 2010, μια αποστολή της Τρόικα έλαβε χώρα ακολουθώντας το αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης για χρηματοπιστωτική στήριξη. Έθεσε τα θεμέλια για το πρώτο Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής της Ελλάδας, το οποίο εφεξής θα αποκαλείται Μνημόνιο Κατανόησης (Μνημόνιο). Στις 2 Μαΐου 2010, η Τρόικα και η Ελλάδα ανακοίνωσαν «μια συμφωνία σε τριετές πρόγραμμα οικονομικών και χρηματοπιστωτικών πολιτικών. Το Eurogroup ομόφωνα συμφωνεί για την ενεργοποίηση στήριξης σταθερότητας στην Ελλάδα μέσω διμερών δανείων που θα συγκεντρώνει κεντρικά η Ευρωπαϊκή Επιτροπή».⁷⁵ Στις 9 Μαΐου 2010, το Διοικητικό Συμβούλιο του ΔΝΤ ομόφωνα ενέκρινε ένα δάνειο €30 δις για την Ελλάδα ως μέρος ενός πακέτου χρηματοδότησης από κοινού από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το ΔΝΤ, ύψους €110 δις.⁷⁶ Την ίδια μέρα, τα συμπεράσματα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου επιβεβαίωσαν ότι η (Ευρωπαϊκή) Επιτροπή θα οργανώσει και θα εφαρμόσει ένα πρόγραμμα **εκ μέρους και σύμφωνα με τις οδηγίες των Κρατών Μελών της Ευρωζώνης** και θα παρέχει τη στήριξη, συμπεριλαμβανομένης διαπραγμάτευσης και συμφωνίας με την Ελλάδα, μιας Σύμβασης Δανειακής Διευκόλυνσης και Μνημονίου Κατανόησης όσον αφορά τους όρους πολιτικής.⁷⁷ Στη Δανειακή Σύμβαση της 8ης Μαΐου 2010, 14 κράτη μέλη της Ευρωζώνης ήταν άμεσοι δανειστές της Ελλάδας.⁷⁸ Στην περίπτωση της Γερμανίας, ο επίσημος δανειστής ήταν το **Γερμανικό Ίδρυμα Ανασυγκρότησης και Πίστωσης (KfW)**, «δρώντας για το δημόσιο συμφέρον, υποκείμενο στις οδηγίες και με την εγγύηση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας».⁷⁹

Από αυτή τη σκοπιά, τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης έχουν σαφείς εξωεδαφικές υποχρεώσεις στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δεσμεύονται από τη διεθνή νομοθεσία για τα ανθρώπινα δικαιώματα και είναι υπεύθυνα για όλες τις παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων που προκύπτουν από τα επιβεβλημένα μέτρα. Όχι μόνο παραβίασαν τις εξωεδαφικές τους υποχρεώσεις στο δικαίωμα στην τροφή και άλλα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα στην Ελλάδα (υποχρεώσεις που αφορούν τον λαό στην Ελλάδα), αλλά πιθανώς επίσης ως δανειστές –μέσω των διαφορετικών επιβεβλημένων μέτρων– οι οποίοι έχουν ασκήσει τεράστια πίεση στο ελληνικό κράτος. Τέλος, σε σχέση με τους μη κρατικούς φορείς που ήταν σε θέση ελέγχου, όπως το ΕΤΧΣ, τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης απέτυχαν να τους ρυθμίσουν κατάλληλα ώστε να αποφευχθούν οι παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.⁸⁰

Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι παρόλο που τα μέλη της Τρόικα έπαιξαν έναν καθοριστικό ρόλο στις διαπραγματεύσεις των Μνημονίων, ήταν τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης αυτά που τελικά ενέκριναν τις δανειακές συμβάσεις.

3.2 (β) Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο

Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) είναι ένα διεθνές χρηματοπιστωτικό ίδρυμα (ΔΧΙ). Παρόλο που δεν μετέχει στα διεθνή όργανα για τα ανθρώπινα δικαιώματα, το ΔΝΤ όπως και άλλοι διεθνείς οργανισμοί «δεσμεύονται από κάθε υποχρέωση που τους βαραίνει σύμφωνα με γενικούς κανόνες του διεθνούς δικαίου, σύμφωνα με τα συντάγματά τους ή με διεθνείς συμφωνίες στις οποίες είναι συμβαλλόμενα μέρη»,

όπως προσδιορίζει το Διεθνές Δικαστήριο.⁸¹ Εξάλλου, η CESCR δηλώνει ότι ΔΧΙ όπως το ΔΝΤ έχουν άμεσες υποχρεώσεις.⁸²

Ως μέρος του συστήματος του ΟΗΕ, το ΔΝΤ είναι υποχρεωμένο να συμμορφώνεται με τις αρχές του Χάρτη του ΟΗΕ, που περιλαμβάνει τη σταδιακή υλοποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ο Χάρτης ορίζει στόχους και αρχές για τον ΟΗΕ και τα κράτη μέλη του, που περιλαμβάνουν την προώθηση και ενθάρρυνση για σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως κατοχυρώνεται στο Άρ. 1.3. Επιπλέον, το Άρ. 57 κατοχυρώνει ότι: «1. Οι διάφοροι εξειδικευμένοι φορείς, που ιδρύθηκαν από διακυβερνητικές συμφωνίες και έχουν ευρείες διεθνείς ευθύνες, όπως ορίζεται στα βασικά τους όργανα, σε οικονομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά, εκπαιδευτικά, ιατροφαρμακευτικά και συναφή πεδία, θα πρέπει να τεθούν σε συσχετισμό με τα Ηνωμένα Έθνη σε συμφωνία με τις διατάξεις του Άρθρου 63».

Επιπλέον, τα κράτη μέλη της ΕΕ που εμπλέκονται στις αποφάσεις του ΔΝΤ είχαν την υποχρέωση να προστατεύουν και να σέβονται τα ανθρώπινα δικαιώματα στην Ελλάδα και ήταν συνεπώς υποχρεωμένα να διεξάγουν αξιολογήσεις επιπτώσεων και να ακολουθούν τα κριτήρια για τα οπισθοδρομικά μέτρα, όπως αναφέρθηκαν παραπάνω, πριν τον σχεδιασμό και την επιβολή των μέτρων.

3.2 (γ) Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα

Σύμφωνα με τη δανειακή σύμβαση, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ήταν επιφορτισμένη από τα κράτη μέλη της ΕΕ με τον συντονισμό και διαχείριση των διμερών δανείων και με τη διαπραγμάτευση των Μνημονίων με την Ελλάδα.⁸³

Το Άρθρο 2(1) αυτής της συμφωνίας μεταξύ των πιστωτών αναφέρει:

Τα συμβαλλόμενα μέρη συμφωνούν ότι η Επιτροπή εκ μέρους των μερών θα διαπραγματευτεί (i) τη Σύμβαση Δανειακής Διευκόλυνσης σύμφωνα με την οποία τα Κοινά Διμερή Δάνεια, υποκείμενα στους όρους και προϋποθέσεις όπως προβλέπονται στη συμφωνία, θα γίνουν διαθέσιμα για τον Δανειολήπτη, (ii) τα Μνημόνια με τον Δανειολήπτη, και (iii) τη συλλογή και την ασφαλή φύλαξη των προηγούμενων όρων. Τα μέρη (εκτός της Γερμανίας) διά του παρόντος εξουσιοδοτούν την Επιτροπή να υπογράψει τη Σύμβαση Δανειακής Διευκόλυνσης εκ μέρους τους, που υπόκειται στην προηγούμενη έγκριση όλων εξ αυτών, έχοντας συνεργαστεί με την ΕΚΤ. Αυτές οι εξουσιοδοτήσεις και η εξουσιοδότηση που αναφέρεται στο Άρθρο 3 όπως τεθούν σε άμεση ισχύ με την υπογραφή της παρούσας Σύμβασης παρά τους όρους του Άρθρου 1(2) παραπάνω.

Οι θεσμοί της ΕΕ δεσμεύονται να συμμορφώνονται με τις υποχρεώσεις όπως ορίζονται από τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Το Άρθρο 51(1) ορίζει ότι:

Οι διατάξεις αυτού του Χάρτη απευθύνονται στα ιδρύματα, όργανα, υπηρεσίες και φορείς της Ένωσης τηρουμένης της αρχής της αυτοδιοίκησης και στα κράτη μέλη μόνο όταν εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης.

Συνεπώς, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή όφειλε να λάβει υπόψη τις προϋποθέσεις του Χάρτη. Οι De Schutter και Salomon έχουν υποστηρίξει ότι, παρόλο που η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υποσχέθηκε ότι η νομοθετική της πρόταση θα ήταν σύμφωνη με τον Χάρτη της ΕΕ, υπάρχουν πραγματικές αμφιβολίες για το αν είναι όντως σύμφωνη με τις υποχρεώσεις της στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων γενικά.⁸⁴

3.3 Μέτρα λιτότητας που παραβιάζουν το ανθρώπινο δικαίωμα στην τροφή στην Ελλάδα

Οι αποστολές στην Ελλάδα τον Απρίλιο του 2013 και τον Νοέμβριο-Δεκέμβριο του 2015 από τους Ανεξάρτητους Εμπειρογνώμονες του ΟΗΕ για τις επιπτώσεις του εξωτερικού χρέους και άλλων σχετικών διεθνών χρηματοοικονομικών υποχρεώσεων των κρατών στην πλήρη ικανοποίηση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ειδικά των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών,⁸⁵ περιέγραψαν τις δυσμενείς επιπτώσεις της λιτότητας στα ανθρώπινα δικαιώματα.⁸⁶ Περαιτέρω εκθέσεις και μελέτες επέστησαν την προσοχή σε ένα ευρύ φάσμα ανθρωπίνων δικαιωμάτων που καταπατήθηκαν μέσω των μέτρων λιτότητας.⁸⁷

Αυτή η Έκθεση υποδεικνύει τον κίνδυνο ότι τα μέτρα λιτότητας θα στερήσουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, και τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης καθώς και μέλη της Τρόικα και η ίδια η Ελλάδα απέτυχαν να κάνουν τις απαραίτητες αξιολογήσεις για τους κινδύνους και των ενδεχόμενων συνεπειών τους, και κατ' επέκταση παραβίασαν τις εξωεδαφικές τους υποχρεώσεις στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Επιπλέον, οπισθοδρομικά μέτρα είναι σαφώς παράβαση των υποχρεώσεων στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Υπ' αυτή την έννοια, η Ελλάδα και άλλοι φορείς που ενεπλάκησαν επιβαρύνονται με την απόδειξη ότι αυτά τα μέτρα είναι αναπόφευκτα και ότι δεν υπήρχαν άλλα πιθανά μέτρα που να μπορούσαν να αποφύγουν τον πραγματικό κίνδυνο παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτή η απόδειξη απουσιάζει. Το ανθρώπινο δικαίωμα σε επαρκή τροφή και διατροφή παραβιάστηκε από την Ελλάδα και κράτη μέλη της Ευρωζώνης εξαιτίας των διαφόρων οπισθοδρομικών μέτρων τους που επηρεάζουν τον πληθυσμό στην Ελλάδα συνολικά και τον αγροτικό πληθυσμό ειδικά (βλέπε Κεφάλαιο 1).

Το δικαίωμα σε επαρκή τροφή και διατροφή κατοχυρώνεται στο ICESCR (Άρ. 11) και το κανονιστικό του πλαίσιο εξηγείται στη Γενική Παρατήρηση Νο. 12 της CESCR.⁸⁸

Τα ποικίλα μέτρα που πάρθηκαν και εξηγήθηκαν στα Κεφάλαια 1.2 και 1.3 είχαν αρνητική επίπτωση στο δικαίωμα στην τροφή στην Ελλάδα.⁸⁹

Τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης παραβίασαν τις εξωεδαφικές τους υποχρεώσεις, και ως εκ τούτου καταστρατήγησαν ανθρώπινα δικαιώματα, ειδικά το δικαίωμα στην τροφή όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Στο πεδίο εφαρμογής των Μνημονίων, τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης έχουν την υποχρέωση να σέβονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και να απέχουν από οποιαδήποτε μορφή άμεσης και –που σίγουρα ισχύει στην προκειμένη περίπτωση– έμμεσης ανάμειξης. Όπως τέθηκε από τις Αρχές του Μάαστριχτ,

Τα κράτη πρέπει να απέχουν από οποιαδήποτε πράξη, η οποία α) παρεμποδίζει την ικανότητα άλλου κράτους ή διεθνούς οργανισμού να συμμορφώνεται με τις υποχρεώσεις του κράτους ή του διεθνούς οργανισμού που αφορούν οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα, ή β) βοηθά, στηρίζει, καθοδηγεί, ελέγχει ή εξαναγκάζει ένα άλλο κράτος ή διεθνή οργανισμό να παραβιάζει τις υποχρεώσεις αυτού του κράτους ή διεθνούς οργανισμού όσον αφορά οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα, όπου τα κράτη το κάνουν αυτό εις γνώση των περιστάσεων της ενέργειάς τους.⁹⁰

Η Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου διατύπωσε στα Άρθρα για την Ευθύνη των Κρατών για τις Διεθνείς Αδικοπραξίες τα εξής:

Ένα κράτος που βοηθάει ή στηρίζει ένα άλλο κράτος στη διάπραξη διεθνούς αδικοπραξίας από το δεύτερο είναι διεθνώς υπόλογο γι' αυτό, αν: (α) αυτό το κράτος το κάνει με επίγνωση των περιστάσεων της διεθνούς αδικοπραξίας, και (β) η πράξη θα ήταν διεθνώς άδικη αν τη διέπραττε το κράτος.⁹¹

Αυτή η γενική αρχή κατοχυρώνεται στους βασικούς κανόνες του διεθνούς δικαίου.⁹² Η Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου προσδιόρισε ότι «(τέτοιες) περιστάσεις προκύπτουν όπου ένα κράτος οικειοθελώς στηρίζει ή βοηθάει ένα άλλο κράτος στη διενέργεια πράξης που παραβαίνει τις διεθνείς υποχρεώσεις του δεύτερου, για παράδειγμα, παρέχοντας συνειδητά ουσιώδη διευκόλυνση ή χρηματοδοτώντας την εν λόγω πράξη».

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αρκετές δημοσιεύσεις⁹³ εξετάζουν αν η Ελλάδα είχε περιθώρια ελευθερίας στη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων για το πλαίσιο και την εφαρμογή. Υπ' αυτή την έννοια, αξίζει να υπογραμμιστεί ότι, για άμεση παρέμβαση, η Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου δήλωσε ότι

[α] Ένα κράτος που *κατευθύνει* και *ελέγχει* άλλο κράτος στη διάπραξη διεθνούς αδικοπραξίας από το δεύτερο είναι διεθνώς υπόλογο γι' αυτό, αν: (α) αυτό το κράτος το κάνει εις γνώση των περιστάσεων της διεθνούς αδικοπραξίας, και (β) η πράξη θα ήταν διεθνώς άδικη αν είχε διαπραχθεί από το κράτος.⁹⁴

Η εμπλοκή των κρατών μελών της Ευρωζώνης «βοηθώντας» και «στηρίζοντας» κράτη στο πλαίσιο εφαρμογής των Μνημονίων είναι προφανές και αποδεδειγμένο γεγονός, που συνεπάγεται τη διεθνή τους ευθύνη. Είναι εύλογο να διατυπωθεί ότι ο ρόλος των κρατών μελών της Ευρωζώνης δεν έμεινε στη «βοήθεια» και «στήριξη» αλλά προσέγγισε έναν «διευθύνοντα» και «ελεγκτικό» ρόλο και όρισε πόσο μερίδιο ευθύνης βαρύνει κάθε πλευρά.

Σημειώσεις

- 1 Βλέπε Κεφάλαιο 1, Ενότητες 1.2 και 1.3 για μια πιο λεπτομερή εξήγηση αυτών των μέτρων. Σε αυτό το κεφάλαιο, κάποια μέτρα θα χρησιμοποιηθούν προκειμένου να εξηγηθούν οι παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι οποίες συνέβησαν. Βλέπε Πλαίσιο 3.1 παρακάτω.
- 2 Το δικαίωμα σε επαρκή τροφή κατοχυρώνεται και αναγνωρίζεται από το ICESCR, Άρθρο. 11. Βλέπε επίσης CESCR Γενική Παρατήρηση αριθ. 12: Το δικαίωμα σε επαρκή τροφή (Άρθρο 11), Έγγραφο των Ηνωμένων Εθνών. E/C.12/1999/5, 12 Μαΐου 1999. Το κανονιστικό περιεχόμενο του δικαιώματος στην τροφή επεξηγείται στο Πλαίσιο 3.2 παρακάτω.
- 3 Δήλωση CESCR για το δημόσιο χρέος, τα μέτρα λιτότητας και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα, Έγγραφο των Ηνωμένων Εθνών. E/C.12/2016/1 (22 Ιουλίου 2016), παρ. 2 (η έμφαση προστέθηκε).
- 4 *Ibid.* (η έμφαση προστέθηκε).
- 5 Γενική Παρατήρηση Αριθ. 35 της CEDAW σχετικά με τη βία κατά των γυναικών με βάση το φύλο, επικαιροποιώντας τη γενική παρατήρηση Αριθ. 19, έγγραφο του ΟΗΕ. CEDAW/C/GC/35, 26 Ιουλίου 2017, άρθρ. 7 (η έμφαση προστέθηκε).
- 6 CESCR Γενική Παρατήρηση Νο.8, E/1998/22 (12 Δεκεμβρίου 1997), παρ. 8.
- 7 CESCR Επιστολή της 16ης Μαΐου 2012 που απηύθυνε ο Πρόεδρος της Επιτροπής Οικονομικών, Κοινωνικών και Πολιτιστικών Δικαιωμάτων στα κράτη που είναι συμβαλλόμενα μέρη στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα, σελ. 1.
- 8 ICESCR Άρθρα 2(1), 4 και 5.
- 9 CESCR Γενική Παρατήρηση 3: Η φύση των υποχρεώσεων των συμβαλλόμενων μερών (Άρθρο 2 παράγραφος 1), του ΟΗΕ. Έγγραφο. E/1991/23, 14 Δεκεμβρίου 1990, παρ. 9 και 10. Αυτό επαναλήφθηκε στο Γενική Παρατήρηση CESCR 14: Το δικαίωμα στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο υγείας, ΟΗΕ έγγραφο. E/C.12/2000/4 (2000), παρ. 29 που έχει ως εξής: «Σύμφωνα με το Άρθρο 5.1 [της ICESCR], οι περιορισμοί αυτοί πρέπει να είναι ανάλογοι, δηλαδή πρέπει να υιοθετείται η λιγότερο περιοριστική εναλλακτική λύση όταν υπάρχουν διάφοροι τύποι περιορισμών. Ακόμη και όταν οι περιορισμοί αυτοί για λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας επιτρέπονται κατά βάση, πρέπει να έχουν περιορισμένη διάρκεια και να υπόκεινται σε επανεξέταση».
- 10 Βλέπε επόμενη ενότητα.
- 11 CESCR, Άρθρο. 2.1. Οπισθοδρομικά μέτρα συζητώνται εκτενέστερα παρακάτω.
- 12 Βλέπε ICESCR, Άρθρο. 2.1 «Κάθε συμβαλλόμενο κράτος του παρόντος Συμφώνου αναλαμβάνει την υποχρέωση μεμονωμένα και μέσω διεθνούς βοήθειας και συνεργασίας, ιδίως οικονομικού και τεχνικού χαρακτήρα, των μέγιστων διαθέσιμων μέσων του, προκειμένου να επιτύχει σταδιακά την πλήρη υλοποίηση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται στο παρόν Σύμφωνο με όλα τα κατάλληλα μέσα, συμπεριλαμβανομένης ιδίως της θέσπισης νομοθετικών μέτρων» (η έμφαση προστέθηκε) και η Γενική Παρατήρηση CESCR Αριθ. 3: Η φύση των υποχρεώσεων των συμβαλλόμενων μερών (Άρθρο 2.1), έγγραφο του ΟΗΕ. E/1991/23, 14 Δεκεμβρίου 1990.
- 13 Αυτή η οπτική συζητείται στην Ενότητα 2.
- 14 Βλέπε επίσης CESCR Γενική Παρατήρηση 3, Η φύση των υποχρεώσεων των συμβαλλόμενων μερών (Άρθρο 2 παράγραφος 1 του Συμφώνου), E/1991/23.
- 15 Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (προσχώρηση στις 16 Μαΐου 1985), Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (προσχώρηση στις 5 Μαΐου 1997) και Δεύτερο Προαιρετικό Πρωτόκολλο (προσχώρηση στις 5 Μαΐου 1997), Σύμβαση για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών (επικύρωση στις 7 Ιουνίου 1983), Διεθνής σύμβαση για την εξάλειψη κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων (επικύρωση στις 18 Ιουνίου 1970), Σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού (επικύρωση στις 11 Μαΐου 1993). Ο πλήρης κατάλογος της κατάστασης επικύρωσης από την Ελλάδα μπορεί να βρεθεί εδώ: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=68&Lang=EN. Η Ελλάδα δεν έχει υπογράψει ούτε επικυρώσει τη Διεθνή Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων όλων των Διακινούμενων Εργαζομένων και των Μελών των Οικογενειών τους.
- 16 Η υποχρέωση σεβασμού σημαίνει ότι τα κράτη πρέπει να αποφεύγουν να παρεμποδίζουν ή να περιορίζουν την απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η υποχρέωση προστασίας απαιτεί από τα κράτη να προστατεύουν τα άτομα και τις ομάδες από παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και καταχρήσεις από τρίτους (ιδιώτες, ιδιωτικούς φορείς, άλλα κράτη...) μέσω της ρύθμισης, της παρακολούθησης, της έρευνας, της επιβολής κυρώσεων και της επανόρθωσης στα θύματα. Η υποχρέωση εκπλήρωσης σημαίνει ότι τα κράτη πρέπει να λάβουν θετικά μέτρα για να διευκολύνουν την απόλαυση των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων.
- 17 Αυτό που έχει προοδευτική εφαρμογή είναι πάνω απ' όλα η υποχρέωση εκπλήρωσης - ωστόσο, με εξαίρεση την τήρηση των ελάχιστων βασικών επιπέδων δικαιωμάτων όπως αυτά διατυπώνονται στο Γενική Παρατήρηση CESCR 3, Άρθρο 10. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι τα κράτη πρέπει να εκπληρώσουν το συντομότερο δυνατό. Στις Αρχές του Λιμβούργου για την εφαρμογή του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (1986), ορίζεται ότι «[η] υποχρέωση να επιτευχθεί προοδευτικά η πλήρης υλοποίηση των δικαιωμάτων απαιτεί από τα κράτη μέλη να προχωρήσουν όσο πιο γρήγορα δυνατό προς την υλοποίηση των δικαιωμάτων. Σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι συνεπάγεται για τα κράτη το δικαίωμα να αποθαρρύνουν επ' άδριστον

τις προσπάθειες για την εξασφάλιση της πλήρους υλοποίησής τους. Αντίθετα, όλα τα κράτη μέλη υποχρεούνται να ξεκινήσουν αμέσως να λάβουν μέτρα για να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους βάσει του Συμφώνου» (Αρχή 21).

- 18 Αυτές οι ελάχιστες βασικές υποχρεώσεις έχουν καθοριστεί στις περισσότερες από τις Γενικές Παρατηρήσεις και ειδικότερα από τη Γενική Παρατήρηση 14 και μετά.
- 19 Η Παρ. 21 ορίζει ότι «ως προς όλα τα άλλα δικαιώματα του Συμφώνου, δεν θα πρέπει καταρχήν να λαμβάνονται οπισθοδρομικά μέτρα σε σχέση με το δικαίωμα στην εργασία. Εάν ληφθούν οπισθοδρομικά μέτρα προμελετημένα, τα συμβαλλόμενα κράτη έχουν την υποχρέωση να αποδείξουν ότι έχουν εισαχθεί μετά από εξέταση όλων των εναλλακτικών λύσεων και ότι δικαιολογούνται δεόντως σε σχέση με το σύνολο των δικαιωμάτων που προβλέπονται στο Σύμφωνο στο πλαίσιο της πλήρους χρήσης των μέγιστων διαθέσιμων πόρων των συμβαλλόμενων μερών». Επιπλέον, το Άρθρο 34 ορίζει ότι «ως προς όλα τα άλλα δικαιώματα του Συμφώνου, υπάρχει ισχυρό τεκμήριο ότι δεν είναι επιτρεπτά τα οπισθοδρομικά μέτρα μείωσης του δικαιώματος στην εργασία [...]. Τα μέτρα αυτά θα συνιστούσαν παραβίαση της υποχρέωσης των κρατών να σέβεται το δικαίωμα στην εργασία».
- 20 Η Παρ. 9 ορίζει: «Η κύρια υποχρέωση αποτελέσματος που αντικατοπτρίζεται στο Άρθρο 2(1) [της ICESCR] είναι να ληφθούν μέτρα “με σκοπό την προοδευτική επίτευξη της πλήρους υλοποίησης των αναγνωρισμένων δικαιωμάτων” στο Σύμφωνο. [...] [Η] φράση αυτή πρέπει να ερμηνεύεται υπό το φως του γενικού στόχου, και μάλιστα του λόγου ύπαρξης του Συμφώνου, που συνίσταται στην καθιέρωση σαφών υποχρεώσεων για τα συμβαλλόμενα κράτη όσον αφορά την πλήρη πραγματοποίηση των εν λόγω δικαιωμάτων. Επομένως, επιβάλλει την υποχρέωση να προχωρήσει όσο το δυνατόν ταχύτερα και αποτελεσματικότερα προς τον σκοπό αυτό. Επιπλέον, κάθε εκ προθέσεως οπισθοδρομικά μέτρα στον τομέα αυτό θα απαιτούσε την προσεκτικότερη εξέταση και θα έπρεπε να δικαιολογείται πλήρως με αναφορά στο σύνολο των δικαιωμάτων που προβλέπει το Σύμφωνο και στο πλαίσιο της πλήρους χρήσης των μέγιστων διαθέσιμων πόρων».
- 21 Βλέπε, CESCR GC No. 4, para. 11; CESCR GC No. 12, para. 19; CESCR GC No. 13, paras. 45 and 59; CESCR GC No. 14, paras. 32 and 48; CESCR GC No. 15, paras. 19 and 42; CESCR GC No. 16, para. 42; CESCR GC No. 27, para. 44; CESCR GC No. 18, paras. 21 and 34; CESCR GC No. 19, para. 42. Βλέπε επίσης *Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the Area of Economic, Social and Cultural Rights*, Principle 32 (d).
- 22 Sepúlveda, M. (2003). *The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. Intersentia: Antwerpen, Oxford & New York, p. 323 (η έμφαση προστέθηκε).
- 23 Βλέπε CESCR *Γενική Παρατήρηση Αριθ. 4*, παρ. 11. Αυτή η Γενική Παρατήρηση αφορά πιο ρητά τη γενική υποχρέωση του κράτους να προστατεύει –ανά πάσα στιγμή και ανεξάρτητα από τους διαθέσιμους πόρους– τα πιο ευάλωτα και μειονεκτούντα μέλη ή ομάδες της κοινωνίας. Πρέπει να σημειωθεί ότι στόχος δεν είναι μόνο οι οικονομικά πιο μειονεκτούσες ή ευάλωτες ομάδες.
- 24 *Επιστολή της 16ης Μαΐου 2012 που απηύθυνε ο πρόεδρος της Επιτροπής Οικονομικών, Κοινωνικών και Πολιτιστικών Δικαιωμάτων στα κράτη που είναι συμβαλλόμενα μέρη στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα*, σελ.1-2 (η έμφαση προστέθηκε).
- 25 Βλέπε τη *Γενική Παρατήρηση Αριθ. 14 σχετικά με το δικαίωμα στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο υγείας*: «Η υιοθέτηση οποιωνδήποτε οπισθοδρομικών μέτρων που δεν συμβιβάζονται με τις βασικές υποχρεώσεις του δικαιώματος στην υγεία [...] συνιστά παραβίαση του δικαιώματος στην υγεία» (παρ. 48). Παρόμοιες διατάξεις παρουσιάζονται, μεταξύ άλλων, στις *Γενικές Παρατηρήσεις Αριθ. 14*, παρ. 42, *Γενική Παρατήρηση Αριθ. 15*, παρ. 42, *Γενική Παρατήρηση Αριθ. 17*, παρ. 42.
- 26 CESCR *Γενική Παρατήρηση Νο. 19, Το δικαίωμα κοινωνικής ασφάλισης (Άρθρο 9 του Συμφώνου)*, παρ. 42.
- 27 Αναφέρουμε κυρίως μέτρα που συνεπάγονται σημαντικές περικοπές μισθών, μεταξύ άλλων. Βλέπε επίσης Πλαίσιο 3.1.
- 28 Βλέπε επίσης Suárez Franco, A.M. (2010). *Die Justizibilität wirtschaftlicher, sozialer und kultureller Menschenrechte. Eine Untersuchung über den aktuellen Zustand in Lateinamerika unter Beachtung der völkerrechtlichen Menschenrechtsstandards – Kolumbien als Beispiel*. Frankfurt am Main: Peterlang, p. 253-259.
- 29 Βλέπε De Schutter, O. & Salomon, M.E. (2015). *Legal Brief prepared for the Special Committee of the Hellenic Parliament on the Audit of the Greek Debt (Debt Truth Committee). Economic Policy Conditionality, Socio-Economic Rights and International Legal Responsibility: The Case of Greece 2010-2015*, 15 June 2015, p. 20.
- 30 Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2010α. *The Economic Adjustment Programme for Greece. Occasional Papers 61*, May 2010. Brussels: Directorate – General for Economic and Financial Affairs.
- 31 *Ibid.*, 21-23.
- 32 *Ibid.*, 64.
- 33 *Ibid.*, 22.
- 34 *Ibid.*, 38.
- 35 Βλέπε Ενότητα 1.3 (β) για τις τιμές των τροφίμων.
- 36 Βλέπε Ενότητα 2.1 (β) για το Πρόγραμμα Κοινωνικού Εισοδήματος Αλληλεγγύης.
- 37 Βλέπε περαιτέρω εξήγηση στην Ενότητα 2.1 (α).
- 38 Επιτροπή αλήθειας για το δημόσιο χρέος (2015). *Προκαταρκτική έκθεση*, Ελληνικό Κοινοβούλιο. Ανακτήθηκε από: <http://www.cadtm.org/IMG/pdf/Report.pdf>.

- 39 <http://www.statistics.gr/en/statistics/-/publication/SJO03/>- ΕΛΣΤΑΤ (2018). Εργατικό δυναμικό, μηνιαία δεδομένα. Απρίλιος 2018. <http://www.statistics.gr/en/statistics/-/publication/SJO02/>.
- 40 Eurostat (2018) Ποσοστά ανεργίας, εποχικά διορθωμένα, Απρίλιος 2018 (%). Ανακτήθηκε από: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Unemployment_statistics.
- 41 Βλέπε περαιτέρω ανάλυση στην έκθεση της Επιτροπής Αλήθειας για το Δημόσιο Χρέος, το 2015, στο: <http://www.cadtm.org/IMG/pdf/Report.pdf><http://www.cadtm.org/IMG/pdf/Report.pdf>.
- 42 «Η Επιτροπή εκφράζει επίσης την ανησυχία της για το γεγονός ότι οι Νόμοι Αριθ. 3896/2010 και 3996/2011 κατά των αθέμιτων απολύσεων και η παράταση της περιόδου κατά την οποία οι εργαζόμενες μητέρες δεν μπορούν να απολυθούν μετά την επιστροφή τους από την άδεια μητρότητας σε 18 μήνες, έχει ως αποτέλεσμα να τους προσφέρεται εργασία μερικής απασχόλησης και εναλλαγής σε πολλές περιπτώσεις με μειωμένα επίπεδα αμοιβής» (CEDAW) (Μάρτιος 2013), Τελικές Παρατηρήσεις σχετικά με την έβδομη περιοδική έκθεση της Ελλάδας που εγκρίθηκε από την Επιτροπή κατά την πεντηκοστή τέταρτη συνεδρίασή της (11 Φεβρουαρίου - 1η Μαρτίου 2013).
- 43 CESC Γενική Παρατήρηση Νο.12: Το δικαίωμα σε επαρκή τροφή (Άρθρο. 11), E/C.12/1999/5, Άρθρο. 6.
- 44 *Ibid.*, Άρθρο 12.
- 45 *Ibid.*, Άρθρο 13.
- 46 Τα Άρθρα 2 και 11 του ICESCR, τα Άρθρα 24 και 27 του CRC, τα Άρθρα 12 και 14 του CEDAW, το Άρθρο 6 του ICCPR, τα Άρθρα 25 και 28 της Σύμβασης για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες (CRPD), το Άρθρο 20 της Σύμβασης σχετικά με το καθεστώς των προσφύγων, το Άρθρο 20 της Σύμβασης σχετικά με το καθεστώς των ανιθαγενών, τη Σύμβαση επισιτιστικής βοήθειας (1999), την Παγκόσμια Διακήρυξη για την εξάλειψη της πείνας και του υποσιτισμού (1974), το Άρθρο 8 της Δήλωσης για το δικαίωμα στην ανάπτυξη, τις τέσσερις Συμβάσεις της Γενεύης και τα δύο επιπρόσθετα πρωτόκολλά τους.
- 47 ICESCR, Άρθρο 2.1, *supra note* 15.
- 48 ICESCR, Άρθρο 2.2, *supra note* 15.
- 49 ICESCR, Άρθρο 2.1, *supra note* 15.
- 50 Βασικές αρχές για την ακραία φτώχεια και τα ανθρώπινα δικαιώματα, V. G.
- 51 Pierre Moscovici (2018). *Dans ce clair-obscur surgissent des monstres. Choses vues au cœur du pouvoir*. Paris: Plon (η έμφαση προστέθηκε; own translation). The original text reads: 'Dans la pièce, il y a dix-neuf ministres des Finances, plus la directrice générale du FMI, Christine Lagarde, Mario Draghi, le président de la BCE, le directeur général du MES, l'Allemand Klaus Regling, et moi-même au nom de la Commission. Vingt-trois personnes en tout et pour tout, avec leurs adjoints, prennent - ou non - des décisions fondamentales pour des millions d'autres, les Grecs en l'occurrence, sur des paramètres extraordinairement techniques, décisions qui sont soustraites à tout contrôle démocratique. L'Eurogroupe ne rend compte à aucun gouvernement, à aucun Parlement, surtout pas au Parlement européen'.
- 52 Βλέπε, μεταξύ άλλων, το ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13ης Μαρτίου 2014 αναφορικά με την έρευνα για τον ρόλο και τις λειτουργίες της Τρόικα (ΕΚΤ, Επιτροπής και ΔΝΤ) όσον αφορά τις χώρες που συμμετέχουν στο πρόγραμμα της Ευρωζώνης (2013/2277 (INI) (Ενότητα για «Η Τρόικα: η θεσμική διάσταση και η δημοκρατική νομιμότητα», Άρθρα 48-63), Επιτροπή Αλήθειας για το Δημόσιο Χρέος, Προκαταρκτική Έκθεση, Ελληνικό Κοινοβούλιο, Ιούλιος 2015 (πάνω απ' όλα Κεφάλαιο 9: «Νομικά Θεμέλια για την Αποτροπή και Αναστολή του Ελληνικού Χρεωστικού Χρέους», σελ. 57-62), Επιτροπή Αλήθειας για το Ελληνικό Δημόσιο Χρέος, Παρανομία, Ανομία, Ανησυχία και Αειφόρο Ανάπτυξη του ΜΣ του Αυγούστου του 2015 και Συμφωνίες Δανείων, Αθήνα, 25 Σεπτεμβρίου 2015 (πάνω από όλα Κεφάλαιο με θέμα «Εξαναγκασμός, παράνομα καταναγκαστικά μέτρα και άμεση παρέμβαση στις εγχώριες υποθέσεις της Ελλάδας»). Το έγγραφο αυτό είναι διαθέσιμο εδώ: http://www.cadtm.org/spip.php?page=imprimer&id_article=12324, Costamagna, F. (2012). *Saving Europe 'Under Strict Conditionality': a Threat for EU Social Dimension?*, LPF Working Paper No 7. Torino: Centro Einaudi; Ioannidis, M. 2014. *EU Financial Assistance Conditionality after "Two Pack"*. Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, ZaöRV, 74: 61-104 (above all κεφάλαιο IV.1. on "Conditionality: Between Ownership and Coercion", p. 91-96).
- 53 Αρχές του Μάαστριχτ για τις Εξωεδαφικές Υποχρεώσεις των Κρατών στον Τομέα των Οικονομικών, Κοινωνικών και Πολιτιστικών Δικαιωμάτων, 2011. Μπορείτε να τις βρείτε εδώ: https://www.etoconsortium.org/nc/en/main-navigation/library/maastricht-principles/?tx_drblob_pi1%5BdownloadUid%5D=23. Ως εκ τούτου, οι «Αρχές του Μάαστριχτ».
- 54 Τα τελευταία χρόνια, τα όργανα των Συνθηκών των Ηνωμένων Εθνών έχουν ασχοληθεί ολοένα και περισσότερο με εξωεδαφικές υποχρεώσεις σε θέματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων για διαφορετικά δικαιώματα, όπως σε Γενικές Παρατηρήσεις και Συμπληρωματικές Υποχρεώσεις. Βλέπε, για παράδειγμα, CESC, *Εξέταση των Εκθέσεων που υποβλήθηκαν από τα κράτη μέλη σύμφωνα με τα Άρθρα 16 και 17 του Συμφώνου: Τελικές Παρατηρήσεις της Επιτροπής Οικονομικών, Κοινωνικών και Πολιτιστικών Δικαιωμάτων: Γερμανία*, 12 Ιουλίου 2011, E/C.12/DEU/CO/5, Παράγραφος 9, CESC, *Γενική Παρατήρηση Αριθ. 19: Το δικαίωμα κοινωνικής ασφάλισης (Άρθρο 9 του Συμφώνου)*, E/C.12/GC/19, 4 Φεβρουαρίου 2008, παρ. 54, Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Παιδιού (CRC), *Εξέταση των Εκθέσεων που υπέβαλαν τα κράτη μέλη βάσει του Άρθρου 44 της Σύμβασης: Τελικές Παρατηρήσεις: Δημοκρατία της Κορέας*, 6 Οκτωβρίου 2011, CRC/C/KOR/CO/3-4 παρ. 26, CESC, *Γενική Παρατήρηση Αριθ. 24 (2017) σχετικά με τις υποχρεώσεις του κράτους δυνάμει του Διεθνούς Συμφώνου για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα στο πλαίσιο των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων*, E/C.12/GC/24, 10 Αυγούστου 2017, Κεφάλαιο III. C, Άρθρο 25-37. Από την άποψη αυτή, βλέπε επίσης τη νομική Παρατήρηση στις Αρχές του Μάαστριχτ για τις εξωεδαφικές υποχρεώσεις των κρατών στον τομέα των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, στις οποίες μπορείτε να έχετε πρόσβαση στη διεύθυνση: https://www.etoconsortium.org/nc/en/main-navigation/library/maastricht-principles/?tx_drblob_pi1%5BdownloadUid%5D=63.

- 55 Βλέπε Διεθνές Δικαστήριο, *Συμβουλευτική γνώμη για τις νομικές συνέπειες της κατασκευής ενός τείχους στα κατεχόμενα παλαιστινιακά εδάφη*, 9 Ιουλίου 2004, παρ. 109, *Ένοπλες Δραστηριότητες στο έδαφος του Κονγκό (Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό κατά Ουγκάντα)*, 19 Δεκεμβρίου 2005, παρ. 178-180 και 216-217.
- 56 Βλέπε παρ. 25-37.
- 57 Βλέπε, για παράδειγμα, *Loizidou vs. Turkey* (23 March 1995), *Al-Skeini and others vs. The United Kingdom* (7 July 2011), *Ilaşcu and others vs. Moldova and Russia* (8 July 2004).
- 58 *Αρχές του Μάαστριχτ για τις εξωεδαφικές υποχρεώσεις των κρατών στον τομέα των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων*, Αρχή 9, *supra note* 54.
- 59 *Δήλωση CESCR για το Δημόσιο χρέος, τα μέτρα λιτότητας και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα*, E/C.12/2016/1, 22 Ιουλίου 2016, παρ. 9.
- 60 Βλέπε Γενική Παρατήρηση No. 2 (1990) για τα μέτρα διεθνούς τεχνικής βοήθειας, παρ. 9.
- 61 Βλέπε, για παράδειγμα, τη Γενική Παρατήρηση Αριθ. 14 (2000) σχετικά με το δικαίωμα στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο υγείας, παρ. 39.
- 62 Βλέπε Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου, *σχέδια Άρθρων σχετικά με την ευθύνη διεθνών οργανισμών με παρατηρήσεις*, Άρθρο 58 παράγραφος 2 και Παρατήρηση 5 (A/66/10, παράγραφος 88).
- 63 CESCR Γενική Παρατήρηση No. 2, *Μέτρα διεθνούς τεχνικής βοήθειας (Άρθρο. 22)*, έγγραφο ΟΗΕ E/1990/23, παρ. 9.
- 64 CESCR Γενική Παρατήρηση Αριθ. 14, *Το δικαίωμα στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο υγείας (Άρθρο 12)*, Έγγραφο ΟΗΕ. E/C.12/2000/4, παρ. 39. CESCR Γενική Παρατήρηση Αριθ. 15, *Δικαίωμα στο νερό (Άρθρα 11 και 12)*, Έγγραφο ΟΗΕ. E/C.12/2002/11, παρ. 36.
- 65 Βλέπε De Schutter, O. et al., (2012). Commentary to the Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the Area of Economic, Social and Cultural Rights. *Human Rights Quarterly* 34, p. 24.
- 66 Στο ίδιο πνεύμα, σελ. 25. Η παρούσα γνωμοδότηση εγκρίθηκε από την Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου, στις 3 Ιουλίου 2011, στο πλαίσιο του *Σχεδίου Άρθρων σχετικά με την ευθύνη των διεθνών οργανισμών* (έγγρ. A/CN.4/L.778). Το Άρθρο 61 (1) σχετικά με την «παράκαμψη των διεθνών υποχρεώσεων ενός κράτους μέλους διεθνούς οργανισμού» ορίζει ότι «[α] ένα κράτος μέλος διεθνούς οργανισμού αναλαμβάνει διεθνή ευθύνη εάν, εκμεταλλευόμενο το γεγονός ότι ο οργανισμός έχει αρμοδιότητα σε σχέση με το αντικείμενο μιας από τις διεθνείς υποχρεώσεις του κράτους, παραβιάζει την υποχρέωση αυτή προκαλώντας στην οργάνωση πράξη που, εάν διαπράχθηκε από το κράτος, θα αποτελούσε παραβίαση της υποχρέωσης». Η παράγραφος 2 του Άρθρου 61 περαιτέρω διευκρινίζει ότι το προαναφερθέν «εφαρμόζεται ανεξάρτητα από το αν η εν λόγω πράξη είναι διεθνώς παράνομη για τον διεθνή οργανισμό».
- 67 *Έκθεση του ανεξάρτητου εμπειρογνώμονα σχετικά με τις επιπτώσεις και το εξωτερικό χρέος και άλλες συναφείς διεθνείς χρηματοοικονομικές υποχρεώσεις των κρατών όσον αφορά την πλήρη απόλαυση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδίως των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων στην αποστολή του στα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, A/HRC/3/57/Add.1, 28 Δεκεμβρίου 2016, παρ. 34.
- 68 *Αρχές του Μάαστριχτ, Αρχή 16*. Όπως αναφέρεται στο Σχόλιο των Αρχών του Μάαστριχτ, «ένα ευρύ φάσμα ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχει αποκτήσει ένα σύνθημα καθεστώς στο διεθνές δίκαιο και οι διεθνείς οργανισμοί υποχρεούνται να ασκούν τις εξουσίες που τους έχουν ανατεθεί, για την τήρηση των απαιτήσεων που επιβάλλουν». *Supra note* 54, σελ. 25.
- 69 De Schutter, O. & Salomon, M.E. (2015). *Legal Brief prepared for the Special Committee of the Hellenic Parliament on the Audit of the Greek Debt (Debt Truth Committee). Economic Policy Conditionality, Socio-Economic Rights and International Legal Responsibility: The Case of Greece 2010-2015*, 15 June, p. 8.
- 70 Salomon, M.E. (2015). *Of Austerity, Human Rights and International Institutions*, LSE Legal Studies Working Paper No. 2/2015, 25 March, p. 22.
- 71 *Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13ης Μαρτίου 2014 σχετικά με την έρευνα σχετικά με τον ρόλο και τις λειτουργίες της Τρόικα (ΕΚΤ, Επιτροπής και ΔΝΤ) όσον αφορά τις χώρες που συμμετέχουν στο πρόγραμμα του Ευρώ [2013/2277 (INI)]*.
- 72 Βλέπε Επιτροπή αλήθειας για το δημόσιο χρέος, προκαταρκτική έκθεση και έκθεση σχετικά με τη νομιμότητα, την παράνομη διακίνηση και την αειφορία του ΜΣ του Αυγούστου του 2015 και τη συμφωνία δανείου. Costamagna, F. (2012). Εξοικονόμηση της Ευρώπης «υπό αυστηρές προϋποθέσεις»: απειλή για την κοινωνική διάσταση της ΕΕ; Έγγραφο εργασίας LPF Αριθ. 7. Ιωαννίδης, Μ. (2014). «Προϋποθέσεις οικονομικής βοήθειας της ΕΕ μετά το «Two Pack» (20 Φεβρουαρίου).
- 73 «*Η κυριότητα του σχεδιασμού του προγράμματος ανήκει στις αρχές του ενδιαφερόμενου κράτους μέλους και τα κυριότερα μέτρα περιλαμβάνονται στην επιστολή προθέσεων των αρχών στο ΔΝΤ και στην ΕΕ. Στην προπαρασκευαστική φάση του προγράμματος και στο μεταγενέστερο Μνημόνιο Συνεργασίας υπάρχουν έντονες αλληλεπιδράσεις μεταξύ των εθνικών αρχών και της Τρόικα, αλλά δεδομένου ότι το ΜΣ υπογράφεται από τις εθνικές αρχές, οι οποίες είναι επίσης υπεύθυνες για την εφαρμογή της, η τελική ευθύνη τους ανήκει»*. Βλέπε Αναφ. Ares (2013) 3736254, σελ. 5, 16 Δεκεμβρίου 2013. Το έγγραφο διατίθεται εδώ: <http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201401/20140114ATT77315/20140114ATT77315EN.pdf>.

- 74 «Σύμφωνα με τον κανονισμό EMΧΣ, τη συμφωνία ΕΤΧΣ και τη συνθήκη ΕΜΣ, το μνημόνιο συμφωνίας καθορίζει τις δεσμεύσεις που αναλαμβάνει το αντίστοιχο κράτος μέλος ως αντάλλαγμα για τη λήψη χρηματοδοτικής συνδρομής, ως αποτέλεσμα τεχνικών συζητήσεων μεταξύ της ενδιαφερόμενης χώρας και των οργάνων της Τρόικα. Η αντίστοιχη κυβέρνηση έχει την κυριότητα και την ευθύνη για αυτές τις δεσμεύσεις, συμπεριλαμβανομένων όλων των ειδικών μέτρων», στις απαντήσεις της ΕΚΤ στο ερωτηματολόγιο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου που υποστηρίζει την έκθεση ίδιας πρωτοβουλίας για την αξιολόγηση της δομής, του ρόλου και των λειτουργιών της Τρόικα (Επιτροπής, ΕΚΤ και ΔΝΤ) σε χώρες του προγράμματος της Ευρωζώνης, σελ. 3. Το έγγραφο είναι διαθέσιμο εδώ: https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/140110_ecb_response_troika_questionnaire.pdf.
- 75 *Ευρωπαϊκή Οικονομία. Το Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής για την Ελλάδα*, Έγγραφο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής 61/ Μάιος 2010, Βρυξέλλες, 26 Μαΐου 2010, σελ. 12. Η Ευρωομάδα είναι το ανεπίσημο, αν και καθιερωμένο όργανο που συγκεντρώνει τους υπουργούς Οικονομικών των κρατών που έχουν υιοθετήσει το ευρώ, δηλαδή τα κράτη μέλη της ευρωζώνης.
- 76 Βλέπε έρευνα του ΔΝΤ: *Το ΔΝΤ εγκρίνει το δάνειο ύψους 30 δισ. Ευρώ για την Ελλάδα στο Fast Track*, πρόσβαση εδώ: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sonew050910a>.
- 77 *Ευρωπαϊκή Οικονομία. Το Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής για την Ελλάδα*, Ευρωπαϊκή Επιτροπή Occasional Papers 61 / Μάιος 2010, Βρυξέλλες, 26 Μαΐου 2010, σελ. 26 (η έμφαση προστέθηκε).
- 78 Βέλγιο, Ιρλανδία, Ισπανία, Γαλλία, Ιταλία, Κύπρος, Λουξεμβούργο, Μάλτα, Ολλανδία, Αυστρία, Πορτογαλία, Σλοβενία, Σλοβακία και Φινλανδία.
- 79 *Ευρωπαϊκός νόμος περί δανειακής διευκόλυνσης για τον ευρωπαϊκό χώρο του 2010*, Παράρτημα 2: Συμφωνία δανειακής διευκόλυνσης, 8 Μαΐου 2010, σελ. 26 (η έμφαση προστέθηκε). Πρόσβαση εδώ: <http://www.irishstatutebook.ie/eli/2010/act/7/schedule/2/enacted/en/html>. Η Kreditanstalt für Wiederaufbau («KfW») είναι μια Τράπεζα που ανήκει εξ ολοκλήρου στο δημόσιο: το 80% των μετοχών της ανήκει στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και το 20% στις 16 γερμανικές ομοσπονδίες.
- 80 *Ibid.*
- 81 Διεθνές Δικαστήριο, *Ερμηνεία της Συμφωνίας της 25ης Μαρτίου 1951 μεταξύ του ΠΟΥ και της Αιγύπτου. Συμβουλευτική γνώμη της 20ής Δεκεμβρίου 1980*, παρ. 37.
- 82 CESC, *Γενική Παρατήρηση Αριθ. 19 (2008)*, Έγγραφο των Ηνωμένων Εθνών. E/C.12/GC/19, παρ. 38: «Τα διεθνή χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, ιδίως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και η Παγκόσμια Τράπεζα, πρέπει να λαμβάνουν υπόψη το δικαίωμα κοινωνικής ασφάλισης στις δανειοδοτικές τους πολιτικές, τις συμβάσεις πίστωσης, τα προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής και παρόμοια σχέδια, ώστε το δικαίωμα της κοινωνικής ασφάλισης, ιδίως από μειονεκτούντα και περιθωριοποιημένα άτομα και ομάδες, να προωθείται και να μην τίθεται σε κίνδυνο». Το CESC το επανέλαβε σε άλλες γενικές παρατηρήσεις.
- 83 De Schutter, O. & Salomon, M.E., *supra note 70*, p. 2.
- 84 De Schutter, O. & Salomon, M.E., *supra note 70*, p. 13.
- 85 Cephas Lumina το 2013, ακολουθούμενος από τον διάδοχό του, Juan Pablo Bohoslavsky, το 2015.
- 86 Βλέπε τις αντίστοιχες Εκθέσεις τους, έγγραφα ΟΗΕ A/HRC/25/50/Add.1 και A/HRC/31/60/Add.2.
- 87 Βλέπε Έκθεση του Ανεξάρτητου Εμπειρογνώμονα για τις επιπτώσεις του εξωτερικού χρέους και άλλων συναφών διεθνών χρηματοοικονομικών υποχρεώσεων των κρατών στην πλήρη απόλαυση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδιαίτερα οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, Αποστολή στην Ελλάδα (20 Νοεμβρίου- 8 Δεκεμβρίου 2015), A/HRC/31/60/Add.2, 29 Φεβρουαρίου 2016, Crespi, E. et al. (2014). *Υποβάθμιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων: το κόστος λιτότητας στην Ελλάδα*. Παρίσι: FIDH.
- 88 Βλέπε Πλαίσιο 3.2 παραπάνω.
- 89 Βλέπε Πλαίσιο 3.1 παραπάνω.
- 90 *Αρχές Μάαστριχτ*, *Supra note 54*, Αρχή 21.
- 91 Άρθρα σχετικά με την ευθύνη των κρατών για διεφθαρμένες διεθνείς πράξεις, με παρατηρήσεις που εγκρίθηκαν από την Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου, Έκθεση της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου για την εργασία της 53ης συνόδου της (23 Απριλίου έως 1 Ιουνίου και 2 Ιουλίου έως 10 Αυγούστου 2001), Έγγρ. A / 56/10, άρθ. 1 (η έμφαση προστέθηκε).
- 92 Βλέπε, για παράδειγμα, Δήλωση για τις αρχές του διεθνούς δικαίου σχετικά με τις φιλικές σχέσεις και τη συνεργασία μεταξύ των κρατών σύμφωνα με το Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, ψήφισμα 2625 (XXV) της Γενικής Συνέλευσης της 24ης Οκτωβρίου 1970, Παράρτημα, πρώτη Αρχή. Ορισμός της επιθετικότητας, ψήφισμα της Γενικής Συνέλευσης 3314 (XXIX) της 14ης Δεκεμβρίου 1974, παράρτημα, 3 (στ).
- 93 Βλέπε, για παράδειγμα, Ελληνική Επιτροπή Αλήθειας Δημοσίου Χρέους, *Προκαταρκτική Έκθεση*, ορ. cit.; Elena Crespi et al., *supra note 88*.
- 94 Άρθρα σχετικά με την ευθύνη των κρατών για διεφθαρμένες πράξεις σε διεθνές επίπεδο, με παρατηρήσεις που υιοθετήθηκαν από την Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου, ανωτέρω σημείωση 92, Άρθρο 17 (η έμφαση προστέθηκε).

Υποχρεώσεις και προτάσεις

Αυτό το Κεφάλαιο κοιτάζει πρώτα τις υποχρεώσεις και έπειτα κάνει προτάσεις. Τα ανθρώπινα δικαιώματα εγγυώνται από τις υποχρεώσεις σεβασμού, προστασίας και εκπλήρωσής τους. Ένας κάτοχος δικαιωμάτων συνεπάγεται και έναν φορέα καθηκόντων. Οι προτάσεις άπτονται ενός ευρύτερου συνόλου μέτρων πολιτικής για τη στήριξη ενός πιο δίκαιου και βιώσιμου αγροδιατροφικού συστήματος στην Ελλάδα.

Μέρος 1. Υποχρεώσεις

Κράτη μέλη της ΕΕ

- Δεν συμμετέχουν σε οικονομικά προγράμματα που εγκυμονούν πραγματικό κίνδυνο παρεμπόδισης της απόλαυσης των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων.
- Εντός του εύρους προγραμμάτων βοήθειας και στήριξης και τα σχετικά Μνημόνια Κατανόησης, να αποφεύγουν κάθε μέτρο που βοηθάει ή ακόμη και εξαναγκάζει την Ελλάδα ή οποιαδήποτε άλλη χώρα να παραβιάσει τις υποχρεώσεις της στα ανθρώπινα δικαιώματα, συμπεριλαμβανομένων αυτών που σχετίζονται με τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα.
- Απέχουν από την παρεμπόδιση της ικανότητας κάποιων χωρών να συμμορφώνονται με τις υποχρεώσεις τους απέναντι στα ανθρώπινα δικαιώματα. Σε αυτό το πλαίσιο, τα κράτη μέλη της ΕΕ δεν πρέπει να διαπραγματεύονται οπισθοδρομικά μέτρα που καλείται να εφαρμόσει η Ελλάδα στον τομέα των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, εκτός αν η Ελλάδα έχει αποδείξει τη συμμόρφωσή της με τα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως περιγράφηκε παραπάνω.
- Διεξάγουν Αξιολογήσεις Επιπτώσεων στα Ανθρώπινα Δικαιώματα (HRIAs) προτού ξεκινήσουν τα προγράμματα χρηματοπιστωτικής βοήθειας ή στήριξης και απέχουν από την εφαρμογή τους αν υπάρχει πραγματικός κίνδυνος να πληγούν οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα. Οφείλουν να διεξάγουν HRIAs κατά τη διάρκεια και μετά το πέρας τέτοιων προγραμμάτων, με την πλήρη συμμετοχή όλων των ευπαθών ομάδων που ενδεχομένως να επηρεάζονται.
- Όταν δρουν και παίρνουν αποφάσεις σε διεθνείς οργανισμούς ή άλλα σώματα των οποίων το κράτος είναι μέλος και έχει την ισχύ να συναποφασίζει (όπως το ΔΝΤ ή η ΕΚΤ), να απέχουν από τη λήψη αποφάσεων που θα μπορούσαν να παρακλύσουν την ικανότητα ενός άλλου κράτους ή του διεθνούς οργανισμού να συμμορφωθεί με τις υποχρεώσεις του στον τομέα των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων.
- Εντός του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, να απέχουν από τη λήψη αποφάσεων που εμποδίζουν τη δυνατότητα της Ελλάδας ή οποιασδήποτε άλλης χώρας να συμμορφωθεί με τις υποχρεώσεις της στον τομέα των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων.
- Δεν ιδρύουν μηχανισμούς όπως ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας (ΕΜΣ), το Ευρωπαϊκό Ταμείο Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (ΕΤΧΣ) και ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Χρηματοπιστωτικής Σταθεροποίησης (ΕΜΧΣ) που βρίσκονται εκτός νομοθεσίας συνθήκης, στερούνται διαφάνειας και λογοδοσίας σε κάποιο άλλο όργανο.*

* Βλέπε απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στο «Ρόλος και λειτουργίες της Τρόικα όσον αφορά το πρόγραμμα των χωρών της Ευρωζώνης», 2013/2277(INI), 13 Μαρτίου 2014, Άρθρα 51, 105, 106, 107.

Η Ελλάδα

- Η Ελλάδα οφείλει να σέβεται, προστατεύει και εκπληρώνει την ικανοποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.
- Σε διεθνείς συμφωνίες και προγράμματα στήριξης όπως τα Μνημόνια, η Ελλάδα διατηρεί τις υποχρεώσεις της σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα, και πρέπει να απέχει από την αποδοχή μέτρων (και να παραιτείται από την εφαρμογή σχετικών ενεργειών) που δημιουργούν πραγματικό κίνδυνο παρεμπόδισης της ικανοποίησης των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων.
- Στις διαπραγματεύσεις των Μνημονίων και την εφαρμογή σχετικών μέτρων, το ελληνικό κράτος πρέπει να αποφεύγει οποιοδήποτε οπισθοδρομικό μέτρο που δημιουργεί πραγματικό κίνδυνο αναίρεσης ή παρεμπόδισης της ικανοποίησης οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων από άτομα που ζουν στη χώρα, εκτός αν η Ελλάδα παρέχει αποδείξεις ότι:
 - α) Έχει διεξαχθεί αξιολόγηση επιπτώσεων σε όλα τα κατοχυρωμένα δικαιώματα από το ICESCR.
 - β) Η υιοθέτηση οπισθοδρομικών μέτρων είναι αναγκαία και αναλογική, υπό την έννοια ότι η υιοθέτηση οποιασδήποτε άλλης πολιτικής, ή η αποτυχία να δράσει, θα ήταν περισσότερο επιζήμια σε επίπεδο οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων.
 - γ) Τέτοια οπισθοδρομικά μέτρα παραμένουν αυστηρώς προσωρινά.
 - δ) Τέτοια μέτρα δεν επιφέρουν διακρίσεις ή αυξανόμενες ανισότητες.
 - ε) Τέτοια μέτρα δεν επηρεάζουν το ελάχιστο βασικό περιεχόμενο των δικαιωμάτων, που προστατεύονται από τη Συμφωνία.
 - στ) Τα μέτρα δεν επέφεραν διακρίσεις ειδικά στις (πιο) ευπαθείς ομάδες.
 - ζ) Αυτοί τους οποίους αφορούσαν τα μέτρα είχαν την ευκαιρία συμμετοχής στη συζήτηση για τα μέτρα και τις εναλλακτικές τους.
 - η) Έχει λάβει υπόψη όλους τους διαθέσιμους πόρους για τη δυναμική υλοποίηση του στόχου.
 - θ) Τέτοια μέτρα προέκυψαν μέσω ή βάσει κάποιου Νόμου.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή

Στο πεδίο εφαρμογής προγραμμάτων οικονομικής ή χρηματοπιστωτικής βοήθειας, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θα πρέπει να απέχει από οποιοδήποτε μέτρο ή όρους που φέρουν πραγματικό κίνδυνο παρεμπόδισης της ικανοποίησης οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή πρέπει να διασφαλίσει ότι οποιαδήποτε μορφή μηχανισμού οικονομικής ή χρηματοπιστωτικής βοήθειας ή υποστήριξης ιδρυθέντα σε επίπεδο ΕΕ πρέπει να συμμορφώνεται με α) τη νομοθεσία της ΕΕ και τις ιδρυτικές συνθήκες, β) τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, και γ) όλα τα διεθνή όργανα ανθρωπίνων δικαιωμάτων στα οποία συμμετέχουν τα κράτη μέλη. Υπ' αυτή την έννοια, ο ΕΜΣ οφείλει να λογοδοτεί σε άλλα ευρωπαϊκά όργανα, συγκεκριμένα στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, μαζί με τα κράτη μέλη της ΕΕ, θα πρέπει να διασφαλίζει ότι διεξάγονται αξιολογήσεις ΗRIAs πριν, κατά τη διάρκεια και μετά από την εφαρμογή αυτών των μέτρων. Πρέπει να διασφαλίζεται η πλήρης συμμετοχή όλων των ευπαθών ομάδων που ενδεχομένως επηρεάζονται.

Μέρος 2. Προτάσεις

Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ)

- Το ΔΝΤ, ως ΔΧΙ εντός του συστήματος του ΟΗΕ, θα πρέπει να συμμορφώνεται με τον Χάρτη του ΟΗΕ, που περιλαμβάνει την προώθηση και ενθάρρυνση του σεβασμού για τα ανθρώπινα δικαιώματα.
- Το ΔΝΤ θα πρέπει να απέχει από οποιαδήποτε πράξη θα ισοδυναμούσε με παραβίαση των διεθνών υποχρεώσεων των κρατών μελών του σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα.
- Το ΔΝΤ θα πρέπει να διεξάγει αξιολογήσεις ΗΡΙΑs πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την έγκριση και εφαρμογή των μέτρων. Η πλήρης συμμετοχή όλων των ευπαθών ομάδων που ενδεχομένως επηρεάζονται πρέπει να διασφαλίζεται.

Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ)

- Η ΕΚΤ θα πρέπει να απέχει από οποιαδήποτε μέτρα που –αν ετίθετο προς ψήφιση από τα κράτη μέλη– θα πρέπει να απορριφθούν από την πλειοψηφία σύμφωνα με τις (διεθνείς) τους υποχρεώσεις σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα.
- Η ΕΚΤ θα πρέπει να διεξάγει αξιολογήσεις ΗΡΙΑs πριν, κατά τη διάρκεια και μετά από την εφαρμογή των μέτρων. Η πλήρης συμμετοχή όλων των ευπαθών ομάδων που ενδεχομένως επηρεάζονται πρέπει να διασφαλιστεί.

Η Ελλάδα

Προκειμένου η ελληνική οικονομία να μπορέσει να ανακάμψει, και να καταπολεμήσει τη φτώχεια και την ανεργία που επιδεινώθηκαν κατά τη διάρκεια των 10 χρόνων λιτότητας, η Ελλάδα θα πρέπει να εστιάσει στη δημιουργία ενός ευνοϊκού περιβάλλοντος για υγιή, βιώσιμη και δίκαιη ανάπτυξη και να στηρίξει τις κοινωνικές πολιτικές και προδιαγραφές που βασίζονται στα ανθρώπινα δικαιώματα.

Συμμετοχή, λογοδοσία, διαφάνεια, και μη διάκριση

Προκειμένου το ελληνικό κράτος να χαράξει πολιτική με βάση τα ανθρώπινα δικαιώματα, να οικοδομήσει εκ νέου και επιδιορθώσει τις σχέσεις μεταξύ κράτους και λαού, είναι θεμελιώδες να εκπληρώσει τις βασικές αρχές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτές οι αρχές, που περιλαμβάνουν τη συμμετοχή, τη λογοδοσία, τη διαφάνεια, την ισότητα και τη μη διάκριση, πρέπει να ενημερώνουν για τη λειτουργία της κυβέρνησης και των διαδικασιών λήψης αποφάσεων γενικά, με ιδιαίτερο σημείο εστίασης, στις διαδικασίες που έχουν επίπτωση στο δικαίωμα στην τροφή και άλλα συναφή δικαιώματα του ελληνικού λαού.

- Έλεγχος, αξιολόγηση και αναθεώρηση των κοινωνικών πολιτικών που εφαρμόστηκαν υπό τα μέτρα λιτότητας με την Ελληνική Εθνική Επιτροπή για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη συμμετοχή σχετικών φορέων της κοινωνίας των πολιτών, συμπεριλαμβανομένων των τοπικών διοικήσεων και των επαγγελματικών σωματείων, ώστε να αξιολογούνται τα διορθωτικά μέτρα και τα μέτρα αποκατάστασης.
- Αναφορά σχετικά με την πρόοδο της κατάστασης της διατροφικής ανασφάλειας σύμφωνα με τις υποχρεώσεις της να αναφέρει στα διεθνή όργανα για τα ανθρώπινα δικαιώματα, και συγκεκριμένα στην Επιτροπή για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά δικαιώματα, τη CEDAW και το CRC.
- Αναγνώριση και εφαρμογή των προτάσεων από το έργο της Ελληνικής Επιτροπής Αλήθειας και λογιστικού ελέγχου του δημοσίου χρέους.

- Εξασφάλιση διαβούλευσης/ ψήφου του Ελληνικού Κοινοβουλίου σε όλες τις σημαντικές αλλαγές πολιτικής, ακολουθώντας HRIAs για την ενημέρωση του διαλόγου.
- Αύξηση συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων του ελληνικού λαού κατά τον σχεδιασμό πολιτικών που τον επηρεάζουν μέσω μηχανισμών όπως οι συμμετοχικοί προϋπολογισμοί. Αυτές οι συμμετοχικές διαδικασίες θα έπρεπε να αποδίδουν ιδιαίτερη προσοχή στη συμπερίληψη των περιθωριοποιημένων ομάδων (π.χ. αγροτικών κοινοτήτων, μεταναστών), βασισμένες στις αρχές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και να επεκτείνονται στη διαφανή διαχείριση των οικονομικών πόρων της χώρας.
- Σεβασμός στη νομικά δεσμευτική προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όλων των ατόμων εντός της ελληνικής επικράτειας, συμπεριλαμβανομένων μεταναστών και προσφύγων.

Στήριξη στην εγχώρια παραγωγή τροφίμων στην Ελλάδα

Προκειμένου να μειωθεί η ευπάθεια στις εξάρσεις τιμών και οι περιοδικές κρίσεις (τιμών) τροφίμων, η Ελλάδα χρειάζεται μια αλλαγή πολιτικής για να προωθήσει την εγχώρια, ανθεκτική αγροτική παραγωγή και να περιορίσει την εξάρτηση από τις εισαγωγές τροφίμων, να στηρίξει τη μικρής κλίμακας παραγωγή τροφίμων και τις τοπικές αγορές και να δημιουργήσει προσιτή πρόσβαση στα εγχώρια τρόφιμα.

- Ενθάρρυνση της δημόσιας αγροτικής επένδυσης σε, π.χ., άρδευση, δρόμους, τεχνικές προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή, για τη στήριξη του αγροτικού τομέα, των βιώσιμων παραγωγικών μεθόδων και της αγροτικής ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς.
- Στήριξη της εγχώριας μεταποίησης σε βασικούς τομείς (π.χ. παραγωγή ελαιολάδου, φρούτων) μέσω δημόσιων σχημάτων ή επιδοτούμενων συνεταιριστικών προσπαθειών (π.χ. μέσω Κρατικής Τράπεζας Ανάπτυξης).
- Να επωφεληθεί από συγκεκριμένα προγράμματα της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής της ΕΕ, όπως, υπό τον Πυλώνα I, το πρόγραμμα μικρών και νέων αγροτών, οι αναδιανεμητικές πληρωμές και το ανώτατο όριο· υπό τον Πυλώνα II, τα περιβαλλοντικά και τα μέτρα αγροτικής ανάπτυξης, ώστε να στηρίξει τη μικρής κλίμακας και βιώσιμη αγροτική παραγωγή.
- Να εξασφαλίσει το δικαίωμα των αγροτών να συντηρούν, χρησιμοποιούν, διατηρούν και αναπτύσσουν τους δικούς τους σπόρους, καλλιέργειες, ποικιλίες, αναπαραγόντας υλικούς και γενετικούς πόρους, ή αυτούς της επιλογής τους, καθώς και να σώζουν, να αποθηκεύουν, να μεταφέρουν, να ανταλλάσσουν, να δωρίζουν, να πωλούν, να χρησιμοποιούν και να επαναχρησιμοποιούν τους σπόρους που έχουν αποθηκευτεί από το αγρόκτημα, τις καλλιέργειες και την αναπαραγωγή υλικών ώστε να προωθήσουν τη βιοποικιλότητα και να διατηρήσουν παραδοσιακές και τοπικές ποικιλίες σπόρων.
- Να στηρίξουν τη δημιουργία προγραμμάτων μαθητείας στην Ελλάδα ώστε να εκπαιδεύσουν τους αγρότες, να κοινοποιηθεί η αγρο-οικολογική γνώση, και να υποστηριχθεί καλύτερα η διαδοχή των αγροτικών εκμεταλλεύσεων.
- Διασφάλιση πρόσβασης των αγροτών σε υπηρεσίες γεωργικών εφαρμογών, συμπεριλαμβανομένων αυτών που στηρίζουν τη βιολογική και αγρο-οικολογική παραγωγή.
- Γη:
 - Προκειμένου να διασφαλιστεί εύρωστη αγροτική διάρθρωση σύμφωνα με τους διαρθρωτικούς στόχους της ΕΕ για διάσπαρτη γαιοκτησία και πολυ-λειτουργικό αγροτικό μοντέλο, ένα δημόσιο όργανο για τη γη θα πρέπει να δημιουργηθεί για να διαφυλάσσει, να εποπτεύει και να ρυθμίζει τις μεταβιβάσεις (συμπεριλαμβανομένων και αυτών μέσω συμβάσεων πώλησης

και μίσθωσης) της αγροτικής γης.* Αυτό το όργανο εποπτείας θα είναι υπεύθυνο για τον έλεγχο των αγοραπωλησιών γης και τη διαρρύθμιση των μεταβιβάσεων γης σύμφωνα με συγκεκριμένα προκαθορισμένα κριτήρια όπως:

- Δικαιώματα προαίρεσης για τους αγρότες, τους νέους αγρότες και τους νεοεισερχόμενους.
 - Παρέμβαση σε περιπτώσεις κερδοσκοπίας επί της γης και μεταβιβάσεων που θα οδηγήσουν σε υπέρμετρη συγκέντρωση γαιοκτησίας.
 - Προσεκτική επίβλεψη των αλλαγών στην αλλαγή χρήσης γης, ειδικά όπου συνεπάγονται μετατροπή των καλλιεργούμενων εκτάσεων σε μη αγροτική χρήση. Οι προτεινόμενες αλλαγές στη χρήση γης πρέπει να είναι σύμφωνη με την πολιτική της ΕΕ για την Εδαφική Συνοχή.
- Σχεδιασμό εύρωστης χωροταξίας και πολιτικών χρήσεων γης ώστε να επιτραπεί η στοχοθετημένη αγροτική πολιτική, κατάλληλη φορολόγηση, και βιώσιμη αγροτική ανάπτυξη. Η ολοκλήρωση του εθνικού κτηματολογίου και της χαρτογράφησης δασών θα πρέπει να διεξαχθεί σύμφωνα με τη διεθνή καλύτερη πρακτική όπως τίθεται από τις Εθελοντικές Κατευθυντήριες Γραμμές της Επιτροπής για την Υπεύθυνη Διακυβέρνηση της Γης, της Αλιείας και των Δασών στο Πλαίσιο της Εθνικής Διατροφικής Ασφάλειας.** Όλα τα νόμιμα δικαιώματα ιδιοκτησίας γης πρέπει να γίνονται σεβαστά και να προστατεύονται.
 - Παροχή πρόσβασης στη γη: δημόσια γη να γίνεται διαθέσιμη για βιώσιμες αγροτικές πρωτοβουλίες, με ιδιαίτερη προσοχή στους νεοεισερχόμενους, τους νέους αγρότες, και τη μικρής κλίμακας παραγωγή ώστε να υποστηριχθεί η αναδιανομή της ελληνικής καλλιεργούμενης γης και να ενισχυθεί η ελληνική διατροφική κυριαρχία. Αυτό θα πρέπει να περιλαμβάνει αναγνώριση όχι μόνο για ατομικούς τίτλους γης, αλλά και για άλλους τύπους ιδιοκτησίας όπως η κοινοτική ιδιοκτησία και διαχείριση γης και άλλων πόρων.
 - Διακοπή των επιζήμιων ιδιωτικοποιήσεων και σχεδίων αναμόρφωσης που έχουν αρνητική επίπτωση στις κοινότητες και το περιβάλλον, όπως τα τρέχοντα σχέδια στο Ελληνικό και τις Σκουριές στη Χαλκιδική.
- Εργαλεία χρηματοδότησης:
 - Δημιουργία εναλλακτικών και καινοτόμων χρηματοπιστωτικών/χρηματοδοτικών εργαλείων ώστε να επιτραπεί σε διαφορετικά δίκτυα να δανείζονται, συμπεριλαμβανομένων συμβάσεων Κ.Υ.Γ.Ε.Ω., πιστωτικών συνεταιρισμών, ηθικών τραπεζών, επενδυτικά εργαλεία καθοδηγούμενα από τους πολίτες, όπως η «χρηματοδότηση από το πλήθος» κ.λπ.
 - Αύξηση στήριξης στις συνεταιριστικές τράπεζες για την παροχή πρόσβασης σε χρηματοδότηση

* Ενώ η ακριβής φύση τέτοιου εποπτικού οργάνου γης θα πρέπει να οριστεί εντός του ελληνικού πλαισίου, έμπνευση θα μπορούσε να αποτελέσει το γαλλικό παράδειγμα των «Sociétés d'Aménagement Foncier et d'Établissement Rural» (SAFERs). Οι SAFERs θα πρέπει να ενημερώνονται για οποιαδήποτε πιθανή μεταβίβαση γης και έχουν την εξουσιοδότηση να εγκρίνουν ή να απορρίπτουν μεταβιβάσεις εντός του πεδίου δικαιοδοσίας τους. Έχουν συγκεκριμένη αποστολή να στηρίζουν τους οικισμούς των αγροτών, ειδικά των νέων αγροτών, και να διασφαλίζουν τη διαφάνεια και εύρυθμη λειτουργία των αγορών αγροτικής γης. Αν η μεταβίβαση γης δεν είναι σύμφωνη με τους στόχους της αποστολής, το SAFER μπορεί να ασκήσει το δικαίωμά του να διακόψει τη μεταβίβαση και να προτείνει εναλλακτική σύμβαση.

** Εθελοντικές Κατευθυντήριες Γραμμές της Επιτροπής για την Υπεύθυνη Διακυβέρνηση της Γης, της Αλιείας και των Δασών στο Πλαίσιο της Εθνικής Διατροφικής Ασφάλειας υιοθετήθηκαν το 2012 από την Επιτροπή για την Παγκόσμια Διατροφική Ασφάλεια, ακολουθώντας διαδικασία που εξασφάλιζε την πλήρη και ουσιαστική συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών, συμπεριλαμβανομένων οργανισμών μικρών παραγωγών τροφίμων. Θεωρούνται μια σημαντική πρόσδοξη στην κανονιστική προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων επί της διακυβέρνησης πόρων, και είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την καθοδήγηση της εθνικής πολιτικής. Περισσότερες πληροφορίες και τις Κατευθυντήριες Γραμμές στο: <http://www.fao.org/tenure/voluntary-guidelines/en/>.

για παραγωγούς τροφίμων και άλλους στην αγροδιατροφική βιομηχανία που δραστηριοποιούνται σε μικρή κλίμακα. Τέτοια πρότυπα μπορούμε να δούμε στη Συνεταιριστική Τράπεζα Καρδίτσας, η οποία κατά τη διάρκεια της κρίσης κατάφερε να επεκταθεί και να αυξήσει τα δάνειά της στους αγρότες για την αγορά εξοπλισμού, μικρών μονάδων μεταποίησης, σχεδίων αγροτικής ανάπτυξης κ.λπ., παρά το πολύ δύσκολο οικονομικό κλίμα στο οποίο πολλές άλλες εμπορικές τράπεζες έκλιναν.

- Η παροχή πιστώσεων σε αγρότες, με χαμηλά επιτόκια και χωρίς εγγυήσεις, να αποτελέσει προτεραιότητα για μια κρατική αναπτυξιακή τράπεζα.

Κοινωνικά Δίκαιο Φορολογικό Σύστημα

Ένα καλά ρυθμισμένο φορολογικό σύστημα είναι θεμελιώδες για την εύρυθμη λειτουργία μιας κοινωνίας, με φόρους που στηρίζουν δημόσια προγράμματα χωρίς να βαραίνουν άδικα κοινότητες χαμηλού εισοδήματος ή περιθωριοποιημένες. Τέτοια συστήματα θα πρέπει επίσης να διασφαλίζουν κατάλληλη εποπτεία και κανονισμό στους αποδέκτες των επιδοτήσεων για την εξασφάλιση διαφάνειας στη χρήση των δημόσιων πόρων.

- Ο ΦΠΑ είναι η πιο άνιση μορφή φόρου καθώς επηρεάζει τις ομάδες χαμηλού εισοδήματος δυσανάλογα. Αυτή η Έκθεση προτείνει σημαντικές μειώσεις του ΦΠΑ στα τρόφιμα και άλλα βασικά αγαθά, και αύξηση των φόρων πολυτελείας.
- Οι φόροι είναι σημαντικοί και αυτός επί της καλλιεργούμενης γης, αλλά η εισαγωγή νέων φορολογικών μέτρων για τους αγρότες σε περίοδο οικονομικής ύφεσης, με αυξανόμενα κόστη παραγωγής, καθιστά δύσκολο γι' αυτούς –ειδικά τους αγρότες μικρής κλίμακας– να συνεχίσουν την παραγωγή τροφίμων. Να υπάρχει η παροχή κατάλληλων φοροαπαλλαγών ή επιδοτήσεων για ενθάρρυνση της παραγωγής και συνδεδεμένους με συγκεκριμένες κοινωνικές προδιαγραφές και μεθόδους παραγωγής, όπως οι βιώσιμες και μέθοδοι χαμηλού αποτυπώματος άνθρακα.
- Διασφάλιση ότι όλοι οι δικαιούχοι αγροτικών επιδοτήσεων σέβονται τα ανθρώπινα δικαιώματα των εργαζομένων, τα εργασιακά δικαιώματα και προδιαγραφές όσον αφορά τους μόνιμους, εποχικούς και βραχυπρόθεσμους εργαζόμενους στη γεωργία.

Διατροφική Ασφάλεια

- Διασφάλιση πρόσβασης σε επαρκή δημόσια κεφάλαια για πρωτοβουλίες κοινωνικής στήριξης όπως τα κοινωνικά παντοπωλεία, βασισμένες στη συνεργασία μεταξύ τοπικών διοικητικών αρχών και κοινωνίας των πολιτών, και παροχή πρόσβασης σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες για χαμηλού εισοδήματος ή περιθωριοποιημένες οικογένειες και άτομα.
- Επέκταση δωρεάν σχολικών γευμάτων ώστε να εξασφαλιστεί ότι όλοι οι μαθητές, σε κάθε τάξη, λαμβάνουν ένα ημερήσιο θρεπτικό γεύμα.

Βελτίωση της συλλογής στοιχείων στο εθνικό επίπεδο σχετικά με τη διατροφική ασφάλεια σε ποσοτικό και ποιοτικό επίπεδο, συμπεριλαμβανομένης της χρήσης της μεθοδολογίας που ορίζει η Κλίμακα Διατροφικής Ανασφάλειας, η οποία είναι διεθνής μέθοδος που καθορίστηκε από τους Βιώσιμους Στόχους Ανάπτυξης.

Βιώσιμες αγορές τροφίμων

Οι ελληνικές αγορές τροφίμων προτιμούν τις μεγάλες εμπορικές επιχειρήσεις και τις ξένες εισαγωγές, από τη δημιουργία υποδομής που να ωθεί την αγροτική οικονομία, να προωθεί την τοπική παραγωγή και το παραγόμενο προϊόν και να δημιουργεί ευκαιρίες σε μεσαίας και μικρής κλίμακας επιχειρήσεις, μεταποιητικές μονάδες και παραγωγή.

- Στήριξη της ίδρυσης αυθεντικών αγορών παραγωγών σε όλη τη χώρα και στήριξη της χρήσης του Κοινωνικού Εισοδήματος Αλληλεγγύης σε αυτές τις αγορές.
- Δημιουργία πλαισίου και σχεδιασμός κατάλληλης και βιώσιμης (δημόσιας) προμήθειας για την ενθάρρυνση κοινωνικά και περιβαλλοντικά υπεύθυνης αγοράς, δίνοντας προτεραιότητα σε πρωτοβουλίες Κ.ΑΛ.Ο. και συνεταιρισμούς, μικρής κλίμακας παραγωγούς, ηθικές και εναλλακτικές καλλιέργειες, Κ.Υ.ΓΕΩ. κ.λπ. Τέτοιες πρακτικές θα μπορούσαν να εφαρμοστούν στο εθνικό πρόγραμμα σχολικών γευμάτων, σε νοσοκομεία, οίκους ευγηρίας, πανεπιστήμια κ.λπ.
- Χάραξη νόμων και πολιτικών που ευνοούν και επιβραβεύουν την προμήθεια από την τοπική παραγωγή για τις επιχειρήσεις τροφίμων (π.χ. εστιατόρια, ταβέρνες).
- Δημιουργία νομικών και δημοσιονομικών πλαισίων που ενθαρρύνουν τον συνεταιρισμό και την ποικιλομορφία δομών Κ.ΑΛ.Ο., συμπεριλαμβανομένων πρωτοβουλιών Κ.Υ.ΓΕΩ.:
 - Νομικό πλαίσιο που διευκολύνει τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων και σε όρους γραφειοκρατίας και προαπαιτούμενων, ειδικά για τους μικρούς επιχειρηματίες και επαγγελματίες.
 - Νομικό πλαίσιο που επιτρέπει και διευκολύνει τη συνεργασία μεταξύ διαφορετικών ατόμων και ομάδων, για παράδειγμα που επιτρέπει συστέγαση/συντοποθέτηση διαφορετικών επιχειρήσεων και τομέων και διατομεακές συνεργασίες, περιλαμβανομένων αυτών που διέπονται από διαφορετικούς Νόμους και μητρώα, π.χ. αγροτικοί συνεταιρισμοί και κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις ΚοινΣΕπ.

Παράρτημα

Μεθοδολογικό Σημείωμα

Τα ευρήματα της Έρευνας σε αυτή την Έκθεση πηγάζουν εν μέρει από συνεντεύξεις με ανθρώπους-κλειδιά στην περίοδο μεταξύ Οκτωβρίου 2017 – Φεβρουαρίου 2018.

Για το **Κεφάλαιο 1**, εξετάζοντας τις επιπτώσεις των μέτρων λιτότητας στο αγροδιατροφικό σύστημα στην Ελλάδα, διεξήχθησαν συνεντεύξεις με **62 άτομα**. Αν και αυτά τα άτομα επιθυμούν να διατηρήσουν την ανωνυμία τους, μπορούν να δοθούν οι ακόλουθες λεπτομέρειες για την τοποθεσία των συνεντεύξεων και τα είδη των συνεντευξιζόμενων ατόμων:

Τοποθεσίες Συνεντεύξεων (σε αλφαβητική σειρά): Άργος, Αθήνα, Κρήτη, Δράμα, Φιλιατρά, Ηγουμενίτσα, Καλαμάτα, Κάλυμνος, Κάρπαθος, Κυκίς, Κομοτηνή, Κως, Λειψοί, Λιβαδειά, Μεσολόγγι, Μυτιλήνη, Νάξος, Νεάπολη, Νέα Κίος, Πρέβεζα, Θεσσαλονίκη, Σάμος, Σαντορίνη, Σέρρες, Ζίτσα (Ηπειρος).

Επαγγέλματα των συνεντευξιζόμενων ατόμων: Αγρότες, Γεωπόνοι, Δημοσιογράφοι, Ψαράδες, Δικηγόροι, Σύμβουλοι, Τραπεζικοί υπάλληλοι, Εργάτες, Δήμαρχος, Συνδικαλιστές, Υψηλοί Κρατικοί Αξιωματούχοι.

Τα ευρήματα για το **Κεφάλαιο 2** για τις λαϊκές ανταποκρίσεις στα μέτρα λιτότητας στο αγροδιατροφικό σύστημα συγκεντρώθηκαν μέσω ποιοτικής μελέτης και επιτόπιες επισκέψεις σε τέσσερις γεωγραφικές περιοχές της Ελλάδας, ονομαστικά την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, τη Θεσσαλία (με επίκεντρο την περιοχή της Καρδίτσας) και το νησί της Κρήτης. Διεξήγαμε ημιδομημένες συνεντεύξεις με αγροτικούς συνεταιρισμούς, μικρούς παραγωγούς/αγρότες, γεωπόνους, κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις, συνεταιρισμούς καταναλωτών, συσσίτια, δημοτικά κοινωνικά παντοπωλεία και άτυπες πρωτοβουλίες όπως ομάδες παραγωγών, περιαιστικές καλλιέργειες, αγορές «χωρίς μεσάζοντες» και δίκτυα Κοινωνικά Υποστηριζόμενης Γεωργίας (Κ.Υ.ΓΕΩ.). Συνολικά, **33** πρωτοβουλίες και **50** ερωτηθέντες σε περισσότερα από **10** μέρη της Ελλάδας συμμετείχαν στην έρευνα. Λεπτομερής κατάλογος των συμμετεχόντων πρωτοβουλιών δίνεται παρακάτω.

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τις ακόλουθες πρωτοβουλίες για την ευγενική συμμετοχή τους στις συνεντεύξεις που διεξήχθησαν κατά τη διάρκεια της έρευνας πεδίου.

Όνομα Πρωτοβουλίας	Τοποθεσία	Νομική μορφή / είδος	Ιστοσελίδα
ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ Καρδίτσας	Καρδίτσα, Θεσσαλία	Αναπτυξιακή ΑΕ των τοπικών αρχών	www.anka.gr
Ψυχανθός / Αγροτικός Συνεταιρισμός Οσπρίων και Προϊόντων Διατροφής	Καρδίτσα, Θεσσαλία	Αγροτικός Συνεταιρισμός	https://www.facebook.com/pg/A-Σ-Οσπρίων-Και-Προϊόντων-Διατροφής-Ψυχανθός-788889321230251
Αγροτικός Συνεταιρισμός Στέβια	Καρδίτσα, Θεσσαλία	Αγροτικός Συνεταιρισμός	www.thestevia.gr
Εύκαρπον / Αγροτικός Συνεταιρισμός Υπερτροφών	Καρδίτσα, Θεσσαλία	Αγροτικός Συνεταιρισμός	www.efkarpon.com/portal
Κωνσταντίνος Ζαχokώστας	Καρδίτσα, Θεσσαλία	Γεωπόνος	
EcoGaia Farm	Τρίκαλα, Θεσσαλία	Παραγωγός / Αγρότης	www.ecogaia.gr
ΘΕΣΓάλα	Λάρισα, Θεσσαλία	Αγροτικός Συνεταιρισμός	www.thesgala.gr

Trinity Farm	Φάρσαλα, Θεσσαλία	Παραγωγός / Αγρότης	www.thetrinityfarm.gr/
Ολοκληρωμένος Συνεταιρισμός Ηρακλείου	Ηράκλειο, Κρήτη	Άτυπο Δίκτυο	heraklion.cooperativas.gr
Από Κοινού / Το Ροβύθι	Ηράκλειο, Κρήτη	Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση	www.apokinou.gr/el
Μελίτακες	Αστερούσια, Κρήτη	Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση	https://melitakes.gr/
Αριστείδης Καρούσης	Ηράκλειο, Κρήτη	Παραγωγός / Αγρότης	https://www.facebook.com/groups/1446142162301614/about/
Terra Verde	Χανιά, Κρήτη	Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση	http://www.terraverde-chania.gr/
Αντώνης Παπαγιαννάκης	Χανιά, Κρήτη	Παραγωγός / Αγρότης	
Μπεγίρι / Χαλικούτι	Ρέθυμνο, Κρήτη	Κοινωνικός Συνεταιρισμός	http://toxalikouti.org/
Αυτοδιαχειριζόμενος Κήπος Ελληνικού	Αθήνα	Άτυπη Πρωτοβουλία (Περι-Αστικές Καλλιέργειες)	http://agroselliniko.blogspot.gr/
Κοινωνική Κουζίνα «Ο Άλλος Άνθρωπος»	Αθήνα	Άτυπο Δίκτυο (Κοινωνική Κουζίνα)	http://oallosanthropos.blogspot.gr/
Αλληλεγγύη Πειραιά	Πειραιάς, Αθήνα	Μη Κερδοσκοπικός Οργανισμός	www.solidaritypeiraias.gr
Συνεταιρισμός Χωρίς Μεσάζοντες Γαλατσίου	Αθήνα	Κοινωνικός Καταναλωτικός Συνεταιρισμός	www.xmesazontes.gr www.pernoampariza.wordpress.com
Αγροναύτες	Αθήνα	Άτυπο Δίκτυο (ΚΥΓΕΩ)	http://agronaftes.blogspot.gr
Χωράφια Αλληλεγγύης	Αθήνα	Άτυπο Δίκτυο / Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση	https://www.facebook.com/solidarityfarmland/
Συν Άλλοις	Αθήνα	Συνεταιρισμός Αλληλέγγυας Οικονομίας	https://synallos.org/
Περιβόλι Κορίνθου	Κόρινθος	Άτυπο Δίκτυο (ομάδα παραγωγών)	http://www.perivolikorinthou.gr/
Αγορά Χωρίς Μεσάζοντες Τούμπας	Θεσσαλονίκη	Άτυπη Πρωτοβουλία (Αγορά χωρίς μεσάζοντες)	http://protobouliatoumpas.blogspot.gr/
Αγορά Χωρίς Μεσάζοντες της Ανοιχτής Συνέλευσης Κατοίκων Καλαμαριάς	Θεσσαλονίκη	Άτυπη Πρωτοβουλία (Αγορά χωρίς μεσάζοντες)	https://politeskalamarias.wordpress.com/
Εκλεκτίκ	Θεσσαλονίκη	Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση	https://www.facebook.com/eklektik.gr/
Περιστικές Καλλιέργειες ΠΕΡΚΑ	Θεσσαλονίκη	Άτυπη Πρωτοβουλία (Περι-Αστικές Καλλιέργειες)	http://perka.org/
Χρυσούλα Σκορδίτη	Θεσσαλονίκη	Παραγωγός / Αγρότισσα/ Πρόεδρος της Ένωσης Βιοκαλλιεργητών Βόρειας Ελλάδας	https://www.biologikesagores.gr/

Κοινωνικό Παντοπωλείο Δήμου Κορδελιού-Ευόσμου	Θεσσαλονίκη	Δημοτικό Κοινωνικό Παντοπωλείο	http://www.kordelio-evosmos.gr/
Συντροφία	Θεσσαλονίκη	Άτυπη Πρωτοβουλία (Παντοπωλείο Χωρίς Μεσάζοντες)	https://micropolis-socialspace.blogspot.gr/2012/07/blog-post_14.html
Αγροτικό Παντοπωλείο Καλαμαριάς	Θεσσαλονίκη	Κοινωνικός Συνεταιρισμός	https://agropankalamarias.blogspot.gr/
Ορέστης Χρηστίδης	Θεσσαλονίκη	Παραγωγός/Αγρότης	
Κοινωνικό Παντοπωλείο Δήμου Νεάπολης-Συκεών	Θεσσαλονίκη	Δημοτικό Κοινωνικό Παντοπωλείο	http://www.dimosneapolis-sykeon.gr/
BiosCoop	Θεσσαλονίκη	Κοινωνικός Καταναλωτικός Συνεταιρισμός	http://www.bioscoop.gr

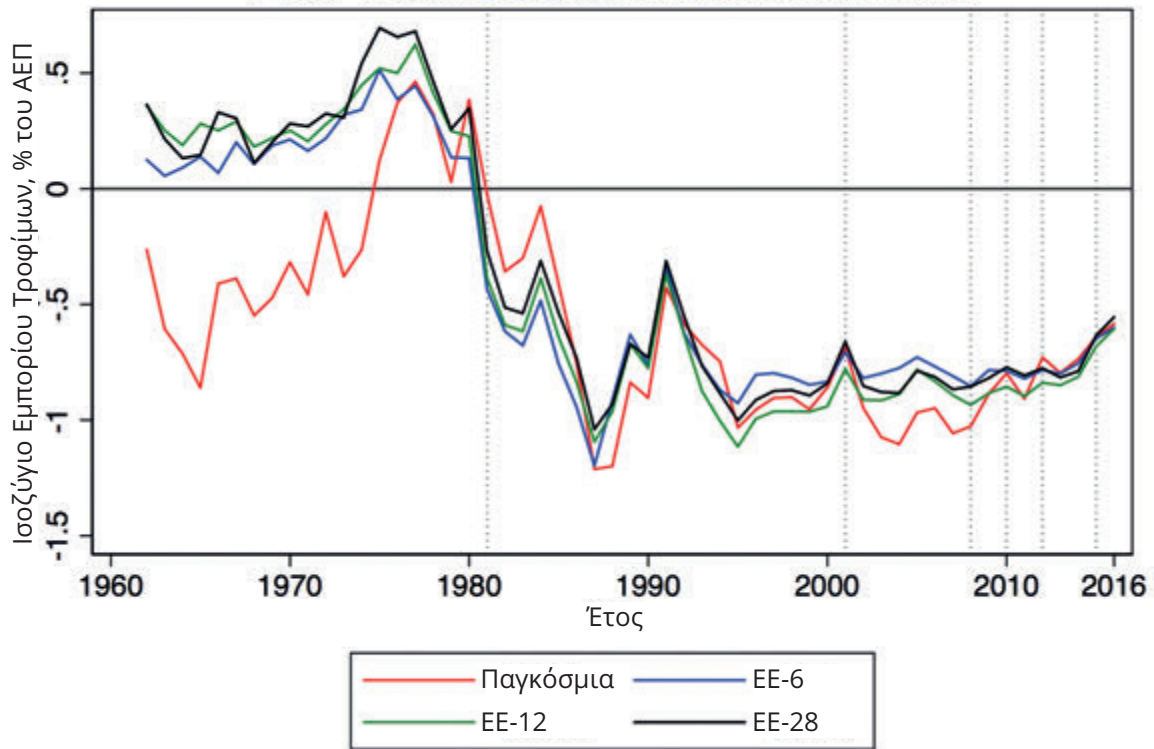
Επιπλέον, αργότερα διεξήγαμε μικρές ανεπίσημες συνεντεύξεις με δύο δασκάλους δημοτικών σχολείων από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη και έναν δικαιούχο κοινωνικών επιδομάτων στη Θεσσαλονίκη σχετικά με το πρόγραμμα σχολικών γευμάτων της κυβέρνησης και τα κοινωνικά επιδόματα – πολιτικές που επιδιώκουν να απαλύνουν τον αντίκτυπο της ανθρωπιστικής κρίσης. Μιλήσαμε επίσης με ανθρώπους από 8 ενορίες στη Θεσσαλονίκη για να αποκτήσουμε στοιχεία σχετικά με τις ανθρωπιστικές δράσεις και τα συσσίτια που παρέιχε η Ελληνική Εκκλησία.

Τέλος, χρησιμοποιήσαμε στατιστικά στοιχεία προκειμένου να μεταφέρουμε συγκεντρωτικές πληροφορίες για το μέγεθος του αγροδιατροφικού συνεταιριστικού τομέα στην Ελλάδα, όπως και για τον αριθμό των άτυπων πρωτοβουλιών και δικτύων που δραστηριοποιούνται σε όλη τη χώρα. Από τη στιγμή που δεν έχει γίνει συστηματική και ενιαία προσπάθεια συλλογής στατιστικών δεδομένων στο πεδίο της Κ.Α.Ο. σε εθνικό επίπεδο μέχρι σήμερα, ειδικά όσον αφορά άτυπες πρωτοβουλίες Κ.Α.Ο., οι πληροφορίες που παρουσιάζονται εδώ μπορούν να θεωρηθούν μόνο ως προσεγγίσεις.

Η συλλογή των στατιστικών στοιχείων έγινε από τους ακόλουθους φορείς / πηγές:

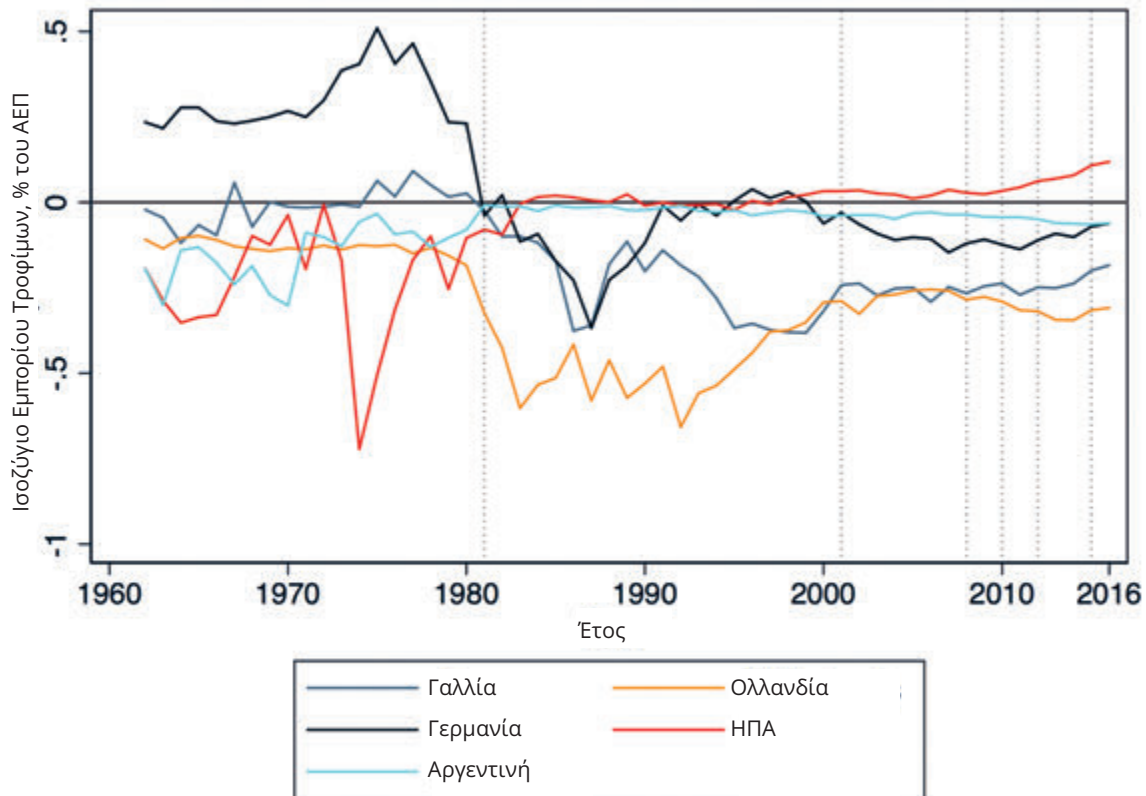
- Το ελληνικό Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης: <http://www.ypakp.gr/>
- Το ελληνικό Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων:
- <http://www.minagric.gr/index.php/el/for-farmer-2/sillogikes-agrotikes-organoseis>
- Η ΑΜΚΕ Δίκτυο Κοινωνικής Αλληλεγγύης και Περιφερειακής Ανάπτυξης (Δίκτυο Κ.Α.Π.Α.): <http://www.diktio-kapa.dos.gr/>
- Την ενημερωτική ιστοσελίδα Enallaktikos.gr που περιέχει πληροφορίες βασιζόμενες σε άτυπη χαρτογράφηση του τομέα της Κ.Α.Ο. (συμπεριλαμβανομένων άτυπων πρωτοβουλιών και δικτύων): <http://www.enallaktikos.gr/>

Διάγραμμα Α.1 Ισοζύγιο εμπορίου τροφίμων, Ελλάδα, 1962–2016, ΕΕ έναντι Εκτός ΕΕ Εμπορικοί Εταίροι

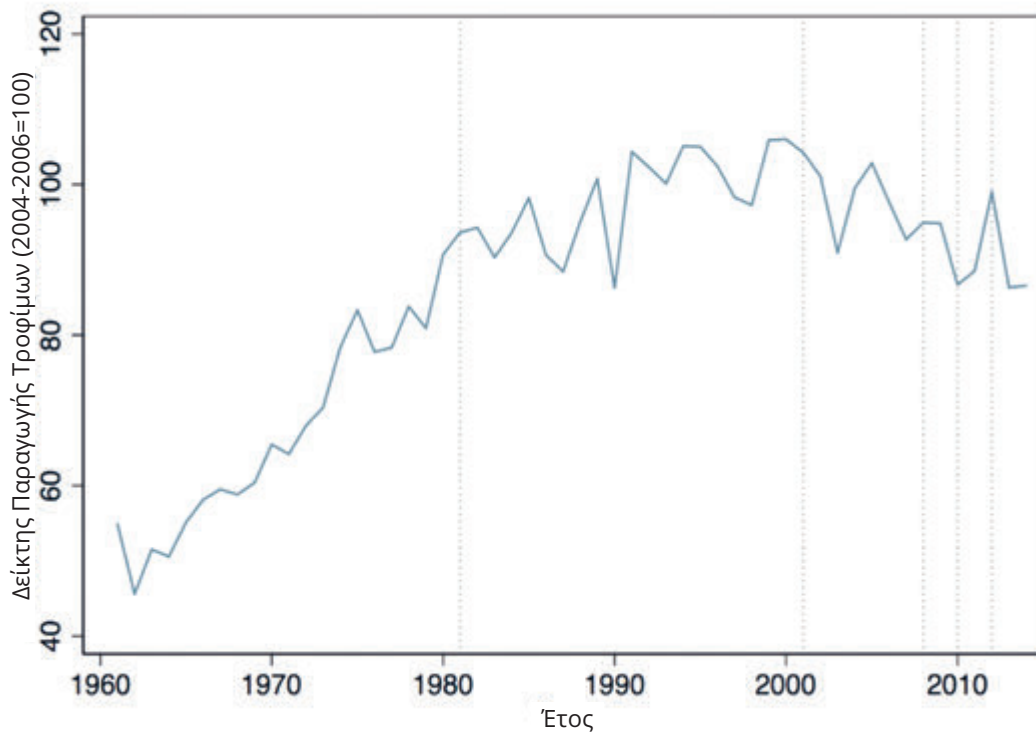
Πηγή: Υπολογισμοί των συγγραφέων, *United Nations Comext Trade Data*, τελευταία πρόσβαση: 15 Ιανουαρίου 2018. Οι διακεκομμένες γραμμές σκιαγραφούν την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΟΚ (1981), την είσοδο στην Ευρωζώνη (2001), την αρχή της κρίσης (2008), και τα τρία Μνημόνια (2010, 2012 και 2015). Η ΕΕ των 6 αναφέρεται στο Βέλγιο, τη Γαλλία, την Ιταλία, το Λουξεμβούργο, την Ολλανδία και τη Γερμανία (Δυτική Γερμανία πριν το 1991).

**Διάγραμμα Α.2 Ισοζύγιο Εμπορίου Τροφίμων, Ελλάδα, 1962–2016,
Σημαντικότεροι Εμπορικοί Εταίροι**

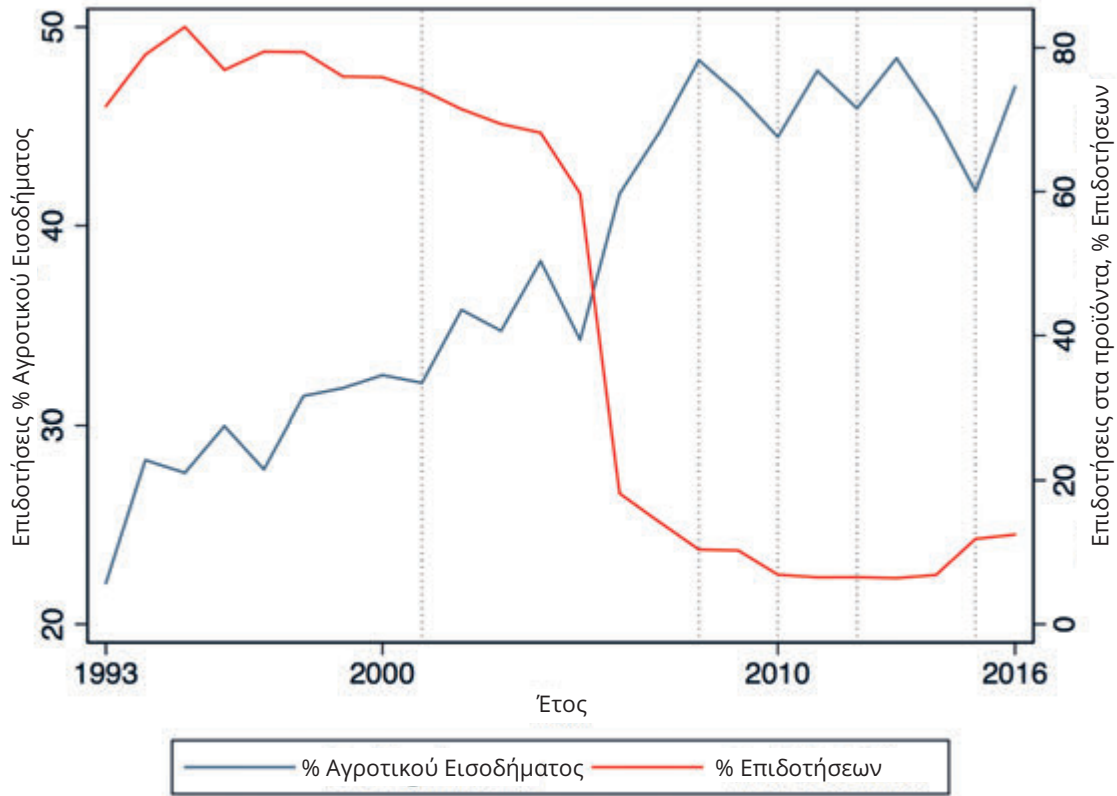
Πηγή: Υπολογισμοί των συγγραφέων, United Nations Comext Trade Data, τελευταία πρόσβαση: 15 Ιανουαρίου 2018. Οι διακεκομμένες γραμμές σκιαγραφούν την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΟΚ (1981), την είσοδο στην Ευρωζώνη (2001), την αρχή της κρίσης (2008), και τα τρία Μνημόνια (2010, 2012 και 2015). Ως Γερμανία αναφέρεται η Δυτική Γερμανία πριν το 1991.

Διάγραμμα Α.3 Δείκτης Παραγωγής Τροφίμων, Ελλάδα

Πηγή: Υπολογισμοί των συγγραφέων, Δεδομένα FAOSTAT, τελευταία πρόσβαση: 3 Φεβρουαρίου 2018. Οι διακεκομμένες γραμμές οριοθετούν την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ (1981), την είσοδο στην Ευρωζώνη (2001), την αρχή της κρίσης (2008) και τα δύο πρώτα Μνημόνια (2010 και 2012).

**Διάγραμμα Α.4 Επιδοτήσεις, Εισόδημα Συντελεστών Παραγωγής και
Επιδοτήσεις επί του Προϊόντος**

Πηγή: Υπολογισμοί των συγγραφέων, Δεδομένα ΕΛΣΤΑΤ, τελευταία πρόσβαση: 3 Φεβρουαρίου 2018.

Πίνακας Α.1. Πρόσθετα Μέτρα για την Υλική Στέρση (Ποσοστό Νοικοκυριών).

Έτος	Αδυναμία επαρκούς θέρμανσης του σπιτιού	Αδυναμία πληρωμής μιας εβδομάδας επίσιων διακοπών μακριά από το σπίτι	Αδυναμία απόκτησης γεύματος με κρέας, κοτόπουλο ή ψάρι (ή χορτοφαγικό ισοδύναμο) κάθε δεύτερη μέρα	Αδυναμία αντιμετώπισης απρόσμενων οικονομικών εξόδων	Καθυστερήσεις (στεγαστικά δάνεια ή ενοίκια, λογαριασμοί επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας ή μίσθωση)	Καθυστερήσεις στις πληρωμές στεγαστικών δανείων ή ενοικίων	Καθυστερήσεις πληρωμών στους λογαριασμούς επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας	Καθυστερήσεις στην πληρωμή μίσθωσης ή άλλες δανειακές πληρωμές
2003	17,4	50,1	12,1	44,8	35,5	10,8	30,5	13,7
2004	16,8	47,2	8,3	35,5	30,4	9,7	24,7	11,9
2005	15,7	50,1	5,8	38,8	33,1	6,6	26,5	13,9
2006	12	49,7	7,9	30,6	29,9	4,5	25	11,1
2007	13,8	46,9	6,5	29,6	26,4	7,4	15,7	12,2
2008	15,4	49,8	7,1	26,6	24,4	5,5	15,9	12
2009	15,7	46,3	7,6	26,6	28,7	8,6	18,9	13,2
2010	15,4	46,3	7,9	28,2	30,9	10,2	18,8	13,3
2011	18,6	51,2	9,2	34,4	31,9	11	23,3	13,5
2012	26,1	52,8	14,2	40,5	39	12,9	31,8	15
2013	29,5	49	13,8	47,1	45,3	14,9	35,2	16,9
2014	32,9	50	13	51,8	46,4	14,6	37,3	14,4
2015	29,2	53,7	12,9	53,4	49,3	14,3	42	16,3
2016	29,1	53,6	14,4	53,6	47,9	15,3	42,2	15,8

Πηγή: SILC

Πίνακας Α.2 Μέση Μηνιαία Κατανάλωση Νοικοκυριού, 2008 και 2016.

Προϊόν	Μονάδα	2008	2016	Μεταβολή κατά κεφαλή
Ρύζι	γραμ.	1161,62	1335,39	18,97%
Ψωμί	γραμ.	9287,5	9635,09	7,36%
Ζυμαρικά	γραμ.	2441,44	2868,36	21,58%
Σιτηρά	γραμ.	1444,81	1612,74	15,52%
Δημητριακά	γραμ.	296,24	434,13	51,66%
Μοσχάρι	γραμ.	3862,64	3024,89	-18,96%
Χοιρινό	γραμ.	2240,45	2096,23	-3,17%
Αρνί και κατσίκι	γραμ.	1234,95	788,97	-33,88%
Πουλερικά	γραμ.	2845,7	3205,43	16,57%
Ψάρι	γραμ.	2540,02	1944,97	-20,76%
Φρέσκο γάλα	ml	9064,62	8175,64	-6,66%
Φρέσκο γάλα χαμηλών λιπαρών	ml	2262,26	2165,03	-0,96%
Παστεριωμένο γάλα	γραμ.	1624,46	755,32	-51,88%
Γιαούρτι	γραμ.	1630,53	1787,47	13,45%
Τυρί	γραμ.	3519,14	2810,11	-17,36%
Αυγά	τεμάχια	13	16	27,37%
Βούτυρο	γραμ.	47,98	58,24	25,62%
Μαργαρίνη και άλλα φυτικά λίπη	γραμ.	441,43	295,33	-30,76%
Ελαιόλαδο	ml	3053,37	3128,56	6,04%
Μήλα	γραμ.	3278,28	2884,02	-8,96%
Μπανάνες	γραμ.	1759,9	1778,09	4,56%
Πορτοκάλια	γραμ.	3793,26	3906,35	6,57%
Τομάτες	γραμ.	4629,65	3839,72	-14,17%
Πατάτες	γραμ.	8590,04	7011,62	-15,53%
Φασόλια	γραμ.	491,46	540,16	13,74%
Φακές	γραμ.	502,48	609,09	25,45%
Ρεβίθια	γραμ.	123,65	194,59	62,86%
Ζάχαρη	γραμ.	2016,96	1102,86	-43,41%
Μαρμελάδα και μέλι	γραμ.	361,51	467,76	33,90%
Καφές	γραμ.	478	372,31	-19,39%
Μεταλλικό ή εμφιαλωμένο νερό	ml	8798,04	6660,44	-21,66%
Αναψυκτικά	ml	5183,11	2868,53	-42,73%
Χυμοί	ml	2788,11	2327,08	-13,62%
Νοικοκυριά		4072175	4104187	
Μέσο μέγεθος		2,67	2,58	
Άνδρες		1,31	1,24	
Γυναίκες		1,35	1,34	

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή.

Πίνακας Α.3. Μερίδες γευμάτων και πακέτα τροφίμων που παρέχουν εκκλησιαστικές ενορίες στη Θεσσαλονίκη, 2005–2017

Εκκλησιαστική Ενορία		2005-2010	2012-2014	2016-2017	Σχόλια
Ανάληψη	Μερίδες γευμάτων	70	110	110	
	Πακέτα τροφίμων	-	-	-	
Αγία Βαρβάρα	Μερίδες γευμάτων	100	200	140	
	Πακέτα τροφίμων	-	-	40	
Άγιος Θεράπωντας	Μερίδες γευμάτων	70	110	80	Μεγάλο ποσοστό των δικαιούχων είναι Έλληνες ηλικιωμένοι
	Πακέτα τροφίμων	-	-	60	
Μεταμόρφωση Σωτήρος	Μερίδες γευμάτων	50	NA	100	
	Πακέτα τροφίμων	-	-	-	
Οσία Ξένη	Μερίδες γευμάτων	40		110	
	Πακέτα τροφίμων	30		52	
Προφήτης Ηλίας (Ολυμπιάδος)	Μερίδες γευμάτων	30		250	Οι μερίδες δεν αρκούν για όλους, υποχρεούνται να απορρίπτουν άτομα καθώς η ζήτηση είναι πολύ μεγάλη σε αυτή την περιοχή
	Πακέτα τροφίμων	Μερικά		-	
Προφήτης Ηλίας (Πυλαία)	Μερίδες γευμάτων	40-50		70	
	Πακέτα τροφίμων	20		40	Οι δικαιούχοι είναι αποκλειστικά Έλληνες. Περιπτώσεις οικογενειών που δεν ζητούν τρόφιμα αλλά έχουν ανάγκη ηλεκτρικού ρεύματος και θέρμανσης. Η ενορία καλύπτει το κόστος για πετρέλαιο (2 στο παρελθόν-15 πλέον)

Τα στοιχεία δείχνουν σε απόλυτους αριθμούς τις μερίδες γευμάτων και των πακέτων τροφίμων που προσφέρει καθεμία από τις οκτώ ενορίες στη Θεσσαλονίκη. Η ένδειξη NA υποδεικνύει ότι δεν υπάρχουν διαθέσιμα δεδομένα. Το σύμβολο «-» υποδεικνύει μηδενική ή μη παροχή πακέτων τροφίμων.

Το Transnational Institute (TNI) είναι ένα διεθνές ίδρυμα έρευνας και υποστήριξης, αφοσιωμένο στη δημιουργία ενός δίκαιου, δημοκρατικού και βιώσιμου πλανήτη. Για πάνω από 40 χρόνια, το TNI έχει λειτουργήσει ως μοναδικός σύνδεσμος μεταξύ κοινωνικών κινημάτων, αφοσιωμένων ακαδημαϊκών και πολιτικών ιθυνόντων.

www.tni.org

Η FIAN International ιδρύθηκε το 1986 ως η πρώτη διεθνής οργάνωση ανθρωπίνων δικαιωμάτων που υποστηρίζει την υλοποίηση του δικαιώματος στην τροφή. Η αποστολή της FIAN είναι να εκθέσει τις παραβιάσεις του δικαιώματος των ανθρώπων στην τροφή οπουδήποτε και να συμβούν.

www.fian.org

Το ΑγροΟικόΠολις -το Ελληνικό Δίκτυο Αγροοικολογίας, Διατροφικής Κυριαρχίας και Πρόσβασης στη Γη είναι μια σχετικά νέα, μη κερδοσκοπική οργάνωση με ακτιβιστική δράση στον χώρο της (δια)τροφής. Εκπροσωπεί στην Ελλάδα τα Ευρωπαϊκά κινήματα της Διατροφικής Κυριαρχίας και της Κοινωνικά Υποστηριζόμενης Γεωργίας (Κ.Υ.Γεω) και είναι ο έλληνας συνεργάτης του Ευρωπαϊκού Δικτύου για την Πρόσβαση στη Γη.

www.agroecopolis.org